

A történelem pluralizálódása és a történész változó identitása

Beszélgetés Gyáni Gáborral

Gyáni Gábor 1950-ben született Hódmezővásárhelyen. Tanulmányait 1968 és 1974 között a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen végezte. Szakdolgozatában a legnagyobb hódmezővásárhelyi adófizetők történetét dolgozta fel 1880-tól 1940-ig. 1988-ban szerzett kandidátusi fokozatot. Egyetemi tanulmányai után a Fővárosi Levéltárban dolgozott, 1982-ben került a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetébe. 1990 óta tanít, 1996-ig a debreceni egyetemen, 1993 óta pedig az ELTE Szociológia Intézetében. Több félév óta azonban a Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszéken is hirdet meg kurzusokat, amelyeket történészhallgatók nagy számban látogatnak. Gyáni Gábor tudományos tevékenységét a társadalomtörténet újabb irányai iránti elkötelezettség és nagyfokú elméleti felkészültség jellemzi. Fontosabb, könyvalakban is megjelent munkái közül itt csak néhányat emelünk ki: *Család, háztartás és a városi cselédség* (1983); *Bérbeszármánya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja* (1992); *Hétköznapi Budapest. Nagyvárosi élet a századfordulón* (1995); *Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940* (1998); *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig* (Kövér Györggyel – 1998); *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése* (2000); *Budapest története a kezdetektől 1945-ig* (Bácskai Verával és Kubinyi Andrással – 2000).

Romsics Gergely: Elsőként szeretném megkérdezni, hogy könyve, az *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Tanár Úr számára új kezdet volt-e, új irányba fordulás, olyan írások összegyűjtése, amelyekről úgy érezte, hogy nem férnek bele a hagyományos történetírói munka keretébe, és ezért jelentette meg őket külön, vagy szerves kapcsolat fűzi össze a korábbi könyveivel?

Gy. G.: Van ugyan egy vékony összekötő szál, amint azt némelyik fejezet tanúsítja a könyvben, nagyobbrészt azonban valóban az elfordulás a döntő. Lényegében attól a fajta történetírástól és társadalom-történetírástól távolodom, amelyet a hetvenes-nyolcvanas években próbáltam elsajátítani és művelni. A nyolcvanas és kilencvenes években a világ megváltozott, így ma már több szkepszissel tekintünk mind forrásainkra, mind a feldolgozásukból született történeti művekre. Én két irányban haladtam tovább, egyrészt az emlékezést és a kollektív emlékezetet vettem elő, olyan témákat, amelyek kulcsfontosságúak a történész számára, aki elsősorban az emlékezet narrátora. A kérdés felvetését az indokolta, hogy a közvetlen emlékezésen alapuló források használata a mikro-történetben és az antropológiai történetírásban egyébként is különösen nagy jelentőségű, ami viszont módszertani problémákat szül. A másik új irány a

narrativitás kérdésének a vizsgálata, annak kutatása, hogy az értekező próza formájában előállított történetírói tanulmány milyen fikciós szerkesztési művelet eredménye. Hiszen kétségkívül sok benne a metafora, például metaforikus a nyelvezete, az eseményeknek dramaturgiája van, az egész tehát egyfajta kvázi-irodalmi mű – ez ma sokat tárgyalt kérdés, és erre reflektálni kell. Így azután ma már nem olyan biztos benne az ember, hogy tényleg a valóságról beszél, és az, ahogyan elbeszéli a múltat, az az egyetlen lehetséges módja annak, ahogy szólni lehet a történelemről – ezek a kételyek tovább erősítették ilyen irányú érdeklődésemet. Hál' istennek, e problémák iránt ma hatalmas érdeklődés nyilvánul meg, és óriási szakirodalom van róluk születőben; az említett két téma napjainkban a legérdekesebb interdiszciplináris kérdések közé tartozik.

R. G.: Amikor Tanár Úr pályáját kezdte, illetve még csak készülődött a pályakezdésre az egyetemen, azokban a tanároknak, akikre úgy tekintett, mint mestereire vagy segítőire, felfedezhető volt-e az a fajta kétely saját munkásságukkal szemben, ami annyira jellemző a mai történetírásra – vagy ez a kételkedés teljes egészében a kilencvenes évek hozadéka?

Gy. G.: A kérdés kettős. Először meg kell említenem, hogy ki is volt rám, illetve ránk, a mi generációnkra nagy hatással. Debrecenbe jártam egyetemre, és a hetvenes évek első felében elég sok később ismertté vált történész tanult ott. Akkoriban ránk két tanár tett igen nagy hatást: Orosz István és Ránki György. Orosz István mindenekelőtt hallatlanul imponáló intellektuális fellépésével, ahogy a középkori európai történelmet tanította – neki akkoriban nem engedték meg, hogy magyar történelmet tanítson, noha az volt a kutatási területe. Ránki György pedig – bár csak egy napot töltött mindig lent – a nemzetközi szakirodalomban való jártasságával, a provinciális magyar történetírói szemlélet fölött álló problémaérzékelésével hatott. Ők voltak azok, akik legtöbbünkre igazán befolyást gyakoroltak. A kérdés második felét illetően azonban azt kell mondanom, hogy e téren valóban óriási a diszkontinuitás. Semmi jele, sem Magyarországon, de máshol sem, hogy 25 vagy 30 évvel ezelőtt már megelőlegezték volna azokat a történetírói változásokat, amelyeknek most vagyunk a tanúi. Akkor az volt még az újdonság, ha valaki nem sült marxistaként tanította a történelmet, vagy nem akként írt róla, márpedig a két említett tanárunk e közé a ritka madarak közé tartozott. Olyan történetírói szemléletet és kultúrát közvetítettek, amely a forrásokra és egyúttal széles nemzetközi szakirodalmi bázisra támaszkodott. Ez számunkra rendkívül vonzó volt. Akkoriban még a társadalomtudományos történetírás eszménye is csak halványan derengett idehaza, bár Ránki ebből a szempontból kivételnek számított. Egészen más világ volt az, amelytől fényévnyi távolságra kerültünk már, és nincs szó igazi kontinuitásról. Az elmúlt harminc-negyven év történetírásában egyébként egymást váltották a paradigmák, szinte hihetetlen gyorsasággal, noha amúgy ez nem jellemzi a historiográfiát, amely módfelett konzervatív tudomány, és nem változtatja gyorsan kérdésfeltevéseit és a szemléletmódját. A gyors és többszöri átalakulásnak valószínűleg az a közvetlen oka, hogy a történetírás ma már nem

teljesen elszigetelt, önmagában álló tudomány, mivel belekerült a humán- és társadalomtudományok tágabb kontextusába, és a többi diszciplínában zajló változásokra is kénytelen reflektálni. Újdonság továbbá, hogy még a filozófiai diskurzusra is a korábban megszokottnál közvetlenebbül reagál. A történetírás, miután belekerült e kontextusba, maga is folyton változik. Ez lehet végső soron a jelenség közvetlen oka.

R. G.: Mi kényszerítette arra a kilencvenes években a történészeket, hogy a többi társadalomtudománnyal intenzívebb kapcsolatokat kezdjenek kialakítani, noha egy évszázadon át nem ez jellemezte a historikusokat?

Gy. G.: Úgy gondolom, nehéz a kérdésre röviden válaszolni. Nyilvánvalóan az *Annales*-iskola volt itt a legfontosabb előzmény, amely már a két háború között megkezdte a kapcsolatépítést a földrajzzal, a szociálpszichológiával, a pszichológiával – pontosabban ezek francia iskoláival. Később ez a közgazdaságtannal egészült ki. Egészében véve tehát az *Annales* törte az utat afelé, hogy a történetírás interdiszciplinárisra, merőben más megközelítések iránt is fogékonyra váljon. Ez a belső, ha úgy tetszik, a királyi útja a szóban forgó folyamatnak. Ami a tágabb összefüggéseket illeti, azok valószínűleg mindazon döntő társadalmi és politikai változásokban keresendők, amelyek időközben végbementek világunkban. Ezek egyik fő tanulsága, hogy a nemzet, mint az egyén kizárólagos referenciális közössége, egyre inkább veszít jelentőségéből, márpedig a történetírás klasszikus formájában a nemzet identitásának lett a megszólaltatója. Ma azonban afféle poszt nacionális korban, a globalizálódás és a regionalizálódás ellentétes tendenciáinak a világában élünk, és erre a történetírásnak is feltétlenül reagálni kell, azzal, hogy funkciót vált. Nem tekintheti szentnek hagyományos szerepét, át kell alakulnia. Ezért azok a humán- és társadalomtudományok, amelyek gyorsan, érzékenyen reflektálnak ezekre a változásokra, pozitív példát nyújtanak a historiográfia számára, amely rá is szorul a segítségükre. A változások döntő oka tehát az, ami napjainkban a nemzettel történik Európában és a fejlett világban.

R. G.: Milyen mérvű módszertani revíziót vagy önrevíziót tekinthetünk egészsesnek a történettudományban? A kötet egyik tanulmánya közvetlenül Hayden White-tal foglalkozik, de szinte az összes írásban felmerül White egyik-másik gondolata. Arról a teoretikusról van szó, aki a történeti módszer viszonylag radikális újraértékelését követeli. Az utolsó lépcsőfokig követi őt Tanár Úr, vagy megáll közben valahol? Ha igen, milyen kritikával illeti White elgondolásait?

Gy. G.: Nem vagyok Hayden White feltétlen követője, sokkal inkább népszerűsíteni szeretném őt idehaza. Mindemellett roppant izgalmas, amit műveiben, főként a *Metatörténelem* című könyvében kifejt, koncepcióját folyton-folyvást változtatva, továbbfejlesztve – az ezzel való foglalkozás szellemi élmény számomra. Gondolom, azért olvasunk Kosellecket, Ricoeurt és White-ot, mert intellektuális élményt nyújtanak számunkra, még ha nem is kell velük feltétle-

nül mindenben egyetértenünk. Én is megállok egy ponton, mert úgy vélem, hogy White nem zárja le megnyugtatóan az episztemológiai nihilizmus felé vezető utat. Az a nagy probléma szerintem övele, hogy úgy fogalmazza meg a történetírói fikcionalitásról szóló elméletét, hogy közben nem mutat rá arra, hol van mindennek a határa. Bár tesz rá időnként kísérletet, a felfogását ért bírálatok kényszerítik is erre. Így a nevezetes Holokauszt-polémia esetében is ez történt. Itt az merült fel, hogy erről a tragikus történeti eseményről is korlátlanul sokféle módon lehet-e a történésznek beszélni. Hiszen White, ha nem is végtelenül, ám azért meglehetősen sokféle módon megengedhetővé teszi egy történelmi esemény elbeszélését. Azt állítja ugyanis, hogy maga a múltbeli esemény nem írja elő, miként kell róla beszámolni. Ezt mi utólag döntjük el, saját etikai és esztétikai ízlésünk s normáink alapján határozzuk meg, ahogy az is tőlünk függ, hogy milyen jelentést kölcsönzünk az elbeszélte múltnak. Ezt pedig a narratív forma megadásával oldjuk meg – így válik a forma tartalomává. A Holokausztnak még mindig megvan az élő emlékezete, élnek túlélői, ahogyan '56 tanúi is itt élnek közöttünk. A túlélők emlékezete azonban nem azonos az utókor emlékezetével. Felmerül tehát a kérdés, lehet-e egyáltalán szakszerűen szólni a múltról. Ezt a kérdést Hayden White nem igazán tudja megválaszolni, és ezzel hozzájárul ahhoz, hogy parttalanra váljon az elbeszélhetőség tartománya. Én azonban nem követem őt eddig a pontig. Bármilyen meggyőzően is érveljen White a történetírói metaforikusság és fikcionalitás mellett, úgy gondolom ezeket némileg túlértékeli, ahogy talán Ricoeur is helyenként. Ez abból ered, hogy, bizonyos problémák összekeverednek, például a metafora használata kapcsán. A történészekre is olyannyira jellemző retorikai nyelvhasználat – ahogyan azt Hexter már a hatvanas években kimutatta¹ – nem jelenti egyúttal azt is, hogy az írásmód egésze olyanná válik, mint egy regényé, amely egy merőben kitalált történet elbeszélése. A történetírói elbeszélés a tényekben gyökerezik, ezért a történész fél attól, hogy olyat talál mondani, amit nem tud majd kellően dokumentálni. Ezért nem adhat képzelt párbeszédet hősei szájába, vagy nem konstruálhat olyan – elképzelt – jelenetet, amely dokumentumokban nem fellelhető. Egyszóval komoly korlátai vannak az irodalmias megjelenítésnek a történetírói gyakorlatban. Mindezt pedig White nem hangsúlyozza kellőképpen, mivel főként abból a szempontból veszi szemügyre a történetírói szövegeket, hogy mi az, ami közel viszi azokat az irodalomhoz, a fikciós megjelenítéshez. Én egyetlen olyan tanulmányt sem ismerek tőle, beleértve nemrég megjelent utolsó könyvét is,² amely ezen korlátok felől vagy a határok felől közelít ehhez a témához, azt vizsgálva, hogy hol ér véget az irodalmi fikcionalizálás a történeti megjelenítésben. Úgy gondolom, White nagyon fontos dolgot fedezett fel számunkra, és izgalmas problémát fejt ki újra és újra, de ezt némileg egyoldalúan és szélsőséges módon teszi.

1 HEXTER, J. H.: *The Rhetoric of History*. In: *History and Theory*, VI / 1. (1967) 3–14.

2 WHITE, Hayden: *Figural Realism: Studies in the Mimesis Effect*. Baltimore, MD, Johns Hopkins University Press, 1999.

R. G.: A Tanár Úr White-tal szembeni kritikája ezek szerint összefoglalható abban a Tanár Úr által is hangsúlyozott ellenvetésben, amely szerint a történelem forrásokon, azaz dokumentumokon alapszik. Mire elegendők vajon a források? Miféle konszenzusra van remény? Alapot teremtenek-e bármiféle konszenzus kialakítására, vagy egyáltalán: milyen módon szűkítik le az elmondható történetek számát?

Gy. G.: A dokumentum egyfajta narratív konstrukcióként is felfogható – a dokumentum e szerint nem közvetlen lenyomata a valamikor megtörtént eseményeknek. Ahogyan az emlékezés konstruktivista elmélete állítja, a memotechnika minden megnyilvánulására áll, hogy a szelektíve észlelt – és ezáltal megszürt – valóságot utólag szerkeszti narratív beszámolóvá – ugyanígy igaz ez a forrásokra is. A helyes forráskritikának abból kell tehát kiindulnia, hogy a dokumentum nem a valóság közvetlen jele (ikonja), hanem már eleve annak egyfajta értelmezése. Nem a dokumentumok összegyűjtése az interpretáció első lépése, már magát az egyedi dokumentumokat is úgy kell tekintenünk, mint amelyek létrehozója előzetesen értelemmel ruházta fel észlelése tárgyát. Ez fontos kérdés, mivel egy érthetetlennek tetsző dogmát kezd ki, amely szerint – és ez szakmánk intézményes alapját is képezi – a forráskritika szűrőjén fennmaradt forrásadat objektív ténnyel lát el bennünket. Amiről viszont most beszélek, nem ismeri el minden fenntartás nélkül az objektív tény fogalmát, azt, amihez száz vagy még több éve a professzionális történetírás görcsösen ragaszkodik, miután a forrásokban rejlő tényinformációkat is többféle lehetséges értelmezés esetiként kezeli. La Capra a hagyományos történészek forráshasználatát ezért is nevezi dokumentarista forráskezelésnek.³ Úgy gondolom, ez az a pont, ahol White meghaladható, mivel ő kizárólag a történetírói elbeszéléseket vizsgálja, és nem érdeklik a források. Ez persze elméletének abból a sajátosságából adódik, hogy a múlt eseményeinek, a források létrehozását is beleértve, nem tulajdonít érdemi szerepet a történelem jelentése szempontjából. A történész ugyanakkor nem az elképzelt, hanem a forrásszerűen dokumentált valóságról beszél, tevékenységében a forrásközpontúság talán a legfontosabb. Ha a forrás ezentúl másképp tekintünk, és a forráskritikát nemcsak Ranke módjára felfelfel, azaz a szelekciót és értékelést nem kizárólag filológiai módon végezzük, hanem egyéb tudományok, például a pszichológia bevonásával, akkor teljesen új történetírás felé tesszük meg a döntő lépést.

R. G.: Hova lehet majd kilyukadni ezzel az új történetírással? Elképzelhető olyan történetírói jövőkép, ahol korlátlan számú elbeszélés létezik, amelyek osztoznak ugyan bizonyos közös forrásokban és módszertani jegyekben, amelyek tudományossá avatják őket; vagy az elbeszélések repertoárja továbbra is korlátos marad?

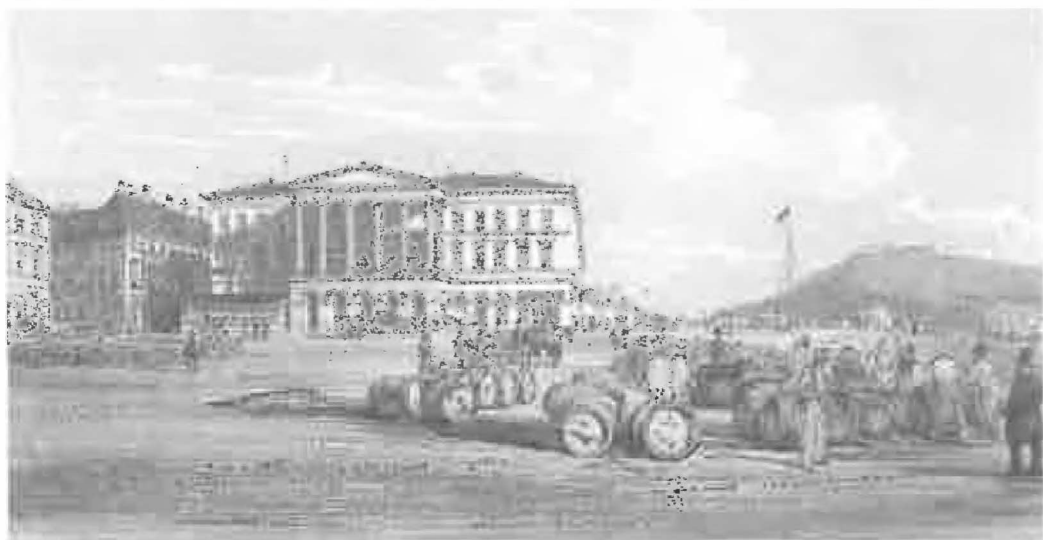
³ LACAPRA, Dominick: *History and Criticism*. Ithaca, NY, Cornell UP, 1985. 36.

Gy. G.: Úgy vélem, hogy ez az utóbbi lehetőség tűnik valószínűbbnek. Annyi változás azonban elképzelhető, hogy nem lesz többé egy kitüntetett kánon, és helyette egy olyan mozgástér jön létre, amelynek keretei között a lehetséges elbeszélések széles skálája létezhet. A ténybeli pontosság, természetesen, ezután is fontos marad, de csupán azzal együtt, hogy – a hagyományos szakmai ismerveken túl – „kötetlenebbül” adott az egyéni interpretációk lehetősége. A szakmai vita ebben az esetben már nem a hagyományos *igaz–nem igaz* kérdés eldöntéséért folyik, hanem az lesz a tét, hogy mennyire meggyőző vagy éppen nem meggyőző a történeti beszámoló. Ha máshonnan, például a hermeneutikai oldaláról, tekintjük a kérdést, akkor ez a meggyőző – nem meggyőző vonalat követő értékelési és értelmezési gyakorlat időben folyton változóknak mutatkozik meg. Hiszen a hermeneutikai szempont az időt közvetlenül bekapcsolja az értelmezés folyamatába, mint amely végül is eldönti, hogy melyik elbeszélés a meggyőző, és melyik kevésbé az. Az időhorizont ugyanakkor a saját jelenünkkel együtt folyamatosan változik. Ilyenformán le kell számolni azzal a nézettel, hogy a tudomány csupán azért változtatja az álláspontját, mert újabb és újabb források kerülnek elő, amelyek mennyiségileg gazdagítják a múltról szóló ismereteinket. Ez az a hagyományos kumulatív tudománykép, amelyet Kuhn óta nem igazán tekinthetünk mérvadónak, csakhogy Kuhn elmélete eddig jórészt érintetlenül hagyta a történettudomány saját tudományfelfogását – noha a nevezetes paradigma-konceptió immár közel negyven éves.⁴ Ebbe az irányba tesz lépést a narrativitásról és a történetírás és a poetizálásáról szóló felvetés is, amely lehetővé teszi, hogy a történetírás egymással egyenértékű, de eltérő értelmezést adjon a múltról, miközben a hermeneutikai horizontok egymáshoz való viszonyának az eltolódása miatt ezek az interpretációk természetes módon az idővel együtt is változnak. Ami ma különösen hihetőnek tűnik, az nem biztos, hogy hihető volt tavaly, vagy az marad jövőre. És ez nem azért történik így, mert jobban tudjuk a múltat vagy értjük a múltat, hanem mert másképpen tudjuk róla ugyanazt, és ez a dolog lényege.

R. G.: Befejezésül szeretném feltenni azt a kérdést, hogy mi marad ezek után a történész hagyományos társadalmi funkciójából? Százötven évvel ezelőtt Ranke még egy uralkodót taníthatott a történelemre. De Szekfű Gyula is, amikor 1919–20-ban megírta a *Három Nemzedék*-et, akárcsak későbbi munkáiban, egyértelmű társadalmi igénynek próbált meg eleget tenni, vagy a társadalomban a múltról élő képzeteket igyekezett befolyásolni. Tanár Úr talán egyetért velem abban, hogy a történésztől rendszerint elvárják, hogy orientálja a társadalmat, elmondja az igazat. Mi maradhat ebből a hagyományos elvárásból akkor, amikor a történész maga is elismeri, hogy a tudomány nem egyéb többé versengő interpretációk halmazainál?

4 KUHN, Thomas S.: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest, Gondolat, 1984. (A könyv 1962-ben jelent meg először.)

Gy. G.: Ennek a logikának szerintem az felel meg, hogy sokféleség váltja fel a korábban jellemző egyneműséget. A történetírás, amelynek szokásszerűen az állam és a politika képezte legfőbb tárgyát, már ezért is könnyen a politika szolgáltatója lett. Akár bevallotta ezt magának, akár nem. Ha nem vallotta meg nyíltan, az abból eredt, hogy a politika cselekvésközpontú, a történelem pedig meditatív tevékenység, és a szakszerűség megköveteli, hogy a pártpolitika viszontagságaitól távol tartsuk magunkat. Ennek ellenére a történetírás mindig igen közel állt a politikához. Szerepfelfogásának az volt a lényege, hogy azért kell beszélnünk a múltról, mert tanulságokat vonhatunk le belőle a jelen számára arról, hogyan is alakítsuk a jövőt. A jövőt pedig a jelenben a politikusok formálják, így elsősorban nekik kínáljuk fel a múlt tanulságait. Ma is vannak, és bizonyára a jövőben is lesznek szép számmal olyan történészek, akik pontosan ebben látják a hivatásukat, és én nem hiszem, hogy el kellene ezt vitatni tőlük. Nem fog tehát megszűnni a történetírás e hagyományos funkciója, legfeljebb a politikusok veszik majd kevésbé komolyan őket – ez a mindenkori politikusoktól függ. Úgy látom egyébként, hogy ma már egyre kevésbé hallgatnak a politikusok a történészekre, s egyre kevésbé van szükség a jelen történetírói legitimitációjára, bár ez is időről-időre, kormányról-kormányra változik. A kilencvenes években nálunk jól megfigyelhető volt, hogy miként változott ez a fajta igény. A történészek egy része viszont kezd messze eltávolodni ettől a szereptől, mivel olyan identitások megfogalmazását tekinti elsőrendű feladatának, amelyek egymás mellett léteznek a társadalomban. Például kisebbségi csoportok számára létfontosságú, hogy megfogalmazzák végre az identitásukat, és ehhez fontos segítséget nyújt nekik a történelem. A nőkre éppúgy vonatkozik ez – lásd a feminista történetírást –, mint a különféle etnikai és vallási csoportok vagy a különböző életmód-közösségek és a nonkonformista magatartásformák körül kikristályosodó történetírásra. Mindebben az a legfontosabb, hogy a sokféle identitás egyidejűleg megjelenhet, egymástól elütő történetírói törekvéseket hívva életre. A történész így mond le az egyoldalúan a politikához és az államhoz kötött társadalmi szerepéről, és arról, hogy nagy nemzeti kánonokat hozzon létre; azok helyét pedig lassanként elfoglalják a kis történetek. A plurális társadalmi identitások megerősítése, sőt akár újabbak „felfedezése” így folytatható, és ennél nincs is többre és másra szükség.

Kereskedők Háza
a pesti Rakpiacon,
első emeletén
a Nemzeti Kaszinó
helyiségeivel.
Litográfia,
1840-es évek

Friedrich von AMERLING:
Gróf Széchenyi István,
1836
(Magyar Tudományos
Akadémia, Budapest)

A reformkori magyar politikai nyilvánosság és a Nemzeti Kaszinó

A politikai nyilvánosság ma már mindennapjaink szerves része. A külvilágból érkező hírek ugyan rendszeresen figyelmeztetnek arra, hogy az ehhez kötődő szabadságjogok érvényesülése nem magától értetődő jelenség – illetve, hogy a kérdéskör megítélése egyébként is erősen függ az adott kultúra jellemzőitől –, mégis úgy tűnik, hogy a politikai nyilvánosság burjánzásának időszakát éljük, annak minden pozitív és negatív kísérőjelenségével együtt.

Ennek a folyamatnak a kezdeti lépései hazánkban a reformkorhoz kötődnek. Ugyan korábban is léteztek csatornák a politikai jellegű információk továbbítására és megvitatására, ám ezek a fórumok olyan kis létszámú csoportokat érintettek közvetlenül és olyan szűk réteg számára biztosították a participáció lehetőségét, hogy a modern értelemben vett nyilvánosságról aligha beszélhetünk. A fontosabb híreket közvetítő metszetek és ábrázolások képi világa és a különféle énekmondók ugyan igyekeztek plasztikus és informatív módon tájékoztatni az arra fogékony közönséget, ám a későbbi hírlapok szerepét ezek nem tölthették be. A megjelenő könyvek növekvő száma biztosított némi teret az ismeretek átadásának, ám az előállítás nehézségei és a magas költségek csupán egy szűk réteg számára tették azokat hozzáférhetővé. A társaskörök és egyesületek hiánya pedig az informális véleménycseré és ítéletalkotás folyamatát tette lehetetlenné.

Nem véletlen, hogy a politikai nyilvánosság magyarországi genezise éppen reformkori jelenség, mint ahogy az sem, hogy annak előfutárai legnagyobb számban a jozefinista évtizedben lelhetők fel. Mi áll ennek a hátterében? Mindenekelőtt az a közös ismérv, amely a két korszakot összeköti. A reformkori magyar ellenzék ugyanis pontosan azzal a céllal lépett a közéleti küzdőterre, mint korábban II. József, igaz: az uralkodó birodalmi méretekben gondolkodott, és szükségszerűen más módszereket hívott segítségül. A végcél azonban mindkét esetben azonos volt. II. József a birodalmat, a reformok nemese pedig a hazát „emelné ki posványbul, porbul, 's a' nagyobb cultura 's civilisatio magasb lépcsőire iktatná.”¹ A felvilágosult abszolutista kísérlet és a reformkor rokonságát a megoldandó nehézségek hasonlósága eredményezte. Mindenekelőtt az, amit a tervezett átalakulás finanszírozási háttere jelentett. Alapvető kérdés, hogy ezek a források kinek a kezében összpontosultak. Márpedig a mozgósítható anyagiak kevésbé az állam, mint inkább magánszemélyek, arisztokrata és egyéb nemesi családok kezén voltak. Holott ezen eszközök nélkül elképzelhetetlen volt bármiféle reformprogram sikeres megvalósítása.

1 SZÉCHENYI ISTVÁN: *Világ*. 347.

A párhuzamok azonban egy ponton túl megszakadnak. II. József ugyanis az állami központoszási kísérlet útját választotta. Az egységes birodalmat, erős központi kormányzattal és a nemesség megadóztatásával. Ez a törekvés, mint tudjuk, kudarcba fulladt. Az uralkodó halálos ágyán intézkedései többségét visszavonta, és ezzel a jozefinista évtized csupán történelmi kisiklásnak tűnt a túlélők számára. A megoldandó problémák azonban nem szálltak sírba az uralkodóval. Magyarország anyagi és szellemi hátránya nem csökkent, sőt, inkább növekedni látszott. Ez pedig az ország egészének gazdasági és védelmi teljesítőképességét fenyegette, ahogyan azt a napóleoni háborúk később egyértelművé is tették.

Ezért bontakozott ki az újabb reformprogram, amely már gyökeresen más alapállást képviselt. Belátták, hogy a források összevonása helyett célravezetőbb lehet, ha magát a társadalmi, gazdasági és politikai elitet sikerül meggyőzni arról, hogy a reformok elkerülhetetlenek, és azoknak ők is haszonélvezői, nem pedig veszesei lesznek. Ezt a feladatot vállalta magára a gróf Széchenyi István köré szerveződő főúri csoportosulás és az ő fellépésük nyomán kirajzolódó új típusú politikai nyilvánosság.

A társadalmi párbeszéd több szempontból is fontos tényezőt jelentett. A meggyőzés folyamata nem mehetett végbe nélküle, márpedig annak hiányában remény sem mutatkozott az erők egyesítésére, azok önkéntes koncentrálására. Ez a lépés mégis csupán a bázis felhalmozását, a – nélkülözhetetlen – alap megteremtését jelentette. Meg kellett határozni a felhasználás irányát is, azaz: ki kellett jelölni a hasznosítás módját. Biztosítani kellett továbbá a megvalósítás folyamatosságát, és végül pozitív visszacsatolást kellett nyújtani a munkában részt vállalók számára. Ezért nem elhanyagolható a politikai nyilvánosság ellenőrzési, tájékoztatási funkciója sem.

Ennek persze több megjelenési formáját ismerjük. Hivatalos és informális eszközöket egyaránt. A hivatalos csatornák élére a diéta, a rendi gyűlés kívánczik, mint az országos politika vezető fóruma. Ide kell sorolnunk a kerületi üléseket és a vármegyei közgyűléseket is. Itt kerülnek említésre a különféle sajtótermékek, az „irodalmi” sajtó politikai vonatkozásai éppúgy, mint a szoros értelemben vett politikai hírlapok. Nem feledkezhetünk meg a korszak kezdetén még uralkodó politikai könyvirodalomról sem, hiszen olyan jelentős írások láttak napvilágot ezekben az években, mint a *Hítel* (1830), a *Taglalat* (1831), a *Balítéletekről* (1831), a *Világ* (1831) és a *Stádium* (1833).² Ide tartoznak a reformkor második felében létrejött, már országos szervezet létrehozására vagy országos ismertség kivívására törekvő szerveződések is. Kiemelkedik közülük a Védegylet, valamint az 1840-es évek második felének politikai csoportosulásai, a Konzervatív Párt és az Ellenzéki Párt.

Mégis, talán ezeknél is fontosabbak azok az informális hálózatok, amelyek a társadalmi önszerveződés valódi kohéziós erejét jelentették, a maguk formátlan kapcsolati és kommunikációs rendszerével. Baráti körök ugyan korábban is

2 Igaz, báró Wesselényi Miklós *Balítéletekről* című írása például – a külföldi kiadást követően – csupán az 1834-es esztendőből vált a hazai olvasók számára is hozzáférhetővé.

léteztek, mint ahogy a különféle összejövetelek és bálok sem számítottak új jelenségnek, ám azok formája némi változáson ment keresztül. A szalonok és kávéházak, az olvasókörök és kaszinók világa már merőben új jelenség. Ezek magukban hordozták annak ígéretét, hogy sikerül megbirkózni a kor támasztotta új kommunikációs kihívásokkal.

„a' közlélek – *public spirit* – !”³

Jürgen Habermas a polgári nyilvánosság első megjelenési formáit a 13. század végére teszi, amikor – két pillérre, az áruforgalomra és a hírósszeköttetésre támaszkodva – létrejött a sajtó és a posta mint a kommunikáció és az érintkezés állandó intézménye.⁴ Az információ modern értelemben vett publicitásának igénye a 17. század végén jelent meg Angliában; Franciaországban pedig egy kicsit később, a 18. század folyamán. Az így kialakuló közvélemény volt az, amelyik már nem csupán információs szabadságot követelt magának, de törekedett olyan társashelyek létrehozására is, ahol ezeket az értesüléseket közösségi formák között értékelhette, értelmezhette, és – legalább szűk körben – egységes álláspontot formálhatott. Ez meghatározta az adott társaság tagjainak helyét a társadalom egészének gondolati hálózatában, de formálta a világlátásukat is, állandó önkontrollt biztosított, illetve felvetette a gyakorlati megvalósítás és érdekérvényesítés immár kézzelfogható lehetőségét. Létrejöttek azon közintézmények, amelyek a zárt társaságokkal szemben mindenki számára hozzáférhetőek voltak.

Egy levantei kereskedő kocsisának személyéhez köthető az esemény, amely a 17. század közepén forradalmasította Európa társasági életét. Ő volt ugyanis az, aki – miután a teát követően a kávé és a csokoládé is megszokott itallá vált a jómódú rétegek számára – létrehozta Londonban az első kávéházat. Ez olyan kedvező fogadtatásra talált, hogy a 18. század első évtizedében már több mint 3000 londoni kávéházzal tudunk, amelyek mindegyike saját törzsvendégi körrel rendelkezett.

Franciaországban a szalonok voltak azok, ahol a nemesség és a hozzá asszimilálódott polgárság – amely az állam és az egyház vezetéséből teljesen ki volt zárva, ám a gazdasági életben szinte minden kulcspozíciót megszerzett magának – egyenrangú félként érintkezett az „értelmiségiekkel”. Van azonban egy fontos különbség az angol és francia típusú társaságok között: Angliában ugyanis a nagypolgári réteggel összekapcsolódott nemesség birtokában volt mindazoknak a társadalmi funkcióknak, amelyeket a francia nemesség időközben elvesztett. Ezért fordultak igen hamar a művészeti és irodalmi alkotásokról szóló okoskodások a szigetországban gazdasági és politikai eszmecserébe, ami által a klubok a politikai közélet csomópontjaivá váltak.

³ SZÉCHENYI István: *Világ*. 317.

⁴ HABERMAS, 1971. 10.

Németország ezektől eltérő fejlődési utat járt be. A 17. századtól a társasági élet színterévé a tudós asztaltársaságok és a nyelvújító körök váltak. Ezek nem alkottak olyan széles hálózatot, mint angol vagy francia társaik, és a politikai praxistól a legszigorúbban távol tartották magukat, ám egy fontos hasonlóságot mégis felfedezhetünk. Céljuk az volt, hogy „rendileg egyenlőtlen személyek között egyenlőség és társaság találtassék”.⁵ Ezek később két fejlődési irányba mozdultak el: egy részük titkos társaság formáját öltötte, mások pedig nyílt egyesülésekké alakultak. Három dologban azonban mindegyik megegyezett. Az értekezés olyan formáit hozták létre, amelyeknek nem volt feltétele a felek státusának egyenlősége; a vitatkozás előfeltételévé vált olyan területek megvitathatóvá tétele, amelyek addig nem minősültek annak; és fontos kritérium volt a közönség elvi lezáratlansága is.

A Németországra jellemző olvasóköri és olvasótársaságok eleinte elsősorban az újságok beszerzésének olcsóbbá tételére alakultak, ám később elvesztették anyagi szervezőelvüket. Tagjaik azért gyűltek össze, hogy közösen olvassanak, olvasmányaikról beszéljenek, személyes véleményüket kicseréljék, és közreműködjenek a közös vélemény kialakításában. Azaz: közönségként olyan nyilvánosságot alkossanak, amelynek a véleményét a század kilencvenes éveitől már ténylegesen is közvéleménynek nevezték.

Fontos megjegyezni, hogy a Habermas által ezekre az egyletekre felállított általános kritériumoknak a Nemzeti Kaszinó minden tekintetben megfelelt. Ő ugyanis a korabeli egyesületek legfőbb ismérvei közé sorolja, hogy elnökségüket az alapszabálynak megfelelően választották, az új tagok felvételéről többségi határozatot kívántak meg, a vitás kérdéseket általában parlamentáris úton rendezték, a nőket távol tartották a helyiségeiktől, és tilalmazták mindenféle szerencsejátékot.⁶

*„A kaszinók azzá lettek a gondolatcserére, eszmesurlódásra nézve,
mi a vasút a közlekedés tekintetében”⁷*

Az egyesületek Magyarországon sem csupán az erőegyesítés színterei voltak, hanem fontos nyilvánossági funkciót is betöltöttek. Ezért nevezte azokat Horváth Mihály egyenesen társalgási egyleteknek.⁸ Nemcsak összegyűjtötték és

⁵ Uo. 55.

⁶ Uo. 108. – Művének új kiadása elé írt bevezetőjében újabb kritériumokat állított: „A felvilágosító társaságok, művelődési egyletek, szabadkőműves titkos szövetségek és illuminátus körök olyan társulások voltak, amelyek alapító tagjaik szabad, tehát privat döntése folytán alakultak meg, tagjaik önkéntesekből toborzódtak, s a szervezeten belül egalitárius érintkezési formákat, vitaszabadságot, többségi döntéseket stb. honosítottak meg. Ezekben a bizonyára még polgárisan exkluzív összetételű társaságokban be lehetett gyakorolni egy jövőendő társadalom politikai egyenlőség-normáit.” Lásd HABERMAS, 1999. 10.

⁷ HORVÁTH, 1864. 266.

⁸ Uo.

koncentrálták a rendelkezésre álló forrásokat, de – az ún. közvélemény megteremtésével – irányt is szabtak a felhasználásnak. Hiszen annak a meghatározása, hogy az eszközöket milyen módon hasznosítják, „nem mulja e határ nélkül fel a gyenge ember tehetségét? ’s nem *pium desiderium e!*”⁹ Tudniillik „egy ember azt nem teheti; hanem csak sok ember, azaz: tanácskozási, fontolgatási Egyesületek”.¹⁰ Az egyes embert ugyanis óhatatlanul is befolyásolják előítéletei, önös érdekei, elfogultsága és saját ostobasága.

Ezen a röögös úton születik meg a Széchenyi által oly sokszor hangoztatott „közértelem” és „közlélek”, amihez a nyilvánosságnak olyan színterei szükségesek, ahol szabad, a rangok és a címek szorításától mentes eszmecsere bonyolódhat. Ezeket a helyeket Széchenyi elsősorban a kiművelt emberfők „mennyei” gyűjtőhelyének tekintette, és rendíthetetlenül hitt abban, hogy száz okos és művelt ember összegyűjtése egy száz embernyi szürkeállomány megszületését eredményezi. Azt ugyan nem állíthatjuk, hogy szerinte ez ne hozott volna létre egyben új minőséget is – hiszen a különféle nézetek összeütközése révén kialakuló közvélemény maga is az –, de kétségtelen, hogy a pozitív emberi törekvések melletti szilárd elkötelezettségbe vetett hite néhol utópistikusnak tűnik.

„azon csudálatra méltó sziget egy valóságos angolkert...”¹¹

Széchenyi elsősorban az angol tapasztalatokat és vívmányokat kívánta beemelni a magyar társadalom fejlődésmenetébe. Tudta jól, hogy Anglia a polgári társadalom megszilárdulásához vezető úton olyan értékes tapasztalatokat halmozott fel, amelyek megkönnyíthetik a hazai átalakulást. Utazásai során nem csupán gazdasági, műszaki, irodalmi és egyéb tudományos műveket olvasott, de meghívást kapott az igazán zárt körökbe is. Első angolai tartózkodása során indult meg a politikussá válás útján. Megismerkedett az angol választási rendszerrel, az angol reform- és munkásmozgalommal, és ekkor sokkolták őt a tömeges munkástüntetések, az embertelen gyár- és munkástelepek.

Hozzá kell azonban tenni, hogy az a vélemény, miszerint Széchenyi egy második Angliát kívánt volna faragni Magyarországból, alapvetően téves. A gróf már 1815-ben kifejtette, hogy ugyan minden tisztelete a szigetorszáégé, ám a szolgálai másolás az elképzelhető legnagyobb hiba volna.¹² Később, minél inkább elmélyült az angol berendezkedés tanulmányozásában, ez a véleménye annál inkább megerősödött. Megfigyeléseit így azzal zárta, hogy aktuálisan annyit kell tenni, amennyit az angolok és amerikaiak tettek akkor, amikor a haladásnak azon a fokán álltak, amelyet a magyar nemzet pillanatnyilag elért. Széchenyi tehát nagyon is tisztában

9 SZÉCHENYI István: *Világ*. 358.

10 Uo.

11 Uo. 325.

12 HARASZTI, 1967. 157.

volt azzal a ténnyel, hogy az angol nemzet hosszú történeti fejlődés eredményeként jutott el a világ egésze által csodált magasságokba.

Tudta azonban azt is, hogy „a polgárosodás és haladás egész titka a közérzletben rejlik”.¹³ Az ország bajainak orvoslását az angol származású kortárs szerző, John Paget is csupán a közvélemény kereteinek kiszélesítésével tartotta elképzelhetőnek. Művében tételesen felsorolta mindazon problémákat, amelyekkel a magyar társadalom már hosszú évtizedek óta küszködött, eredménytelenül. Szerinte szabad sajtó, rendszeresen üléselő diéta, társadalmi párbeszéd és nemzeti irodalom hiányában, valamint abban a szerencsétlen helyzetben, hogy az ország fővárosa és a politikai központnak tekinthető Pozsony között nagy a távolság, az egyetlen lehetséges elmozdulási lehetőség az volt, amit Széchenyi próbált megvalósítani. Úgy látta, hogy csakis egy klub vagy kaszinó adhat alkalmat arra, hogy a társadalmi elit tagjai megszabaduljanak kölcsönös és megalapozatlan előítéleteiktől, vagy legalábbis szóba elegyedjenek egymással, és olvassák azokat a nyugat-európai híradásokat és műveket, amelyekhez egyesével nem jutottak volna hozzá.¹⁴ Természetesen a széles közvélemény megteremtését önmagában egyetlen intézmény, így a Nemzeti Kaszinó sem vállalhatta magára, hiszen az mindenhol egy hosszú folyamat eredményeként, lépésről lépésre jött létre.

„...estvénkint a jó emberek öszvegyülekeznek”¹⁵

Széchenyi István már az 1825–27-es országgyűlés idején létesített barátjával, gróf Károlyi Györggyel egy szerény keretek között működő képviselői társashelyet Pozsonyban. Az akkori Séta tér 13. szám alatti épület második emeletén egy nagyobb lakást béreltek, amelyet különféle bútorokkal és dohányzó felszereléssel, valamint biliárdasztalokkal rendeztek be, hogy a kívánatos urakat oda

¹³ ZICHY, 1890. 289.

¹⁴ A korszak társadalmi problémáinak, valamint a Kaszinó szükségességének és jelentőségének az egyik legjobb összefoglalását John Paget adja: „In Hungary, a want of unity between the different ranks of the nobility, an absence of a common feeling, and of something like a general opinion, have been long among the most acknowledged causes of inaction. Every class discusses apart the subjects of immediate interest forms its own opinion of public event, and its own plans for public reforms: the accordance which gives strength and forces to action is wanting. This deficiency was universally acknowledged; but without a free press, and with a Diet sitting but rarely, and then at a distance from the capital and centre of the country, without reports of the debates, without even a national literature, and in the midst of the bitterest jealousies of caste and class, what remedy could be proposed? ... A club – or to avoid a name associated on the Continent with certain reminiscences of the French revolution – a Casino, while entirely free from any political scheme, would afford to all the upper classes an opportunity of meeting, and becoming better acquainted with each other's good qualities; it would harmonize and generalize opinions, and improve the manners and the tone of feeling, besides affording opportunities for reading all the journals of Europe, an advantage which few private individuals could command.” PAGET, 1839. 217–218.

¹⁵ SZÉCHENYI Viktor, 1941. 9.

meghívják. Ezt a „Pozsonyi Klub”-nak nevezett helyet Comáromy István követ leveléből is ismerjük. Ő írta, hogy ott „...estvénkint a jó emberek öszvegyülekeznek. Ezek között Wesselényi, Festetics, Orczy, báró Brudern, Andrássy Gyula és többen ilyenek, a haza dolgát leginkább kedvelő követek. Odajárok mikor lehet magam is, ahol nagy gyönyörűséggel lehet az időt eltölteni. Itt akár pipázhat, diskurálhat, mindenféle ujságokat olvashat, és ha soká akar mulatni, mindenkor kész vacsorához ülhet akárki...”¹⁶

Később a társaság átköltözött az Erdődy grófok kastélyába, ahol nagyobb tér állt rendelkezésre. Ennek a bérletnek a költségeit – a korábbi gyakorlattal szemben, amikor Széchenyi és Károlyi teljesítették a kiadásokat – már a tagok összessége állta. Ez minőségi változást jelentett, hiszen így állandó és önfinanszírozó egyesülés jött létre. Persze itt még ne gondoljunk széles körre, nagy társaságra. Ferstl Lipót rendőrfőbiztos jelentése szerint csak húsz főre tehető azok száma, akik rendszeresen látogatták a helyiségeket.¹⁷ A személyek névsora a rendőrségi jelentésekből rekonstruálható, a teljesség igénye nélkül. Biztosan közöttük voltak Széchenyi István és Károlyi György grófok, gróf Esterházy Károly és Mihály, gróf Csáky Sándor, gróf Berchtold Antal, gróf Andrássy György, báró Wesselényi Miklós, gróf Haller Ferenc, Dessewffy Aurél és József grófok, valamint Vay Ábrahám.¹⁸ Érdekesség, hogy az itt említett urak ezt követően kivétel nélkül tagjai voltak a Pesti Kaszinónak, majd később a Nemzeti Kaszinónak. A névsorból az is megállapítható, hogy – bár néha hajlamosak vagyunk ezt a társaságot a Széchenyi által inspirált reformerők kizárólagos bázisának tekinteni – abban a konzervatív oldal is képviseltette magát.

A bécsi udvar pedig mindvégig megmaradt azon az állásponton, hogy a társaskör eredeti célja az ellenzék összegyűjtése.¹⁹ Tagadhatatlan, hogy a Pozsonyi Klub volt az első hely, ahol a jelentős reformpárti politikusok egy helyre gyűltek össze, és közvetlen személyes eszmecserét folytattak. Ami a képződmény utóéletét illeti, a későbbi országgyűlések alatt is mindig működött klub Pozsony városában, ám csupán ideiglenes jelleggel, képviselői pihenőhelyként.

*„...én azonban minden tehetségemet arra fordítandom,
hogy egyesülési intézetink által mind jobban fejlődjék moralitásunk”²⁰*

Széchenyi azonban nem elégedett meg ennyivel. A cél, amit Andrássy György gróffal közösen maguk elé tűztek, az volt, hogy a – korábban elkészült munkálatok felújítására küldött – országos bizottságok pesti tevékenységének idejére egy állandó kaszinót alapítsanak a Duna-parti városban.

16 Komáromy István levelének részleteit közli: SZÉCHENYI VIKTOR: Uo.

17 PÁSZTOR, 1934. 6.

18 GNEISSE, 1990. 58.

19 Ferstl Lipót rendőrfőbiztos 1825. október 28-i jelentését lásd: SZÉCHENYI VIKTOR, 1941. 10.

20 SZÉCHENYI ISTVÁN: *Világ*. 369.

A szakirodalom általában Széchenyi egyik 1826-os naplóbejegyzését tartja a gondolat első ismert megjelenésének, Bettina Gneißé azonban nem osztja ezt a megállapítást. Ő egy *Miscellania III* című feljegyzést idéz, amit Széchenyi 1825-ben, röviddel az országgyűlés megnyitása után készített.²¹ Ebben az szerepel, hogy szükségesnek látszik Pesten egy labdaház, egy dísz- vagy bálterem, egy dohányzóhelyiség, egy olvasóterem, valamint egy vendéglő létesítése, társasági célokra. Mindennek a megvalósítása pedig leginkább egy önálló klub alapításán keresztül mehetett végbe. Széchenyi szintén az idézett forrásban jelölte meg azokat a személyeket, akikre ebben a tervében számított. A névsorban gróf Széchenyi Pál, Esterházy Károly és Mihály grófok, Andrássy György és Károly grófok, Károlyi György, István és Lajos grófok, gróf Csáky Sándor, gróf Keglevich Sándor vagy éppen báró Wesselényi Miklós neve mellett a nádorral is találkozunk.²² Naplójába pedig 1827. augusztus 13-án az alábbiakat jegyezte: „Speisste beim Palatin. Er frug mich, wenn Wettrennen und Casino in Pesth – scheint es zu protegieren.”²³

Széchenyi nagy lendülettel vetette bele magát a Kaszinó gondolatának propagálásába. Már az országgyűlés idején több aláírási ívet köröztetett, és igyekezett mind többeket megnyerni a kezdeményezés támogatására.²⁴ A fennmaradt ívek olyan személyek aláírását őrizték meg az utókor számára, mint gróf Andrássy György, Esterházy Károly és Mihály grófok, gróf Károlyi György, Felsőbüki Nagy Pál, Vay Ábrahám és gróf Teleki József.²⁵ Viszota Gyula egy hasonló aláírási ívet említ, amelyet 1826. február 18. és február 25. között összesen 50 részvényes látott el kézjegyével.²⁶ Széchenyi nem egyedül végezte ezt a nagy kitarást igénylő feladatot, hiszen abban nagy segítségére volt gróf Festetics Leó és gróf Andrássy György, a jóbarát. Sedlnitzky, a bécsi rendőri főhatóság elnöke

21 GNEISSE, 1990. 60.

22 Uo. 61.

23 VISZOTA, 1932. 170.

24 Arra vonatkozóan, hogy a szervezésnek miért pont ezt a módját választotta, érdekes adalékot tartalmaznak a *Hitel* című munkában leírt gondolatok: „Ha azon plánomot adná valaki p.o. hogy Amerikát vizcsatorna által ketté vágja, 's így a' Mexikói tengeröblöt a Békés-tengerrel egyesíti, mellynek sikere valóban elég bizonytalan volna, még is tüstént talána elég Aláírótt, de – 's itt vigyázzunk, mert ezen tengely körül forog a műv – Előfizetőt egyetlenegy sem. Kik aláírták magokat, egyedül öneszek 's belátások által vezetettven neveznek ki több személyből álló választottságot, melly az ügyet minden részről megforgatja, nézi, vizsgálja, legnagyobb világosságra fejti – 's nem nyakra főre, hanem a' tárgy fontossága szerint több esztendeig is, 's végre józan véleményét beadja. Ha az ajánlás kivihető 's hasznot ígér, elfogadják, 's az aláírtak egy jutalmas intézetben, mellynek kivitelbeli 's pénzbeli dolgaiban a' választottság fővigyázattal van, részesülnek; mind azok pedig, kik magokat alá nem irták, abbul ki vannak rekesztve... Ha pedig szemfényvesztésenk találják a' dolgot, ... elszakítatik az árkus, vége a' dolognak, 's mindenkinek pénze zsebiben. Nálunk legelső lépés fizetés szokott lenni; aztán minden hozzájárulásunk, minden publicitás 's minden számadás nélkül – végre véletlen azt halljuk valakitől, hogy 'öntözetésről, ráfizetésről van szó, vagy a' dolog elbomlott, semmi se lett belőle. És mi ezek után csudálkozunk az egyesületeknek mért van másutt 's mért nincs nálunk sikere!” SZÉCHENYI ISTVÁN: *Hitel*. 34.

25 GNEISSE, 1990. 64.

26 VISZOTA, 1927. I. XLIII.

1826. október 23-án kelt jelentésében személyesen említette Andrássyt, aki a felállítandó kaszinó számára aláírásokat gyűjtve több mint 150 támogatót nyert meg.²⁷

Mégsem mondhatjuk, hogy Széchenyi terve kitörő lelkesedésre talált volna. Sőt, ennek inkább az ellenkezőjére utal, hogy naplójának november havi bejegyzései között azt olvashatjuk: „17-én Gyulay I[gnác] grófnál ebédeltem. A kaszinóról folyt a szó. Micsoda nehézségek! Minden lépésre új akadályok.”²⁸ Olyan helyről is érkezett támadás, ahonnan a gróf végképp nem várta: az asszonyok világából. 1826. november 19-én az alábbiakat jegyezte naplójába: „Rudolph Lamberg zankt sich erbarmlich über die Verheitigung des Casino in Pest mit Henriette Hunyady, Julie Hunyady und Nandine Károlyi – die alle horreurs darüber sagen. Ist das nicht zum todtlachen!”²⁹ Pásztor Mihály később még azt is tudni vélte, hogy Ligne Flóra hercegnő, a pozsonyi dandárparancsnok felesége egy alkalommal társaságban „le Club de boue”-nak, azaz a „piszkosok klubjának” nevezte az új társaságot.³⁰ Arra nézve, hogy a gyengébb nem képviselői miért támadták ilyen hevesen az intézményt, csak sejtéseink vannak. Feltehetően féltették férjeiket és családjukat attól, hogy valamilyen ellenzéki összeesküvés hírébe keverednek, ami retorziókat vonhatott maga után. Ám tarthattak attól is, hogy az új időtöltés teljesen elvonja a családfőt a familia dolgainak felügyeletétől. Hozzá kell tenni, hogy ha Széchenyi még behatóbban tanulmányozta volna a külföldi társas egyleteinek történetét, nem érte volna meglepetésként ez a fejlemény. A kaszinók elterjedése tudniillik Londonban is az asszonyok haragját eredményezte, akik az esti magány elkerülése végett harcoltak – eredménytelenül – az új intézmény és a vele szorosán összefonódó szokás, a kávézás ellen.³¹

Az első aláírási időszak 1826. január elsejével minden nehézség ellenére megkezdődött, és egészen 1828 végéig tartott. A helyiségek megnyitásának közvetlen előkészületeire már 1826 novemberében sor került, és azok – Széchenyi ígéretéhez híven – 1827 májusára fogadóképessé váltak.³² A vállalkozás anyagi alapját a tagok hozzájárulásai jelentették, amivel egyben a létrehozandó társaság részvényeseivé is váltak. Befizetéseik után osztalékot ugyan nem kaptak, ám egész életükre ingyenes belépési lehetőséget biztosítottak maguknak a helyiségekbe. E megoldást az tette szükségessé, hogy a létrejövő társaskörnek belátható időn belül megfelelő székhelyre volt szüksége, ami komoly tőkeforrást igényelt. Ezt teremtette volna meg a remélt 200 részes három esztendőre

27 GNEISSE, 1990. 64.

28 SZÉCHENYI ISTVÁN: *Napló*. 494.

29 VISZOTA, 1932. 105.

30 PÁSZTOR, 1934. 6.

31 HABERMAS, 1971. 52.

32 Azért mondhatjuk, hogy ígéretéhez híven, mert többek között a gróf Odescalchi Ágoston herceghez április közepén írott levelében is ígéretet tett arra, hogy „...a Casino május közepéig annyira el fog készülni, hogy abba akkor ki-ki bémehet.” Lásd: Széchenyi István levele Odescalchi Ágoston hercegnek. Pozsony, 1827. április 18. In: BÁCSKAI – NAGY, 1985. 7.

lekötött évi 100-100 forintos befizetése, ami 120.000 forintos vagyontömeg felhalmozását tette volna lehetővé. Ezt a taglétszámot azonban a Kaszinó alapítási évében nem tudta elérni.

„*A Nemzeti Casino tulajdonképpen Pesti Casino*”³³

Abban, hogy Széchenyi éppen Pestre álmodta meg művét, nem csupán a bizottsági munkálatok játszottak szerepet. A város hatalmas fejlődésen ment keresztül ezekben az évtizedekben. Pest az ország legnagyobb településévé vált, és a 18. század végi Magyarország legjelentősebb kormányzati főhatóságai is elhagyták már Pozsonyt, annak ellenére, hogy az országgyűlés még ott ülésezett. A nemsek többsége feltehetően támogatta az ország politikai súlypontjának Pestre helyezését, ám a döntő érv a politikai döntések mechanizmusából fakadt. A politikai közélet vitáinak csomópontjait ugyanis mindinkább a vármegyei közgyűlések jelentették, közöttük pedig Pest töltötte be a „vezérvármegye” szerepét, azaz döntő szava volt a többi megye véleményformálásában is. Rendszeresen előfordult, hogy a kisebb kerületek Pest állásfoglalásához igazodtak.

A város fejlődése tetten érhető a számok tükrében is. A népesség jelentősen növekedett, hiszen az 1787. évi 47.290 lakossal szemben 1810-ben Buda és Pest már 60.259, 1830-ban 98.510, 1840-ben pedig 99.266 polgárt mondhatott a magáénak.³⁴ Nem csupán a népesség számbeli, de anyagi gyarapodása is egyértelmű, ha a pesti ingatlanforgalom adatait vizsgáljuk. Az 1802. évi 491.623 forintos volumen szinte hihetetlen mértékben emelkedett az 1810-es évek végéig (1818: 2.216.608 Ft), hogy azután hosszan stagnáljon (1830: 2.180.378 Ft).³⁵ Ezek az adatok pedig nem csupán azt mutatják, hogy a pesti polgárok szívesebben fektették tőkéjüket ingatlanok vásárlásába, mint egyéb vállalkozásokba, de azt is, hogy az 1830-as évekig töretlen optimizmus uralkodott a város jövőjét illetően. Ekkor stabilizálták a helyzetüket azok a személyek, akik a következő évtizedekben alapvetően meghatározták a város fejlődését.

Az értelmiség nagy része is itt telepedett meg. Ennek legfőbb oka a nagyszombati egyetem Budára (1777), majd 1783-ban Pestre költöztetése, ami virágzó kulturális életet teremtett. Az 1840-es években Pest tudott a megszülető politikai hírlapirodalom központjává válni: Kossuth lapja, a *Pesti Hírlap* volt az, ami a politikai sajtót végképp összekapcsolta a várossal, eszmék bölcsőjévé és országos viták színhelyévé avatva azt. Ezzel párhuzamosan azonban továbbra is élt a vélemény, miszerint ami a szórakozási lehetőségeket illeti, „Buda-Pesten a város nagyságához ’s népességhez képest ... korántsincs elég különféleség, ’s így iránylag csak parányi a választási kör...”³⁶

33 LESTYÁN, 1940. 125.

34 ILLYÉSFALVI, 1934. 95.

35 NAGY – BÓNIS, 1975. 313.

36 SZÉCHENYI ISTVÁN: *Világ*. 346.

Széchenyi ezért fogalmazta meg nyíltan, hogy „kell valami helynek lenni, a hol az eszmék koncentrálódjanak, s azt hiszem, azon helynek Buda-Pestnek kell lenni, melyen kívül én e hazában sehol ilyen concentrationális pontot nem lelek sehol”.³⁷ Így jogosnak mondható az a megállapítás, hogy „nemcsak az volt a terve ..., hogy a nagyurakat összegyűjtse, hanem az is, hogy Pestre gyűjtse össze”.³⁸ Ennek a törekvésnek az egyik korai gyümölcse a Nemzeti Kaszinó. Nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy a szerepét nem egyedül töltötte be, hiszen alapítását követően sorra alakultak a különféle társaskörök, aminek következtében – ahogy Gárdonyi Albert írta – „a politikai élet hullámverései a vármegyei közgyűlési termekből a társaskörök helyiségeibe terelődtek át”.³⁹

„Tőlünk függ minden, csak akarjunk”⁴⁰

1827 áprilisára már 164 részvényes neve került feljegyzésre,⁴¹ így időszerűvé vált a szükséges helyiségek kiválasztása. Ez meg is történt: Széchenyi választása az akkori Dorottya utcában található Vogel-házra esett, ahol 1827. április 24-től először 10, később 18 szobát béreltek.⁴² Ez tette lehetővé az alakuló ülés összehívását, amelyre 1827. június 10-én került sor.

A megalakuló Kaszinó első gyűlésen 46 jövendőbeli tag jelent meg.⁴³ Széchenyinek a távolmaradókkal szembeni kezdetben meglehetősen határozott állásfoglalása („Azon actionariusok, akik akadályoztatnának a most érdekelt időre Pesten személyesen megjelenni, természetesen a többi jelenlevő actionariusok végzéseivel fogják magokat alkalmaztatni.”⁴⁴) a későbbiekben jelentősen enyhült, hiszen június 17-én – tehát alig néhány nappal később – már azt írta ismeretlen címzettjének, hogy: „Méltóztassál mindazonáltal, alázatossággal kérek, úgy venni e rendeléseket, hogy közöttük semmi sincs olyan, amit személyes előadásod a jövőre nézve meg ne változtathatna, mihelyt elfogadhatóbb ideáknak ajánlásával a többséget arra bírhatod.”⁴⁵ Ebben nyilván éppen úgy szerepet játszott a címzett – a fordulatokból és a hangvételből is valószínűsíthető – magas társadalmi állása, mint az a tény, hogy a korábbi aláíróknak csupán alig több mint a negyede jelent meg személyesen.

37 ZICHY, 1887. 215.

38 FRIEDREICH, 1914. 183.

39 GÁRDONYI, é. n. 110.

40 SZÉCHENYI ISTVÁN: *Hitel*. 40.

41 A részvényesek számára vonatkozóan lásd: Gróf Széchenyi István levele Odescalchi Ágoston hercegnek. Pozsony, 1827. április 18. In: BÁCSKAI – NAGY, 1985. 7.

42 Gróf Széchenyi Viktor 10, majd 15 szobát említ. (SZÉCHENYI VIKTOR, 1941. 11.) Az általam használt adatok Bettina Gneiß munkájából valók. (GNEISSE, 1990. 66.)

43 Ez az adat az általánosan elfogadott, az Ilk Mihály (ILK, 1927. 8.), és a Széchenyi Viktor által is közölt szám (SZÉCHENYI VIKTOR, 1941. 12.). Bettina Gneiß ezzel szemben 45 megjelent tagot említ (GNEISSE, 1990. 70.).

44 Gróf Széchenyi István levele Odescalchi Ágoston hercegnek. Pozsony, 1827. április 18. In: BÁCSKAI – NAGY, 1985. 8.

45 Gróf Széchenyi István ismeretlen címzethez írott levele. Pest, 1827. június 17. In: Uo. 9.

Az ülésen báró Brudern József elnökölt. Széchenyi 175 aláírást jelentett be. Ennyien voltak azok, akik kötelezték magukat arra, hogy legalább három év időtartamig fizetik a száz forintos tagsági díjat. Szólt a Kaszinó céljáról és a klub jellegéről: arról, hogy – a görög, a londoni, a prágai és a párizsi kaszinók mintájára – „hazánkban is legyen olyan megkülönböztetett gyülekező hely, melyen főbb és előkelőbb, jobbnevelésűek, eszes s értelmes férfiak a társaságnak mindenik osztályából, egymással vagy barátságos beszélgetés végett találkoznak, vagy többféle politikai ujságokat s hasznos gazdasági, tudományos, művészeti hónapos írásokat olvashassanak, magukat üres óráikban illendően mulathassák... Azok, kik külön házat nem tartanak, a kaszinóban egyuttal kényük szerint való vendéglőt lelhessenek, s így azt, amit az életnek gyönyörűbbé tételére nézve idegenben bővebben feltalálhatnak, nálunk, hazánkban is lassanként mindinkább pótolva leljék s ezáltal folyvást többen és többen idezőkjanak.”⁴⁶

Az elnök köszönetet mondott a grófnak az egyesület érdekében addig kifejtett fáradozásaiért, majd bizottságot választottak az ügyek vezetésére, illetve a berendezkedésre vonatkozó „plánum” elkészítésére. Elkülönítettek hatezer forintot a szükséges bútorok beszerzésére, amit kiegészítettek a tagok tárgyi adományai: ezek között a gróf Széchenyi István és gróf Keglevich Gábor által felajánlott ezüstneműk, valamint a gróf Károlyi Lajos „üvegcsüréből” való poharak. Felállították a belső személyzetet, ami ekkor egy vendéglősből, egy kapusból, egy udvarmesterből, két belső szolgából és egy fűtőből állott.

„... a Széchenyi elvetette magok keltek itt életre”⁴⁷

A Nemzeti Kaszinó hivatalos megnyitására végül 1827. augusztus 20-án került sor. A taglétszám növekedése és az érdeklődés mértéke továbbra is csekély volt. Ezt több körülmény is magyarázza. Alig kezdte meg működését a Pesti Kaszinó, máris született egy ellen-kaszinó, amelyet a felvételtől eltanácsolt Keglevich István és köre a Gábler utcában alapított, 25 forint tagsági díjjal. A Széchenyi által csak „Csárdának” nevezett hely vendégköre hamarosan felülmúlta a gróf klubjának népszerűségét, hiszen annak tagdíja elenyésző volt a Pesti Kaszinó által megkívt, tekintélyes összegnek számító évi 2400 forintos befizetéshez képest.⁴⁸ Széchenyit mindenestre hosszú ideig bántotta, hogy míg „a Kaszinóba senki sem megy”, addig „a Csárda mindig tömve”.⁴⁹ A pesti alapítások között nem feledkezhetünk meg a helyi Kereskedelmi Kaszinó létéről sem, amely szintén igen közkedvelt volt a maga idejében, és a Nemzeti Kaszinóval sokáig

46 TÁBORI, 1925. 222–224.

47 LACKÓ, 1977. 117.

48 Széchenyi Viktor beszédében így kommentálta az eseményt: „Jellemző sajnálatos hibája a magyarnak, hogy ha ketten valamire szövetkeznek, rögtön akad egy harmadik, aki robbantani akar, vagy legalább egy ellenszövetkezést alapít.” Lásd: SZÉCHENYI Viktor, 1941. 12.

49 Naplóbejegyzés 1827. december 6-án. In: SZÉCHENYI István: *Napló*. 528.

közös épületet birtokolt. Széchenyi olyannyira támogatta ennek az újabb társas-körnek a létrehozását, hogy ő maga is belépett.

A pesti kaszinók megalakulását jó néhány vidéki is követte. A Ferstl Lajos rendőrbiztos által Sedlniczkynek küldött jelentésből tudjuk, hogy 1828 áprilisában már szerveződött a kaposvári kaszinó, amelyet a besúgó még a pestinél is veszélyesebbnek minősített, mondván: az tiltott lapokat járát.⁵⁰ Steinbach később megnyugtatta az uralkodót, hogy Kaposvárott is csak a megengedett lapokat járatták. Az 1831-ben Zemplénben ellenzéki mozgalmat indító Kossuth Lajosról pedig tudjuk, hogy fiatal barátainak csaknem mindegyike tagja volt a helyi kaszinónak.

A kaszinóalapítási láz mégsem kerítette egy csapásra hatalmába a magyar hont. Az 1833. év eleji, a Pesti Kaszinó alapszabályának kinyomtatásával kapcsolatos mulasztásokat szóvá tevő és a már fennálló kaszinók megszüntetésének lehetőségét firtató királyi leiratra adott nádori válasz hű képet fest az addig létrejött egyesületek szűk köréről.⁵¹ A nádor – Pálffy Fidél tárnokmester meghallgatása után – arról tájékoztatta az uralkodót, hogy a Pesti Kaszinó 1827-es megalakítását követően a pesti polgárság és kereskedőség egy másik kaszinót is alapított, amely alapszabályát bemutatta és a jóváhagyás után kinyomatta.⁵² A jelentés említi még a zempléni és pataki egyleteket, amelyeknek célja az ifjúságnak a dorbézolástól való elvonása lett volna, míg az 1832-ben Szepesbélán létesülté a magyar nyelv és irodalom terjesztése. Érdekes: ez utóbbi sokkal veszélyesebbnek tűnt az udvar számára, aminek következtében utasították a szepesi városok adminisztrátorát a klub elleni eljárásra: az alapszabály bekérésére, annak vizsgálatára, és az engedélyezésig az egylet működésének felfüggesztésére. A nádori felirat szerint 1833 elején a felsoroltakon kívül más egylet az országban nem létezett.

Később jelentősen módosult a helyzet. Ahogy Lackó Mihály írja: „A kaszinók, néhány éves tetszhalál után, 1831 körül egyszerre csak feltámadtak, és gomba mód szaporodtak az országban. Látszólag a Széchenyi elvetette magok keltek itt életre. De csak látszólag. A kaszinók ugyanis mindenekelőtt a politikai mozgalmaknak, a munkálatok megyei vitáinak, az országgyűlési készülődésnek, és persze nem utolsó sorban a *Hitel* sajátos értelmezésének köszönhették létüket. Nevük ugyanaz volt, amit Széchenyi is eltervezett,⁵³ de újjászületésük – amit nevezhetnénk megszületésnek is – a Széchenyiétől eltérő úton és módon ment végbe, elsősorban a fiatal nemesi politikusnemzedék térhódítása következtében.”⁵⁴

A Steinbach és a Mérey tartományi főbiztos által 1833-ban írott, valamint az ennél későbbi keltezésű jelentések már 24 magyarországi (Pest, Kaposvár,

50 VISZOTA, 1927. I. XIV.

51 Az 1833. március 24-i nádori felirat tartalmára lásd: uo. XXII–XXIII.

52 A nádor itt minden bizonnyal a már említett Pesti Kereskedelmi Kaszinóra gondolt.

53 Lackó ez alatt feltehetően azt értette, hogy a megalakuló kaszinókat általában „nemesi kaszinónak”, „úri kaszinónak”, vagy éppen „nemzeti kaszinónak” keresztelték.

54 LACKÓ, 1977. 116.

Sátoraljaújhely, Verőce, Kanizsa, Kecskemét, Nyíregyháza, Kassa, Eger, Kőszeg, Hódmezővásárhely, Miskolc, Debrecen, Hajdúböszörmény, Szatmárnémeti, Nagyvárad, Nagyabony, Munkács, Arad, Nagybecskerek, Rozsnyó, Szepesbéla, Szeged, Buda) és 5 erdélyi (Torda, Kolozsvár, Szilágysomlyó, Nagyenyed, Zilah) kaszinóról, valamint néhány egyéb egyletről (Balassagyarmat, Rácalmás, Selmechánya, Losonc, Kaposvár és a pesti szakmai – orvosi, ügyvédi, állattenyésztő, természettudományi stb. – egyletek) tudtak.⁵⁵

A kaszinók udvari megítélésében az 1833-as esztendő utolsó hónapjai, illetve az 1834-es év hoztak újabb fordulatot. Ez a változás jól megragadható a titkos jelentésekben. Ezek legtöbbször Steinbach Ferenc királyi ügyigazgatósági ügyvéd nevéhez kötődik, aki – ha hihetünk Viszota Gyula állításának – sajátos helyzetből küldözte beszámolóit. Nem csupán az udvar kérte fel őt erre a tevékenységére, hanem maga Széchenyi is megkereste, mondván: ha már úgyis elkerülhetetlen a kaszinói tevékenység udvari figyelmezése, legalább egy felvilágosult és művelt személy végezze azt. Mint a jelentésekből kiderül, Széchenyinek nem kellett csalódnia. Steinbach a reális erőviszonyoknak megfelelően ítélte meg a Kaszinó súlyát, szerepét és működését, nem igyekezett saját érdemei gyarapítására felforgató veszélyt kreálni a klub működéséből.

1828. július 21-i jelentésében például megnyugtatta a felvilágosítást kérő gróf Reviczky Ádám magyar kancellárt, hogy sem a Kaszinó, sem pedig Széchenyi tevékenysége nem veszélyes.⁵⁶ 1831-ben Reviczky azon kérdésére, hogy igaz-e, hogy a Nemzeti Kaszinó tagjai zárt ajtók mögött tanácskoznak és ellenzéki üzemeket folytatnak, Steinbach részletes leírást adott mindazon félreérthető eseményekről, amelyek ezt a mendemondát kiváltották.⁵⁷ Mint írja, a nevezett ülésen – amelyen egyébként ő maga nem vett részt – az ajtók valóban betéve, de nem bezárva voltak. A vita abból alakult ki, hogy Mérey László, az egyik igazgató, felvételre ajánlotta Szilágyi paszományos mestert, amit Széchenyi nem támogatott. Hogy miért? A besúgó szerint Széchenyi kereskedők és művészek befogadása mellett érvelt, de az iparosokat nem kívánta bevonni az intézménybe. A két igazgató, mint a beszámolóból kiderül, „élesen szembe került”, és az ennek nyomán kibontakozó, heves bekiabálásokkal tarkított vita lármája adhatta alapot mindenféle híresztelésekre. Steinbach hozzátette, hogy az intézményben mindenféle titkos tanácskozás és összeesküvés kizárt, nem csupán azért, mert mindig minden szobának minden tag részére nyitva kell állnia, de azért is, mert annyi „tisza royalista tag” van, hogy az ellenzéki magatartás elharapózása lehetetlen lenne.

1833 elején még mindig azt írta, hogy a vidéki kaszinók nem a pesti mintájára jöttek létre, alapszabályaikat nem közlik egymással – azaz nem összefüggő országos hálózatról van szó –, nem politizálnak rendszeresen, és az ellenzékiek

55 Steinbach jelentésére lásd: VISZOTA, 1927. I. XXVI., a Mérey-jelentésre pedig: uo. XXVI–XXVII.

56 Uo. XIV. A jelentés szövegét közli még: VISZOTA Gyula: Széchenyi jellemzése 1828-ban. In: *Magyar Nyelv*, 1927. március–június. 437–442.

57 Uo. I. XX.

mellett járnak oda „jóézelművek, tisztviselők, magánosok is”.⁵⁸ Az 1833. márciusi nádori felirat hasonló szellemben szól, amikor azt fejtegette, hogy amíg ezen intézmények társas célra, nemes ifjak képzésére, a rossz társaság elkerülésére alakulnak, addig nem lehet, de nem is érdemes őket betiltani, hiszen az erőszakos fellépés csak ellenállást szülne. A szeptemberi 17-i kancellári vélemény szintén ezt az álláspontot osztotta.⁵⁹

Az udvar részéről azonban mindvégig létezett bizonyos félelem a társaskörök tevékenységével szemben. 1831. február 23-án báró Vay Miklós úgy mutatta be az „Újhelyben nemrégiben felállított s szinte 250 actionáriusokat számláló, s 11 újságokkal bíró” kaszinót, mint ahol az ellenzékieskedő dolgok „szoktak kifőzódni”.⁶⁰ Széchenyi István naplójából tudjuk, hogy báró Langenau Frigyes budai hadosztályparancsnok őt magát is figyelmeztette, hogy a Kaszinó nagy tövist jelent a kormány szemében, mert a liberalizmus és a magyar nemzeti érzések ápolásának egyik központja.⁶¹ Báró Reviczky Ádám kancellár 1833. március 6-i jelentésében pedig annak a véleményének adott hangot, hogy bár ezen egyetek alapszabály szerinti célja a társas szórakozás, valószínűleg több minden is folyik odabent – a magyar nyelv és nemzetiség előmozdítására.⁶²

Visszatérve a kaszinóknak az udvarhoz való viszonyára: az említett fordulat nyitánya az a november 18-i királyi utasítás volt, amely már nyíltan a kaszinók számbeli növekedésének megakadályozására, illetve annak visszaszorítására szólított fel.⁶³ Ezt követte Steinbach december 2-i, immár keményebb hangvételű jelentése, amely szerint a kaszinók elsődleges célja a kölcsönös ismertség, és hogy közhangot adjanak a kormányzás esetleges rendszabályai ellen.⁶⁴ Ekkor már azt írta, hogy mindenütt politikai beszédek folynak. Mérey tartományi főbiztos szerint a gyorsan szaporodó „clubbok” legelső célja a közvélemény hatalomba kerítése a közigazgatásra befolyást gyakorló művelt osztályoknál, míg második céljuk az elégedetlenség szítása és a teljes függetlenség propagálása.⁶⁵

Mi állhatott ennek hátterében? 1832 decemberétől ülésezett Pozsonyban a reformországgyűlés, amely már nyílt ellentétek tömeges felszínre kerülését hozta magával. 1834-ben pedig felbukkant egy új jelenség: a nyíltan politikai irányultságú kaszinó. Ez Pozsonyban alakult meg, létrehozói az országgyűlésen tevékenykedő, „megregulázhatatlan” jurátusok és cancellisták voltak, akik már 1833-ban elhatározták egy ifjúsági kaszinó alapítását. A kancellár azonnal utasí-

58 Uo. XXII.

59 Uo. XXV.

60 LACKÓ, 1977. 117.

61 „[1832.június 29.] Früher bei Langenau gewesen - - Offen und frey mit ihm gesprochen. [L(angenau): "Es ist nichts was so viel dorn im Auge ist, als das Casino - es wird als das Centrum des Liberalismus - hungarismus - ect. ect. betrachtet".] Lásd: VISZOTA, 1934. 274.

62 VISZOTA, 1927. I. XXII.

63 Uo. XXVI.

64 Uo.

65 Uo. XXVII.

totta a personalist, hogy ezt akadályozza meg, ha pedig mégis tovább működne-
nek, a résztvevő tagokat töröltesse a jurátusi névsorból, és tegye lehetetlenné az
ügyvédi vizsgára bocsátásukat. Hogy a kaszinót teljesen berekesztetni nem
sikerült, arról egy későbbi kancellári jelentésből értesülünk, amely leírta, hogy
az intézménynek 25 rendes tagja van, a jegyzői teendőket pedig Lovassy László
látja el.⁶⁶ Ráadásul a társaskör országgyűlési lakásban működött, tagjai pedig –
mint az országgyűlésen közreműködő hivatalos személyek – salvus conductust
élveztek, és csak bírói úton voltak eltávolíthatóak. Ezért a bécsi szervek kétféle
módon is megpróbálták lehetetlenné tenni a kör működését. Egyrészt arra
kívánták rászorítani – kevés sikerrel – az érintett cancellistákat foglalkoztató
követeket, hogy bocsássák el segítőiket, másrészt az 1835. január 3-i királyi
leirat utasításának megfelelően házkutatást tartottak a helyiségekben.⁶⁷ Azon-
ban kompromittáló iratokat nem sikerült lefoglalni. A nádori jelentés szerint
bizonyára azért, mert a házkutatás hírének elterjedésével a fontosabb iratokat
már elszállították. Mindezek után – a viharos hetek elmúltával – az ifjúsági
kaszinó kezdeti lelkesedése gyorsan alábbhagyott, és csak egy 1835. május 10-i
feljelentésben olvashatunk arról, hogy Majthényi Hermann honti jurátus veze-
tésével ismét feléledt.⁶⁸ Egy 1835 végi újabb feljelentés aztán már ismét komoly
veszélyforrásként szól a tagokról, akik hírhedt politikai könyveket olvasnak és a
„Junges Deutschland” mintájára „Ifjú Magyarország” mozgalmat szerveznek.
Am amikor 1836 májusában végül berekesztették a leghosszabb hazai rendi
országgyűlés, elérkezett a kör alkonya is.

Ez természetesen nem jelentette a kaszinómozgalom egészének hanyatlását.
Az 1836-ot követő években tovább nőtt a hazai alapítású társas egyletek száma.
Sőt, az 1837-es és az 1838-as évek jelentették a csúcspontot, hiszen 1837-ben 10
kaszinót is alapítottak az ország különböző vidékein, köztük olyan jelentős
településeken, mint Győr, Esztergom és Besztercebánya. Érdekes módon a
kaszinók létrehozására irányuló kedv ezután fokozatos csökkenésnek indult, és
helyüket az olvasókörök vették át. A negyvenes évek második fele már a kaszi-
nók számának stagnálását hozta magával.

*„A XIX. század elején a magyar nemzet
a széttagoltság és a tespedés korát élte”⁶⁹*

Széchenyinek a Nemzeti Kaszinó alakuló ülésén tartott beszédében olvasható a
kaszinóalapítás indítékára adott egyik lehetséges válasz, amely azonban nem az
egyetlen. A gróf társadalomszervezési célokkal hozta létre klubját, amelyet a
társadalmi folyamatok katalizátorának szánt. Persze a Kaszinó alapításának

66 Uo. XXXV.

67 Uo. XXXVIII.

68 Uo. XXXVIII–XXXIX.

69 SZÉCHENYI Viktor, 1941. 2.

okát kutató kortársak is előálltak számos olyan magyarázattal, melyek joggal minősíthetők rosszindulatúnak, noha kétségtelenül mindegyikben megalálhatók az igazság apró morzsái. Steinbach Ferenc egyik jelentésében híven tudósított ezekről. Azt írta: sokan nem hiszik, hogy Széchenyi veszélyes politikai nézeteket terjesztene, szerintük sokkal inkább „nemzeti hírre” vágyik. Mások magyarázata szerint a gróf azért alapította a Kaszinót, mert „mivel állami főtisztviselőre csekély latin tudása miatt nem alkalmas, nevének híressé tételére más módon törekszik”. Egy újabb pletyka pedig azt állította: a Kaszinó csupán eszköz ahhoz, hogy Széchenyi – mivel adósságai miatt Bécsben tovább már nem tartózkodhatott – Pesten mások költségén olcsón élhessen. Megint mások biztosan tudni vélték, hogy Pesten csak Zichy grófnő, a kamarai elnök felesége miatt időzik, akibe minden eredmény nélkül halálosan szerelmes.⁷⁰

Széchenyi szándékai azonban feltehetőleg az említetteknél komolyabb indítékokból táplálkoztak. Az ugyanis, hogy a korabeli magyar nemesi társadalom rászorult a változásra, nem vitatható. A magyar nemesség európai összehasonlításban is szokatlanul népes volt. A lakosságnak mintegy 4,6%-át tette ki, amihez hozzá számítandó az ottani lakosság 3,3%-át kitevő mintegy kilencvenezer erdélyi nemes. Ez a réteg azonban korántsem volt egységes. Azaz: „a főrendű birtokosok és a köznemesség nagyobb alkalmaknál találkoznak... Tökéletesen végzett munka után számtalan vivát kiáltás közt leforog az ebéd és kávé s néhány szépszó-csere után tisztán válik el a két felekezet; ...s midőn a lassan mozgó nap külön eseteit emlékezetbe hozza vissza, az egyik rész elkeseredett gúnynyal neveti pipa közt a mágnások honi dolgok közötti járatlanságát, és számos botlásait; midőn a másik rész a háziasszonytal, leányaival a nemes ember faragatlanságán, viaszolt padlaton olykori elcsuszamlásán jóízűn kaczag s mindkét rész örül a barátságosan töltött nap lehunyának.”⁷¹

Még a főnemesség legfelső, keskeny rétegén belül is húzódott egy törésvonal, amely a zömmel Habsburg-kötődésű nyugat-magyarországi, erősen katolikus főnemesi családokat elválasztotta a Dunától keletre élő, az udvarhoz kevésbé vonzó, többségében protestáns főuraktól. Ám ennél is mélyebb választóvonal húzódott e két csoport és az általában szerényebb vagyoni erdélyi nemesek, illetve a hivatali érdekért vagy polgári tevékenység útján alsóbb sorból felemelkedett, esetleg hadiszállítások fejében hatalmas kamarai birtoktestekkel kifizetett „új arisztokrácia” között.

70 Steinbach Ferenc jelentése. 1828. július 21. Közli: VISZOTA, 1927. 437–442.

71 DEMKÓ, 1891. 2.

„számos kis tehetség concentratioja óriási erő...”⁷²
avagy „Neked sincs, nekem sincs, mert nem értjük egymást”⁷³

A Nemzeti Kaszinó társadalmi szerepét illetően a vita elsősorban azzal kapcsolatban bontakozhat ki, hogy mely csoportokat is célozta meg e kezdeményezés, és mit kívánt elérni a köreikben. A hagyományos vélekedés szerint Széchenyi a különböző társadalmi rétegek érintkezésének kereteit próbálta megteremteni. Ebben az értelemben foglalt állást az első Széchenyi-lakoma ünnepi beszédét jegyző báró Wenckheim Béla is, aki szerint Széchenyi az egylet „alakítása által a socialis politikának etiam extra muros vetette meg alapját”, hiszen az alapszabály már a kezdeti időkben kimondta, hogy „nem egyedül a születés, czim, vagyon teszi a valódi nemest”, és „ez által minden osztályoknak sors, életmód... különbség nélkül összeolvadását a társadalmi socialis téren eszközölte, hogy azok politikailag is – a mint meg is történt... öszveforrhasanak”.⁷⁴

Ezt a vélekedést tette magáévá a Kaszinó százéves történetét 1927-ben vékony füzetében feldolgozó Ilk Mihály is, aki szerint az elsődleges cél a társadalmi osztályok közötti válaszfalak lebontása volt, amit szerinte mindennél jobban bizonyít az a tény, hogy az alapszabályban is lefektették: a Kaszinónak tagja lehet „minden jeles, nemes magaviseletű férfiú”.⁷⁵ Így szerinte nem csodálkozhatunk azon sem, hogy a legfényesebb történelmi nevek mellett kormánybiztosok, vármegyei, városi és bírósági tisztviselők, táblabírák, ügyvédek, orvosok, tudósok, írók, kereskedők és gyógyszerészek nevei is megtalálhatóak. Ilk megdöntetlen bizonyítékként tárja elénk, hogy a gyógyszerész Pregardt János hat éven át a Kaszinó megbecsült igazgatója lehetett, illetve hogy az 1829 és 1834 között megnyitott újabb jegyzést már százról ötven forintra leszállított összeggel bonyolították, amivel megvalósult Széchenyi „nagy ideája a különböző társadalmi osztályok egyesítéséről”. Igaz, másutt éppen ő fejtegeti, hogy a grófnak elsődlegesen „az volt a célja, hogy ott legyen minden ember, kinek befolyás, hatalom és vagyon van kezében. Azaz: tagja legyen a születés, a vagyon és a szellem arisztokráciája, ilyen értelemben tehát a Nemzeti Casino egy igazi arisztokrata klub lett volna” – amihez enyhítésként hozzáteszi: „de az arisztokratizmust ő az illető súlyában kereste, legyen az történelmi, vagyoni vagy szelle-

72 SZÉCHENYI István: *Világ*. 328.

73 SZÉCHENYI István: *Hitel*. 87.

74 *Széchenyi-emléklakoma*, 1864. 9.

75 ILK, 1927. 11. – A Kaszinó eredeti, 1828-as alapszabálya pontosan úgy fogalmazott, hogy tagja évi száz pengő lefizetése mellett „Magyar és Erdély Országban lakó akár ki lehet, csak ismeretes nemes maga viseletű legyen”. Lásd: *A' Pesti Casino tagjainak...*, 1828. Alapjai. II. 33.

76 ILK, 1927. 34.

mi súly.”⁷⁶ Ez utóbbi mondatával lényegében tökéletes esszenciáját adta a kaszinó valódi válogatási elveinek.⁷⁷

Gyáni Gábor óvatosan fogalmazott, amikor azt írta, hogy az intézményt távolról sem jellemezte a mintájául szolgáló angol klubok merev zártsága, ami így is volt jól, hiszen az alapító maga sem az egyes társadalmi rétegek elkülönítésére, hanem inkább bizonyos határok közötti elegyítésükre gondolt annak életre hívásakor.⁷⁸ Szerinte a mágnáskaszinón belül valóban zárt kört egyedül a mintegy hatvan tagot számláló Nemzeti Lovaregylet képzett. A tagság egészének ugyanis rendszerint a fele, de legalább a kétötöde mindenkor a születési arisztokrácián kívüli elitcsoportokból rekrutálódott, ami igaz volt a társaság vezető testületeire is. *Révai Nagy Lexikona* szerint „a Nemzeti Casino, bár arisztokratikus színezete van, a tagok sorába való felvételnél osztály- vagy pártkülönbséget nem ismer”.⁷⁹ Az 1993-ban megjelent *Budapest lexikon* pedig célként a nemesség rendszeres politikai és gazdasági eszmecseréjének megteremtését jelölte meg, ám néhány sorral lejjebb már azt írta, hogy a Kaszinó mindvégig megmaradt az arisztokrácia zárt klubjának.⁸⁰

Csorba László Széchenyi Istvánról írt munkájában egészen más oldalról közelít: igazat ad Pulszky Ferencnek, aki igencsak részlegesnek minősítette a Kaszinó szerepét a kor társadalmi különbségeinek oldásában.⁸¹ Állítását adatokkal is igyekszik alátámasztani. Az általa idézett 1829-es kimutatás szerint 121 arisztokrata, 62 köznemes és mindössze 18 nagypolgár és értelmiségi volt tagja az exkluzív társaságnak. A köznemesek zöme is az ún. aranykulcsos kamarások közül került ki, a polgári és értelmiségi részesek között pedig sok a valójában már nemesített személy. Szerzőnk rögtön magyarázatot is ad az alapító szándékaira, amikor leírja, hogy Széchenyi 1829-ben nagy örömmel lépett be az alakuló Pesti Kereskedelmi Kaszinóba, hiszen a gróf szerint minden társadalmi csoportnak a maga körében kell „közepesülnie” és megtalálnia a maga feladatait a nemzeti újjászületés nagy munkájában. Az egészet vezetni azonban Széchenyi szerint csakis az arisztokrácia lett volna hivatott, és ezt a vezető szerepet testesítette meg a Nemzeti Kaszinó.

77 Az egyes társadalmi osztályok egyesülésének a Széchenyi számára érvényes értelmezését olvashatjuk a *Világ* című munkában, ahol azt fejtegette, hogy „a Pesti Casino, mely minden felekezettől szerkesztve 's a' haza közepén” jött létre, azért alapvető fontosságú, hiszen „illy szorgalmi, kereskedési vitákra pedig ugyan milly intézet adhat jobb alkalmat”? Lásd: SZÉCHENYI István: *Világ*. 429. Julia Pardoe is úgy jellemezte a tagokat, hogy „only nobles or members of the learned professions are eligible”. Lásd: PARDOE, 1840. vol. 3. 3. Egy másik szerző pedig úgy fogalmazott, hogy „a Kaszinó a társasági rend minden osztályát össze akarta gyűjteni”, amiben a „társasági” jelző fontos szerepet játszik. Lásd: *A klubélet*, 1928. 1057.

78 GYÁNI – KÖVÉR, 1998. 200.

79 *Révai Nagy lexikona. Az ismeretek enciklopédiája*. XIV. Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., 1916. 391.

80 *Budapest lexikon*. II. Szerk.: BERZA László. Budapest, Akadémiai, 1993. 184.

81 CSORBA, 1991. 65. Azonos adatokat idéz Vörös Károly is: VÖRÖS, 1980. 502.

A fent idézett vélemények mellett egy azokkal rokon, ám szűkebb értelemben vett egyesítési gondolat is előtérbe került, amely az arisztokrácia és a gazdasági, valamint kiemelten a szellemi elit érintkezéséről beszél. Gárdonyi Albert a hétszázéves Budapestről megjelent könyvében azt írta, hogy Széchenyi kaszinógondolata éppen azért szolgálta a politikai érdeklődés szélesebb néprétegekre való kiterjesztését, mert a 19. század első felének politikai életét a köz- és főnemesség irányította, és – éppen e monopólium miatt – ez a réteg volt az egyetlen, amelyik egyáltalán érdeklődött e témák iránt. Ezért célozta meg a gróf az értelmiségi csoport szélesítését és tevékeny bekapcsolását az országos döntésekbe. Mindez kapcsolatot jelent a nemesség és polgárság egyesítésének ideájával is, hiszen másutt azt olvashatjuk: a „kaszinóeszmé célját határozottan körvonalazta Széchenyi, amikor azt a nemesség és a polgárság egyesítésével hozta kapcsolatba, mert az ország értelmiségének egy része a polgárság köréből került ki.”⁸² Hasonló felfogást tükröz az *Ország-Világ* című lap egyik 1925-ös cikke, amely azt az állítást, hogy „Széchenyi kezdettől fogva ügyelt arra, hogy az ország első klubja ne csak mágnásokat fogadjon magába”, azzal bizonyítja, hogy „ő maga vendégelte meg a tudós társaság tagjait”, ahol lelkes pohárköszöntőt is mondott.⁸³

Ezzel ellentétes véleményt fogalmazott meg Gergely András és Szász Zoltán, amikor közös művükben azt írták, hogy a Kaszinó a század második felében már régen nem felelt meg alapítója, Széchenyi István óhajának: a különböző társadalmi rétegek egymás közötti érintkezésének”, hiszen „noha mutatóban akadt egy-két nem arisztokrata (miniszter, bankár) tagja”, azért inkább az a jellemző, hogy „az arisztokraták egymás között voltak, s többnyire csak nagy kártyacsatákat vívtak, a lóversenyek esélyeit latolgatták.”⁸⁴

Hogy kinek van igaza? Azt javasolom, hogy ezt három különböző oldalról közelítve próbáljuk megállapítani. Elengedhetetlen a Kaszinó évkönyveiben található tagnévsorok végigbongészése és elemzése, valamint a szabályok, szokások és a belső viszonyrendszer áttekintése. Amint látni fogjuk, a kérdés teljes körüljárásához nélkülözhetetlen, hogy visszanyúljunk az alapító gondolataihoz is.

*„s így országgyűlésen kívül még másutt is feltalálhatja
néminemüleg a' Nemzetet”⁸⁵*

Célszerű mindenekelőtt az 1827. június 10-i első – előkészítő jellegű – ülésen megjelent 45 tagot szemrevételeznünk.⁸⁶ A mágnások jelentős fölényben voltak. A 25 gróf és 7 báró mellett 3 táblabíró, 3 író és egy megyei tisztségviselőt találunk, míg 6 személynél nem szerepel a társadalmi rang vagy a foglalkozás

82 GÁRDONYI, é. n. 110.

83 TÁBORI, 1925. 223. – A Tábori Kornél által említett eseményre 1837. szeptember 10-én került sor, és azon az akadémiai tagok mellett részt vett báró Sina György, Széchenyi számos alkotásának mecénása, valamint W. T. Clark is.

84 GERGELY – SZÁSZ, 1978. 126.

85 SZÉCHENYI István: *Világ*. 334.

86 GNEISSE, 1990. 70.

megjelölése. Kétségtelen tény azonban, hogy a felsoroltak egynegyede a főnemesi körön kívülről érkezett, ami újdonságot jelentett a kor zárt jellegű társas érintkezésében. Az 1827-es esztendő végül 171 részvényessel zárta a társaság, akik között 6 herceget, 73 grófit, 26 bárót és 66 kiemelt rang nélküli személyt találunk.⁸⁷

Lépünk tovább, és vizsgáljuk meg a következő, az 1828. év tagnévsorát!⁸⁸ Meg kell állapítani, hogy a bárói, a grófi és a hercegi címet viselők – a 201 főből 121-en – ekkor is többségben voltak.⁸⁹ Érdekes az egyes címek arányának megoszlása. Hat hercegi rangú részvényest, valamint huszonhat bárót találunk, míg a grófi tagok száma ezeknél jelentősen magasabb: nyolcvankilenc. Ez mindvégig jellemző maradt. A névsor tanúskodik arról is, hogy a Kaszinó már a kezdetektől teljesíteni kívánta az egyik alapítási célt, a külföldön élő arisztokraták visszacsábítását az anyaországba. A tagok között megtaláljuk az addig állandó jelleggel Bécsben tartózkodó Pálffy Antal herceget és Szapáry Miklós grófit éppúgy, mint az életét többnyire Londonban élő gróf Batthyány Gusztávot.

Vizsgáljuk meg a „maradék” nyolcvan nevet is! Ebben a címek és foglalatosságok névsorbeli megjelölése az, ami a segítségünkre siet. Kik ők, akik méltóvá váltak arra, hogy a társadalmi szférák fellegvárába emeltessenek, és közreműködésükkel menjen végbe a társadalmi osztályok egymáshoz kapcsolása? Alig-alig találunk közöttük valódi polgárt. Leginkább táblabírák⁹⁰ neve olvasható, szám szerint huszonnégy, míg őket a „Császári és Királyi Aranykulcsosok” csoportja követi, tizenhat fővel. Alispánok nagy számban, tizennégyen voltak jelen, míg a különféle tanácsosok és főtisztviselők száma is elérte a tizenötöt. Velük szemben elenyésző súlyt képviseltek a ténylegesen polgári foglalkozást űző tagok. Ugyan megtalálható négy-négy nagykereskedő és ügyvéd neve is, ám mindössze két-két „Orvos-Doctor” és építőmester⁹¹ szerepel a listán. Rajtuk kívül a képet csupán egy patikás, egy nyomdatulajdonos (Landerer Lajos), egy haszonbérló és egy „Áts Mester” színesítette, így összesen tizenhat fő. Igaz, közöttük volt a közigazdász Appel Károly, valamint Csapó Dániel, Döbrentei Gábor és Kulcsár István írók, a filozófus és költő Erdély János, az építész Lambert Hacker, illetve Hirsch József és Horváth József orvosok, a gyógyszerész Gömör Károly, Fridrik

87 A Bettina Gneißé által közölt adatok alapján. Lásd: Uo. 98.

88 Az évkönyvek – tekintettel arra, hogy az évi rendes közgyűlést rendszeresen az esztendő első hónapjában tartották – mindig az év eleji állapotról tájékoztattak. Így az adott esztendő évkönyve a kutató számára mindig sokkal inkább a megelőző évre vonatkozóan tartalmaz értékelhető adatokat. Itt kell azonban megjegyezni, hogy az 1828-ban kiadott évkönyv esetében feltehetően nem ez a helyzet, hiszen a Kaszinó „alapjait”, azaz szabályait úgy említi és tárgyalja, hogy azok az 1828. február 3-i és az 1828 októberi közgyűlések határozatainak megfelelően állítottak fel. Lásd: *A' Pesti Casino tagjainak...*, 1828. 33.

89 E tekintetben tehát az általam használt számok megegyeznek a Csorba László által közölt adatokkal. (CSORBA, 1991. 65.) Bettina Gneißé azonban más számokat említi: szerinte ekkor csupán 196 tagja volt az intézménynek. (GNEISSE, 1990. 98.)

90 A táblabírók eredetileg a vármegyei törvényszék valódi bírái voltak. A cím a 19. század első felében mindinkább tiszteletbeli méltósággá alakult, amelyet a közélet főbb szereplői kivétel nélkül megkaptak.

91 Értsd: építész.

Kappel kereskedő, illetve Mayer Ferenc, az Orczy bárók ügyvédje. De a „nem főurak” közé tartozott például a már említett Steinbach Ferenc, valamint (Felsőbüki) Nagy Pál, a liberális politika egyik vezéralakja is. A számok tehát azt mutatják, hogy a kezdeti évben aligha nevezhetjük a Kaszinót a társadalmi párbeszéd fellegvárának, sokkal inkább egy jól elkülönülő réteg exkluzív klubjának, ahová különböző szempontok alapján néhány külső tag is bekerülhetett.⁹²

Az arányok az alapítást követő években sem változtak számottevően. Az újonnan felvettek között többségben voltak a mágnások, hiszen hatvan arisztokrata mellett csupán ötvennyolc egyéb tag nyert felvételt. Így 1830 áprilisában a 289 részes között még mindig a 157 főnemes (54,3%) volt túlsúlyban. Ráadásul a főnemesi címmel nem rendelkezők csoportjának belső összetétele hasonló a korábbiakhoz: tizennyolc táblabíró, tíz aranykulcsost és hét tanácsost találunk, szemben a három nagykereskedővel, két-két orvossal, patikáriussal, könyvtárossal, uradalmi igazgatóval és választott polgárral, vagy éppen az egy szem ügyvéddel és Pest szabad királyi város polgármesterével.

A legjelentősebb új tag kétségkívül Fürst Clemens von Metternich, az osztrák államkancellár volt. Az ő jelenléte azért is fontos a társaság egésze számára, hiszen ez tette egyértelművé, hogy az udvar nem szándékozik bezáratni az ellenzékiesség melegágyának tekintett helyiségeket. Azt, hogy Metternich miért tette meg ezt a lépést, csupán találgatni tudjuk. Mivel ismert, hogy belépése az 1830. június 20-a után kezdődő jegyzési időszakban történt, feltételezhető, hogy az 1830–31. évi európai események hatása alatt álló kancellár így látta biztosítottak Széchenyi és köre ellenőrzését.

Az 1831-es esztendőől kezdve lassan módosultak az arányok: az újonnan befogadottak között immár túlsúlyban voltak az arisztokrácián kívüli személyek, hiszen 1832 elejére az öt gróf és három báró mellett harmincöt egyéb tagot, a következő év áprilisáig pedig egy herceg – Esterházy Pál –, kilenc gróf és négy báró mellett harminchat főnemesi ranggal nem büszkélkedő személyt fogadott kebelébe az intézmény, amelynek taglétszáma ezzel 438-ra emelkedett. Hasonló megállapításra jutunk, ha a Kaszinó tisztségviselőit tekintjük. E területen is 1831-ben történt meg az áttörés, hiszen ez volt az első év, amikor a választmány tagjai között 14:13 arányban többségbe kerültek a nem arisztokraták. Ráadásul ekkor lett a háromtagú igazgatóság tagja egy táblabíró, Mérey László.

1840 áprilisának elején a Kaszinó 572 részese között 19 herceg, 144 gróf és 59 báró, azaz 222 arisztokrata nevét jegyezték fel. Ez azt jelentette, hogy ők immár együttesen is csupán a Kaszinó tagságának alig több mint egyharmadát, 38,9%-át tették ki. Mégis, távolabbra, az 1847-es esztendőre tekintve az is látható, hogy az intézmény valós társadalmi összetételének arányai középtávon is csupán csekély mértékben módosultak. Az 574 tag között mintegy száz körülire tehető a valóban polgári egzisztenciával leírható személyek száma, és ezek továbbra is azok közül kerültek ki, akikre a főnemességnek – saját anyagi és szellemi

⁹² Ezeket a szempontokat leginkább az említett személyeket az arisztokrácia egyes tagjaival összekötő érdekviszonyokban kell keresnünk.

„polgárosodásához” – leginkább szüksége volt. Hogy kik ők? Nagykereskedők, bankárok, a főurak hitelezői, a váltófeltörvényszék bírái, a pesti egyetem orvos-professzorai, a legnagyobb fővárosi építési vállalkozók – egyben palotáik és bérházaik építői –, valamint a főurak ügyvédei és jószághormányzói.

„Do ut des”⁹³

Természetesen egy mégoly előkelő társaság sem lehetett meg választott vezetőségi testület nélkül. Ennek léte és működése semmiképpen nem nevezhető mellékesnek, hiszen a helyesen működő választmány nem csupán a Kaszinó zökkenőmentes működéséért tehetett sokat, de nagy szerepet játszott a „demokratikus” ideák elterjesztésében is. Ugyanis semmilyen szabály nem rendelkezett arról, hogy kiket kell megválasztani a vezetésre kijelölt férfiak közé, és olyan rendelkezés sem látott napvilágot, ami kiváltságos pozíciót biztosított volna a nagymúltú családok sarjainak. Ez látszólag nem kardinális kérdés, ám ebben a protokolláris szabályok által erősen befolyásolt miliőben mégsem volt egyértelmű, hogy miként fogadja mondjuk egy ősi grófi család sarja azt a helyzetet, amikor a „második otthonául” választott közegben osztoznia kell a vezetői szerepen egy általa „parvenünek” tekintett „újnemessel” vagy polgárral. Azt, hogy ez a mentalitás mennyire élő volt még akár a két világháború közti időszakban is, nagyon jól mutatja a *Népszava* 1921-es beszámolója arról, hogy Pallavicini őrgróf kezdeményezte Batthyány Ervin kizárását a Nemzeti Kaszinóból, mert az szerinte kompromittálta magát a forradalom alatt. A szerző kommentárja szerint „kissé furcsa, amikor... a XVIII. század végén bevándorlott család leszármazottja tart „a magyar úr” feddhetetlen magaviseletéről előadást annak, aki magyar őseit a XII. századra tudja visszavezetni.”⁹⁴

1829-re tulajdonképpen kialakult a Kaszinó irányításának az a belső rendje, amely mindvégig változatlanul megmaradt. Az 1829-es statutum szerint az egyesület belső életének legfontosabb eseménye az évi rendes közgyűlés, amit mindig január utolsó vasárnapján tartottak meg.⁹⁵ A köztes időszakban az intézmény élén egy 24 tagú Választmány állt, amely minden, a Kaszinó működését érintő fontosabb kérdésben döntést hozott. Az eredeti rendelkezés szerint a Választmány tagjainak egyharmada minden évben kilépett és a helyükre újakat választottak. Hogy ez a testület jelentős befolyással bírt a Kaszinó életére, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy itt határoztak a társaság nevének megváltoztatásáról, megalkotva ezzel a máig ismert elnevezést. A „Választottság” dön-

93 Amihez Széchenyi hozzáteszi: „E három szó egész systémámat magában foglalja.” Lásd: SZÉCHENYI ISTVÁN: *Stádium*. 294.

94 A „magyar ur”. In: *Népszava*, 1921. március 17. 4.

95 Az első években két közgyűlést is tartottak, az egyiket a már említett január végi időpontban, míg a másikat június hónapban. Az előbbit nevezték a „nagy közgyűlésnek”, az utóbbi pedig a „kis közgyűlés” volt. A júniusi közgyűlés néhány év elteltével kezdett elmaradozni, majd végleg elűnt.

tött tagfelvételi ügyekben is, méghozzá úgy, hogy „A’ melly hazafi a’ Casinónak Részese kíván lenni, akaratiának az igazgatóság előtt való kinyilatkoztatására kérettetik. Az Igazgatók azt eleibe terjesztik a’ teljes számmal egybegyült Választottságnak ’s ez a felvételt votummal határozza-meg. A’ belépni kívánó nevét megmondja az azt Ajánló az ülésben, a’ hol senki az ellen vagy mellette szóllani nem fog, hanem, kiki csendesesen veti golyóbisát a’ mint akarja.”⁹⁶ Ezért is meglepő, hogy a testület tagjai között már az alapítást követő évben egyenlő számban találunk arisztokrata és főrangú címmel nem bíró személyeket. Igaz, közöttük helyet kaptak olyan fontos egyéniségek, mint például báró Wesselényi Miklós, a két Festetics gróf vagy éppen báró Stenlein Eduárd, több Rend nagykeresztese, császári és királyi valós belső tanácsos és császári és királyi aranykulcsos. Am megtaláljuk itt a két nagykereskedőt, Szártóry Jánost és Kappel Fridriket, valamint felbukkan Kemniczer Károly neve is.

Ez a jelenség a század harmincas éveiben tovább erősödött. Az egyre bővülő létszámú testületben – 1833-ban már 30 tagú – a példaként kiragadott 1837-es évkönyv által felsorolt „választottsági tagok” között már csupán három gróft (Dessewffy Aurél, Ráday Gedeon, Teleki Sámuel) és négy bárót (Bánky Pál, Jósika Miklós, Orczy György és Wenckheim Béla) találunk, a többiek mind „közönséges” részesek. Igaz, ők sem akárhik. A névsorból kitűnik, hogy a korabeli Pest minden nevesebb szereplője megtalálható a Kaszinó urai közt. Elég, ha csupán Fáy András, Hanzély Márton, a színházépítő Földváry Gábor, vagy a Széchenyi vállalkozásaihoz is jelentős anyagi támogatást nyújtó Sina György nevét említjük.

Az operatív teendőket a háromtagú Igazgatóság látta el. Az első teljes eszendő igazgatói gróf Berényi Lajos, gróf Fekete Ferencz, és maga gróf Széchenyi István voltak. Feladatuk szerint a „Választottság határozásai végrehajtását, valamint a’ Casinóra ’s az abban lévő cselédekre való felügyelést ’s a’ pénzbeli kiadásokat három maga közül választandó Igazgatóra vagy Directorra ... bizza.”⁹⁷ Ez a megbízatás mindvégig megmaradt fontos és reprezentatív társadalmi funkciónak, aminek nem mond ellent az a tény sem, hogy a Kaszinó vezetése hosszú időn keresztül egy korántsem főrangú származású patikárius, a már említett Pregardt János nevéhez köthető. Gondosan ügyeltek arra, hogy a mágnások ne sajátíthassák ki az igazgatói helyeket. Legalábbis erről tanúskodnak a gróf Dessewffy Aurél által gróf Széchenyi Istvánhoz írt levél szavai: „A kaszinói ülés resultatumi iránt bizonytalanok vagyunk. Pregardt ellen nagy az oppositio. Maga az oka: il a de très mauvais facons aux séances de comité. Más részről nem Szapáry Józsefet, hanem Festetics Vincét akarják igazgatónak. Egy harmadik nuance Bánffy Pált kívánja; így hát Te, Bánffy, Festetics, három mágnás. Megint nem jó...”⁹⁸

96 *A’ Pesti Casino tagjainak...*, 1828. A Választottság későbbi rendeletei. II. 38.

97 Uo. 35.

98 Gróf Dessewffy Aurél levele gróf Széchenyi Istvánhoz. Pest, 1836. február. Közli: BARTFAI SZABÓ, 1943. 258.

Mindezek után térjünk vissza az alapító gondolataihoz, és keressünk választ nála a feltett kérdéseinkre! Vizsgáljuk meg, hogy miben látta ő a Kaszinó társadalmi küldetését, az általa oly sokszor hangoztatott „közepesülés” lényegét! Vajon tényleg a haza minden lakosa helyet foglalhatott volna a tisztas falak között? Széchenyi példázatából látszólag ezt is gondolhatnánk, hiszen a „concentratio” szükségességéről írva azzal érvelt, hogy a „falun nevelt ’s alacsony helyzetetésü azt hiszi sokszor, hogy minden városi lakos romlott, ’s a’ magas születésü elfajult... Az úgy nevezett’ nagyvilágban nevelt pedig, kün a mezőségen csak faragatlan társakat képzel... A’ nép embere a’ hivatalbelieket vagy Urunknál kedveseket igen gyakran hazaárulóknak, lelkek fenekéig elromlott ’s minden ármánnyal ’s rossz mesterkedéssel felruházott uri személyeknek tartja... A’ hivatalt ’s felemelkedést vadászó ellenben mindenütt zavart, titkos egyesületeket ’s több efélet- lát... ’S így a’ két rész többnyire úgy áll egymás elleniben, mint azon uri személy – ki pőrén éjfél tájon kiment a’ holdat, vagy nem tudom, mit keresni, – a’ kéménytisztítóval, azt kísértetnek, ez pedig a nagyságost léleknek tartván.”¹⁰⁰

Léteztek persze a társadalomban más törésvonalak is. Az ugyanis, aki „körülállási miatt hazáját soha kívülrül, de csak mindég belülrül láthatá, lassan lassan tán pirulva fogja megvallani: hogy ő előbb olyanokat ítél el ’s kárhoztatott, a’ mikrül legkisebb tiszta ’s rendelt képze se vala”, és „általjában puha ’s asszonyos urfíknak tartotta”, pedig „annak ugyancsak legénynek kell lenni, ki a’ Gallussal vagy Törökkel megmérkőzni bátor”.¹⁰¹

A Kaszinó mégsem elsősorban ezen szakadékok áthidalását szolgálta. A célokra vonatkozó egyértelmű utalásokat találunk a *Világ* című munkában. Széchenyi azt írja, hogy a Kaszinó létrehozásának célja, hogy a már meglévő társashelyek kínálatát bővítse, hiszen így a hölgyek és az urak „ha akarnak, casinóba is mehetnek, melly az előtt nem volt, ’s mindig nyitva áll, – ha nincs is társaság, csukva is a’ theatrum, hideg is van az utszákon, ’s már úgy is napestig otthon ültünk ’s a’ t.”¹⁰² Így tehát eleve azok kerültek számbavételre a lehetséges látogatók között, akik egyébként is élénken részt vettek Buda-Pest szűkös társas életében. Ők pedig nem voltak sokan.

Más oldalról közelítve Széchenyi teljes joggal vélekedett úgy, hogy „egy magányos Ember... mindent egy oldalról lát, mert lehetetlen, hogy egyszerre két ponton állhasson”,¹⁰³ ám „ha némelyek hibáznának is, az egész ezer Velőből álló Egyesületnek Sulya, a’ helyes irányba megint visszahozná a’ Választást.”¹⁰⁴ Ezért „a fontolgatásokra lehető legjobb... egy Casino, mellyben nincs házigaz-

99 GÁRDONYI, é. n. 110.

100 SZÉCHENYI István: *Hitel*. 171–173.

101 Uo. 177.

102 SZÉCHENYI István: *Világ*. 354.

103 SZÉCHENYI István: *Lovakrul*. 237.

104 Uo. 236.

da, ki iránt valamely deferentiával viseltetni kellene; nincs feszes pedant tanácskozás, melly megint többnyire nem engedi a' tárgyak tökéletes kifejtését; s végre nincs a' véletlen fejtegetők 's tanácskozók közt azon zsibbasztó egyenetlenség, melly annyiszor visszaveti a' helyest 's elfogadtatja a helytelent", és „Így az okoskodásokban nem annyira rang, cím, 's több illyes, hanem inkább értelmi súly győz!”¹⁰⁵

Mégis, kik között is folyt ez a rendi határok felett átnyúló diskurzus? Kik azok, akik az arisztokrácia, illetve „a hon eldarabolt ereinek egyeztetésére hivatott független magyar birtokosok”¹⁰⁶ mellett résztvevői voltak ennek a párbeszédnek? Erre is a *Világ*ban találunk választ: „Nevezetesb egyesület alig állhat fel csak kirekesztőleg egyfelekezeti részesekből, hanem abban természetnek, fabricansnak, kereskedőnek's a' t. lenni kell”.¹⁰⁷ Később ezt pontosítja: „Itéletem szerint a' művészi, gyártói, kereskedői felekezeteket általányosan fel kell emelni, úgy hogy személyök 's vagyonok legkisebb megtámadtatástul is mentes legyen, 's az ebből folyó tökéletes bátorság a' dolog veleje, ez az egyesületek talpköve 's philosophiája.”¹⁰⁸ Ezt a kategorizálást másutt is megerősíti, hiszen ugyanezekkel a csoportokkal találkozunk akkor, amikor arról ír: állítsuk mérceként magunk elé a külföldet, s azt fogjuk látni, hogy „a művészi 's kereskedési felekezetek (...) az egész közönségtől nagy becsben (...) tartatnak.”¹⁰⁹ Így bontakozott ki az a társaság, amelyik az „értelmiség” szellemi tőkéjét egyesítette az üzleti élet kiválóságainak anyagi lehetőségeivel, amihez a társadalmi presztízst és bizonyos ajtók soron kívüli megnyílását az arisztokrácia biztosította. Ez a képlet egészen az első világháborúig nem is változott. Lényeges változás csak a „nagy háborút” követően, főként az 1930-as években következett be, de ez már egy másik dolgot tárgya kell, hogy legyen.

Megállapíthatjuk tehát, hogy Széchenyi az Ilk Mihálynál idézett és a Kaszinó alapszabálya által áttételesen sugallt, a társadalom minden réteg számára – legalább elviekben – nyitott intézményt nem hozott, de nem is hozhatott létre. Ahogyan azt *Az Újság* publicistája 1913-ban szellemesen megfogalmazta: „a Casinóban a mi fénylik, az arany, s a mi aranyozott az ott nem fénylik.”¹¹⁰ Mégse becsüljük le a hatást, amit a kezdeményezésnek sikerült elérnie! A társadalmi osztályok egyesítésének ugyanis létezik egy olyan értelmezése, amely az egyesítést leginkább az arisztokrácián belül képzelel el és azt mondja, hogy az intézmény egyik legnagyobb vívmánya az, hogy „a szórakozást, élvezet külföldön kereső arisztokráciát és nagybirtokos osztályt a Nemzeti Kaszinó gyűjtötte először össze... s mert a kaszinó útján (...) kellemes társadalmi élet fejlődött ki, megszerették a fővárost, abban állandó lakul palotákat emeltek, s nem találták többé szükségesnek a külföldet oly gyakran fölkeresni, vagy (...) egész életüket

105 SZÉCHENYI István: *Világ*. 359.

106 Uo. 353.

107 Uo. 411–412.

108 Uo. 414.

109 Uo. 428.

110 *Klubélet Budapestén*, 1913. 131.

ott leélni. A főváros után megszerették az országot, a népet, levetkőzték az idegent, s a nemzeti nyelvet, erkölcsöt és szokásokat visszahelyezték természetes jogaikba.”¹¹¹

Hogy ez a törekvés teljes sikerrel járt-e? Bizonyosan nem, hiszen akkor Weis István 1930-ban nem írhatta volna szinte ugyanazt, mint száz évvel korábbi elődei: a felső négyezernél látjuk a legjobban a magyar társadalom egyik alapvetően rossz tulajdonságát, hogy azt a kölcsönös megbecsülés angol-amerikai elve helyett a kölcsönös lenézés jellemzi, és így a nemzeti érdekazonosságok erkölcsi és anyagi összefogó erejével szemben többnyire a szétválasztó erők győzedelmeskednek. Szerinte a régi mágnás lenézte az új bárót, az ősmagyar családból származó az indigénát, a bankár vagy gyáros báró a tisztviselői arisztokráciát, azonban – nagyobb műveltségre vagy legalább munkateljesítményre hivatkozva – a régi grófot is; a felsőbb rétegek pedig együttesen tekintettek szánakozva az elerőtlenedett, anyagi tönk szélére került középosztályra.¹¹²

„Politizáló nemzet vagyunk és így mi sem természetesebb, minthogy az egy politikát követők... pártkört is szerveznek, amelynek megjelenési formája: klub”¹¹³

Külön fejezetet kell szentelni a Nemzeti Kaszinó politikai súlyának, annak a nem csekély szerepnek, melyet a hazai közéletben alapításától fogva betöltött. Azt már korábban is láthattuk, hogy milyen szerepet játszott a Kaszinó a hazai politika súlypontjának Pestre helyezésében. A már említett Pásztor Mihály szerint „hosszú ideig a mágnás casino öreg, sárgásbarna meszelt házában süttöték-főzték, innen irányították az országos konzervatív politikát”.¹¹⁴ Ilk Mihály is úgy mutatta be a Kaszinó galériáját, mint ahol „a képviselőházban megszakadt vita... folytatódik..., s nem egy törvényjavaslat sorsa dől el ez en miniatűr országgyűlésen”.¹¹⁵ A *Szalón Újság* pedig azt írta: „A nemzeti kaszinó, társadalmi életünknek ez az elsőrendű tényezője, Széchenyi hagyományainak letéteményese ma is hangadó az országban. Ma is vezérszerepre hivatott. Termeiben megfordul a haza minden számottevő férfia. Itt vitatják meg főuraink az aktuális politika minden nevezetesebb kérdését...”¹¹⁶

Az intézmény politikai súlyáról és befolyásáról legendák születtek. Az igazi kérdés az, hogy ezek mennyiben feleltek meg a valóságnak? Ennek megválaszolásához szükséges, hogy tisztázzuk: a Nemzeti Kaszinó hagyományos köre, a társadalmi elit mekkora szerepet játszott az országos politikában, illetve ez a

111 ILK, 1891. 125.

112 WEIS, 1930. 144.

113 *A klubélet*, 1928. 1059.

114 PÁSZTOR, 1934. 6.

115 ILK, 1891. 132.

116 *Nemzeti Kaszinó*, 1902. 7.

szerep miként változott. Másképpen fogalmazva: mennyiben felelt meg a társadalmi elit a politikai elitnek. Ennek a kérdésnek van létjogosultsága, hiszen a politikai elitet mindenkor el kell határolnunk a társadalmi elit fogalmától. Ez a különbségtétel nem magától értetődő, hiszen a két kör metszete minden társadalomban többé-kevésbé szignifikáns, tehát a társadalmi elit jelentős mértékben részt vesz az országos politika irányításában, míg az országos politikába bekerülő személyek párhuzamosan tagjává válnak a szűkebb társadalmi elitnek is. Előfordulhat azonban, hogy a két elitcsoport elhatárolódik, és inkább a különválásuk, semmint az összefonódásuk jellemző.

A reformkorban az ország politikai életét irányító csoport azonban még minden kétséget kizáróan az arisztokrácia volt, ám az igazi befolyás egy viszonylag szűk kör, néhány nagy család kezében összpontosult. Vagyoni fölényükhöz intézményesített politikai befolyás társult, hiszen a felsőtáblán személyes szavazati joggal bírtak, de őket találjuk a zászlósúri méltóságokban és a kancelláriai, helytartótanácsi, erdélyi guberniumi, felsőbírói és pénzügyigazgatási vezető pozíciókban is.

A Nemzeti Kaszinó vezetése ugyanakkor nem egy alkalommal maga szólalt fel a falak közti nyílt politizálás ellen. Ez persze egyben a legékeesebb bizonyítéka annak, hogy az épületen belül élénk eszmecsere folyt, heves vitákkal tarkítva. Már 1841-ben sor került az alapszabály kiegészítésére, ami ezután kimondta: „hogy (...) eredeti rendeltetésének annál inkább megfelelhessen az intézet és nemcsak minden osztályú, hanem minden állású is legkisebb korlátozás nélkül résztvehessen abban, a kaszinói egyesület semmiféle politikai színpadra mutatható lépést vagy határozatot nem teend, mely a végrehajtó hatalom rendeleteivel egybeütközésre jöhetne...”¹¹⁷

Ennek ellenére sem kerülték el a Kaszinót a jelentősebb politikai botrányok. Ezek között is az egyik legismertebb az, amely a reformkor két politikai óriásához, Széchenyi Istvánhoz és Kossuth Lajoshoz egyaránt kötődik. Történt ugyanis, hogy – Pesten megtelepedvén – 1836 májusában Kossuth Lajos kérte felvételét a Nemzeti Kaszinóba. Az a Kossuth Lajos, akinek ekkor már neve volt, és akinek ajánlója sem akárki: maga báró Wesselényi Miklós. Miután a felvételi ajánlás a szokásos módon megjelent a hirdetőtáblán, Széchenyi azonnal – és meglehetősen szokatlan módon – személyes találkozóra hívta a fiatal nemest. Május 28-án a naplójába az alábbiakat jegyezte: „Wessel[ényi] behozta Kossuthot a Kaszinóba stb. Szétrombolta ezzel a társaságot, – a munkámat – mily nehéz munka volt!”¹¹⁸ A feltehetően mindkettejük számára emlékezetes találkozót Kossuth mintegy fél évszázaddal később így örökítette meg:

„Pestre mentem megtelepedni, a mint az országgyűlés berekesztetett. A „nemzeti kaszinó” tömérdek hírlapot hordatott és szép könyvtára volt, szerettem volna hasznukat vehetni, megkértem Wesselényit, hozza ajánlatba felvételemet. Természetesen rögtön megtette. – Alig hogy a felvételi ajánlás a palatáblára

117 *A Nemzeti Casino névsora...*, 1841.

118 SZÉCHENYI István: *Napló*. 820.

kiíratott, Széchenyi megszólított, hogy beszélni kívánna velem négy szem közt bizalmasan. Előadta, hogy mi céljai voltak a Kaszinóval, s mennyi bajába került lecsillapítani a féltékenységet „oda fenn”, a hol nagyon nem szerették a gondolatot, hogy a magyar mágnások Béctől elszokjanak, s még inkább nem szerették, hogy legyen otthon a hazában egy Társas gyűlhely, ahol azok, a kik lendíthetnének valamit ezen a szegény hazán, találkozhatnak, eszmét cserélhetnek, a tevékenységre ingeret kaphatnak. De hát üggyel-bajjal sikerült azt az idegenkedést legyőznie, a dolog megvan, már nem félnek „oda fenn” a kaszinótól, maga Metternich is tagja, s „regis ad exemplum totus componitur orbis”. Már most (mondá), ha Ön (már hogy én!) felvéteti magát, Metternich újra gyanakodóvá leszen, azt fogja gondolni, hogy itt valami agitacionális fészek készül, még eszébe juthat ki is huzatni a nevét a tagok lajstromából, s persze a kolompos nyáját von maga után. Kérem Önt, nagyon kérem, vonassa vissza az indítványt. Mondhatná Ön: ha nem tetszik, golyózzanak ki. Hja! Az nem megyen. Ön: nagyon népszerű ember; a Kaszinó járatta tudósításait két példányban; nagyon kapós volt, – az nem megyen; talán ha mehetne, sem megyen; a golyózásból így is, amúgy is szakadás lenne, épp ebben van a baj. Nagyon kérem Önt, ne hozzon minket zavarba, lépjen vissza; mert ha Ön inszistál, Jézus-Mária uggye, tartok tőle, hogy a mit oly nehezen építettem, összedől. –

Igy Széchenyi. Csodálkoztam, s – nem tagadhatom – bosszankodtam is a társadalmi ostracismus e furcsa neme felett. Bocsásson meg nekem a gróf – mondám – ha őszintén bevallom, hogy Mortimer szavai Lord Leicesterhez ötlenek eszembe Schiller Mária Stuartjából:¹¹⁹ „wie kleine Schritte geht ein so grosser Lord an diesem Hof” – de hát ez nem az én dolgom; hanem mondja meg nekem a gróf: igazán potencirozott Sámsonnak néz Ön engem, a kinek nem is kell az oszlopokat megráznia, hanem elég egy hirlappal kezében, egy szivarral szájában amott a harmadik szobában egy karosszékben betelepiednie, miszerint ez az Ön épületet összeomolják? Mert azt csak nem teszem fel a grófról, hogy engem annyira nem gentelmannek tartson, miszerint azt tegye fel rólam, hogy a kaszinó hospitalitásával visszaélni képes lehetnék?

– Dehogy teszem fel, dehogy teszem fel, Isten őrizzen! De hát lássa: Ön nem is képzelem, mennyire fontos embernek tartják Önt „oda fenn”, nagyon gyanakodó szemmel nézik, félnek Öntől ez tény, én tudom, ebben van a dolog bibéje.

Megvallom – felelém – ezt csakugyan nem képzeltem, nem is képzelem, nem bírom elgondolni, hogy minek köszönhetném ezt a csiklandós megkülönböztetést. De nem ez van a dologban. Hiszen van itt a kaszinó tagjai közt ember, a ki igazán Sámson, minden tekintetben Sámson, nem ilyen törpe egyéniség, mint szerény magam. Wesselényit értem; tőle bizony félnek oda fenn, megmutatták, hogy félnek, mert hiszen borura-derüre már „nota” pert is akasztanak a nyakába, oly kitüntetés melyben én még nem részesültem, lehet hogy fogok, de ekkorig még nem részesültem; hanem azért, hogy az a „Sámson” tagja a kaszinónak, bizony nemcsak hogy az Ön épülete össze nem dőlt; de még csak

Metternich sem lépett ki, nem is teszi, mert nevetségessé tenné magát, pedig ő okos ember; tudja, hogy „le ridicule tue” (a nevetségesség ö!). Hát nem ez van a dologban. Ellenszenv van. Nagyon sajnálom, mert örömömre vált volna közlegénykednem a haza jövődjének azon zászlaja alatt, melyet ön oly dicsőségesen kibontott, s azt hittem jöhet idő, midőn becsületes igyekezetemnek tán sikerülhet tenni valamit, a mi feljogosíthat ezt mondani Széchenyi Istvánnak: „én is itt vagyok! I, prea sequar.” De hát rokonszenvről, ellenszenvről ember nem tehet; nem akaratától függ; terem, mint a subagallér. Tünnöm kell. Reményem, annyit felteszen felőlem a gróf, hogy a hol elvről, közügyről van szó, nincs az Istennek az a teremtett embere a föld kerekiségén, akinek komor tekintete előtt meghátrálnék; de itt nem arról van szó; a kaszinó a gróf úr teremtménye; itt ön a házi gazda; én annak nézem, s nem szokásom oda tolakodni, ahol tudom, hogy nem szívesen látnak. Hát legyen nyugodt a gróf, nem alkalmatlankodom a méltóságos uraknak; visszalépek, egy kis csodálkozást viszek magammal, de biztosítom méltóságodat, hogy ez egy mákszemnyit sem fog csorbítani azon őszinte mély tiszteleten, mellyel Ön iránt viseltetem.¹²⁰

Megköszönte engedékenységetem s viszontbecslése felől biztosított. – Ilyen volt az első beszélgetésem gróf Széchenyivel.”¹²¹

Széchenyi akciója végül sikerrel járt, hiszen az ominózus beszélgetést követően Kossuth valóban elállt felvételi szándékától, azzal, hogy fenntartotta magának a jogot, hogy meghívásra szabadon megjelenhessen az épületben.¹²²

A reformkori magyar politikatörténet fejlődése nem érthető a Nemzeti Kaszinó befolyásának, az ott lezajlott viták megtermékenyítő erejének és a falak között – titokban vagy nyíltan – megkötött paktumok jelentőségének figyelmen kívül hagyásával. A tagok politikai érdekérvényesítő ereje azonban a század második felében megkopott. Ennek okait elsősorban a párhuzamosan ható társadalmi folyamatok összességében kell keresnünk: az anyagi javak jelentős átcsoportosulásában, a politikai befolyással rendelkező rétegek kiszélesedésében (ami természetes módon eredményezte az addig legalább informális módon fennálló egység megbomlását is), a társadalmi nyilvánosság általános expanziójában, és még számos ezekkel kölcsönhatásban lévő központi és periférikus jelenségben. Ezek együttesen eredményezték azt, hogy az intézmény már nem tudta visszanyerni korábbi politikai tekintélyét. Az arisztokrácia korlátlan társadalmi befolyásának bealkonyult...

120 Ilyen nyersen semmi esetre sem mondhatta ezeket Széchenyinek, mert akkor ez nem köszönte volna meg engedékenységét. [Viszota Gyula megjegyzése.]

121 Közli: VISZOTA, 1927. I. 772–773.

122 Lásd: Kossuth Lajos levele Pregardt Jánoshoz. Pest, 1836. május 29. Közli: Uo. II/2. 665.

Külön is meg kell emlékezni a Kaszinó küldetésének egyik fontos letéteményéről, a társaság büszkeségéről, a könyvtárról.¹²⁴ A gyűjtemény az egyik legrégebb és legtekintélyesebb „társasági” bibliotéka volt az országban, melyet ennek megfelelően Antal Mihálytól – az első könyvtárnoktól – kezdve mindenkor a magyar tudományos élet elismert egyéniségei, Pákh Albert, a történetíró Szalay László, Tóth Lőrinc, Toldy Ferenc, Barna Ferdinánd és – az utolsó önálló könyvtárosként – Urházy György felügyeltek, mindannyian a Magyar Tudományos Akadémia tagjai. A könyvtárnoki állás később a titkárnoki és a pénztárnoki állással lett egyesítve, ami a gyűjtemény stagnálását eredményezte.

A bibliotéka alapításának gondolata már a legkorábbi időkben felmerült, és annak kezdeményezője maga gróf Széchenyi István volt, aki 1827-ben saját könyvtárából 338 kötetet adományozott a Kaszinónak. Példája követésre talált, és rövid időn belül további 250 kötet érkezett, részben adományként, részben „kölcsonbe”. Károlyi István igazgató is kiemelt figyelmet fordított a gyűjtemény gyarapítására. Ennek köszönhető, hogy már kezdetben évi 1.000 és 1.500 forint közötti összeget fordítottak az olvasnivaló beszerzésére. Ezt az összeget nem csupán könyvek vásárlására költötték, de jelentős mértékben folyóiratok előfizetésére is, aminek következtében az épület falai között megtalálhatók voltak a legjelentősebb hazai és külföldi lapok.¹²⁵ Ezek elősegítették a részeselek tájékozódását a hazai és külföldi politika világában, míg az olvasott hírek és fejtegetések gyakran a viták és eszmecserék kiindulópontját jelentették. Széchenyi nyíltan vallotta: az emberi kiteljesedés elengedhetetlen feltétele a különféle ismeretek megszerzése, hiszen „Éledelel nélkül sem állat, se növény nem élhet, nem lehet. Ugy az ember se; csakhogy neki még többféle eledelre van szüksége. (...) –

123 Gróf Széchenyi István feljegyzése 1832 októberéből. Közli: DIÓSZEGI, 1988. 144.

124 A könyvtár kiemelt szerepét előrevetítik a Kaszinó első, 1828. évi évkönyvében az intézmény céljait megfogalmazó sorok: „A’ Casino nemes maga viseletű embereknek kellemetes társaszkodás végett való Egyesülete, mellyben azok tudományos és legfőképpen gazdasági 's kereskedelmi tárgyakról beszélgetnek, vagy hasznosabb könyveket és Ujságokat olvasnak.” Lásd: *A’ Pesti Casino tagjainak...*, 1828. Alapjai I. 33.

125 Ezek: a *Wiener Zeitung*, az *Oesterreichischer Beobachter*, az *Ofner und Pester Zeitung*, a *Jelenkor* (társlapjával, a *Társalkodóval*), a *Hírnök*, a *Gazetta Lurowska*, a *Gazetta di Milano*, az *Augsburger Allgemeine Zeitung*, a *Münchner politische Zeitung*, a *Preussische Staatszeitung*, a *Berliner politische Wochenblatt*, a *Journal de Francfort*, a *Journal des Débats*, a *La Charte des 1830*, a *L’Echo français*, a *Galimani’s Messenger*, a *The London and Paris Observe* és a *Journal de St. Petersburg*. A nem a politikai hírlapirodalom körébe tartozó kiadványok közül az alábbiak kívánnak említést: *Theaterzeitung*, *Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Allgemeine Bauzeitung*, *Jahrbücher des polytechnischen Instituts*, *Allgemeine österreichische Zeitschrift für den Landwirth, Forstmann und Gartner*, *Musikalische Zeitung*, *Das Ausland*, *Blätter für literarische Unterhaltung*, *Eisenbahn-Journal*, *Allgemeine landwirtschaftliche Zeitung*, *Gersdorff’s Pepertorium der gesamten deutschen Literatur*, *Revue de Paris*, *Revue de deux mondes*, *Revue britannique*, *Sporting Magazine*, *Quarterly Review*, *The British Foreign Review*, *Foreign Quarterly Review*. A címsort a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára kéziratárának Széchenyi-gyűjteményében fellelhető, a Kaszinó olvasószobájában megtalálható hírlapokról dátummegjelölés nélkül készült jegyzék alapján közli: GNEISSE, 1990. 128–129.

Eledel kell testének, mert a' nélkül meghal, 's mennyiféle. Étél, ital meleg, álom, 's a' t. Eledel fejének mert a' nélkül állat marad 's milly különféle: társasági rendszabások ismerete, ház körüli munka, világi tudomány 's a' t. Eledel végre szívének, mert másképp vad marad, 's hánynemű: fiui, rokonbeli szeretet, barátság, szerelem, hazaszeretet 's a' t."¹²⁶

A kaszinói könyvtár pedig egyre gyarapodott. A beszerzések, hagyatékozások és ajándékozások nyomán 1834-ben már mintegy 3.000 művet foglalt magában, amelyek legtöbbször azonban nem magyar, hanem angol, francia vagy éppen német nyelvű kiadvány volt, melyek „néhány Részesek külön sajtójai, kik azokat haszonvételre ideig óráig beadták.”¹²⁷ Ezért is határozott a Kaszinó vezetősége arról, hogy 1829-től a könyvek beszerzésére fordított összeget csakis magyar nyelvű kötetek vásárlására szabad fordítani, hozzátéve, hogy a szándék az, „hogy a' mint a' jobb magyar munkák megjelennek, azokat mind megszerezze 's így a' magyar literatura haladásával a' Részesek 's vendégek könnyebben megismerkedhessenek.”¹²⁸ Ezt a törekvést nem mindenki fogadta egyértelmű helyesléssel. Sőt, a *Hasznos Mulatságok* című folyóirat szerzője 1840-ben kifejezetten kikelt a kaszinók ez irányú tevékenysége ellen, mondván: azok olvasótermel elveszik az előfizetőket a hírlapoktól és könyvektől, ami a lap- és könyvkiadás ellehetetlenülését és elsorvadását hozhatja magával.¹²⁹

A gyűjtemény jelentős bővülését hozta magával az 1842-es esztendő, amikor gróf Dessewffy Aurél az intézetnek adományozta nagy értékű könyvtárát, a 278 önálló munkát jelentő 433 kötettel. Ebben a magyar kiadványok mellett szintén szép számmal voltak megtalálhatóak különféle latin, német, francia, angol spanyol és olasz nyelvű munkák. Így alakultak ki annak a nagy becsben tartott gyűjteménynek az alapjai, amiről Julia Pardoe¹³⁰ és a híres dán meseíró, Hans Christian Andersen¹³¹ is elismerően emlékezett meg. Volt is mire büszkének lenni: a látogatók csodálatukat fejezték ki Calepinus szótárának 1605-ös bázeli kiadása, az *Augsburger Allgemeine Zeitung* 1798 óta meglévő teljes gyűjteménye,¹³² vagy a *Quarterly Review* összes számát tartalmazó szekrények láttán. A mai kutató számára bizonyos nehézségek forrása, hogy a könyvtár állományát bemutató katalógus a reformkorból nem maradt ránk, így a gyűjtemény nagyságára vonatkozóan csupán a becsült adatokat ismerjük. Az első teljes és megbíz-

126 SZÉCHENYI István: *Hitel*. 237.

127 *A' Casino részeseinek...*, 1829. Tudni valók. VI. 56.

128 Ezt a rendelkezést a későbbiekben következetesen be is tartották, és rendszeres megerősítést nyert, hogy „A' Casino pénztára mind eddig csak magyar könyveket szerzett 's egyedül azok tulajdonai.” Lásd: *A' Casino részeseinek...*, 1829. Tudni valók. VI. 55–56.

129 M.- I.-., 1840. A cikkekre több mint száz évvel később született válasz: DERZSÉNYI Béla: Használtak-e a kaszinók a könyv- és hírlapkiadásnak. In: *Magyar Könyvszemle*, 1942. 423–426.

130 „The Library although yet in its infancy, contains many valuable books of reference; and in the reading-room Englishmen will find the Quarterly, Edinburgh, and Westminster Reviews, the Athenaeum, Galignani's Messenger, and all the best Continental journals.” Lásd: PARDOE, 1840. vol. 3. 2.

131 FÜLÖP, 1978. 91.

132 Az 1798 és 1848 közötti évfolyamok hiánytalan gyűjteményét 1855-ben Szilágyi Ferenc adományozta a társaságnak, az ezt követő számokat a Kaszinó maga szerezte be.

ható felsorolás csupán 1850–51-ből származik. Ez alapján közölte Toldy Ferenc az *Új Magyar Múzeum* című lapban olvasható listát, amely szerint a Kaszinónak akkor 2362 munka volt a birtokában, ami 6506 kötetet jelentett. Ehhez hozzászámítandó még a 460 „futó darab”, a 70 „újdonsági darab”, a még be nem végzett és kötött 113 munka 319 füzete, valamint a mintegy 160 földabrosz, táblázat és képgyűjtemény.¹³³

Összegzés

A magyar politikai nyilvánosság kezdetei a reformkor idejére nyúlnak vissza. A korábbi tétova próbálkozások ekkor vezettek tartós, határozott koncepcióval rendelkező kezdeményezésekhez, amelyek képesek voltak megfelelni a kor társadalmi változásai által támasztott kihívásoknak. A kezdeményező szerep gróf Széchenyi István személyének tulajdonítható, aki a kor társadalmi és politikai nyilvánosságának területén maradandót alkotott. Megalapította a Nemzeti Kaszinót, az érdemi befolyásoló képességgel rendelkező társadalmi rétegek klubját, valamint létrehozta az első magyar politikai hírlapot, a *Jelenkort*.

A lap ugyan nem játszhatott tartósan kiemelkedő szerepet a reformkori magyar közéletben, a Kaszinó azonban több mint egy évszázadon keresztül meghatározta a magyar társadalmi elit életét, és az egyik legmegbízhatóbb módon jelezte annak változásait. A társaskör nem a társadalom egészének olvasztótégelye lett, hanem éppen ellenkezőleg: tudatosan a társadalmi elit összefogására törekedett, valamint arra, hogy az arisztokrácia számára saját polgárosulásához kiemelkedően fontos nem főúri csoportokat beemelje a felső körökbe, biztosítva ezzel az egész korszakot átható polgárosodás „felülről” irányított és uralt jellegét, az arisztokrácia „túlélését”. A társadalmi elit a reformkorban még megegyezett a gazdasági és politikai elittel, ám ez a helyzet a század második felében megváltozott, amit jól mutatnak a Kaszinó társadalmi összetételében bekövetkezett változások, valamint újabb, a felemelkedő társadalmi rétegek által alapított önálló kaszinók megjelenése.

A 19. századi Magyarország magasabb társadalmi rétegeiben tapasztalható fixáció és a mobilitás lehetőségei a Nemzeti Kaszinó belső életén keresztül jól szemléltethetők. Mégis egyetérthetünk Csorba Lászlóval abban: a társadalmi nyilvánosság hazai átalakulási folyamatát megindító Széchenyi István életművének igazi nagy tragédiája az, hogy „miután hosszú évekig harcolt a valódi közvélemény kialakításáért Magyarországon, amikor az végre létrejött, azonnal öllene nyilatkozott a *Kossuth Lajossal* és a *Pesti Hírlappal* folytatott nevezetes vitában...”¹³⁴ És ebben a Nemzeti Kaszinó sem tudta megvédeni.

133 Nemzeti casinói könyvtár Pesten. In: *Új Magyar Múzeum*, 1850–51. 1. sz. 303.

134 CSORBA – VELKEY, 1998. 192.

Felhasznált irodalom

Források

Pesti Casino könyv. A Nemzeti Casino szabályai és tagjainak névsora. 1828–1914. (Változó címen és kiadók által, különböző személyek szerkesztésében megjelentetett évkönyv.)

Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1927.

SZÉCHENYI István: *A' Kelet Népe.* Budapest, KJK, 1985. (Reprint)

SZÉCHENYI István: *Hitel.* Budapest, KJK, 1980. (Reprint)

SZÉCHENYI István: *Lovakrul.* Pest, Petrózai Trattner J.M. és Károlyi István, 1828.

SZÉCHENYI István: *Napló.* Szerk.: OLVÁNYI Ambrus. Budapest, Gondolat, 1978.

SZÉCHENYI István: *Stádium.* Budapest, KJK, 1984. (Reprint)

SZÉCHENYI István: *Világ vagy is felvilágosító töredékek némi hiba 's előítélet eligazítására.* Budapest, KJK, 1984. (Reprint)

BÁCSKAI – NAGY

1985 *Széchenyi pesti tervei.* Szerk.: Bácskai Vera – Nagy Lajos. Budapest, Szépirodalmi, 1985.

M.-I.-

1840 M.-I.-: *Casinoink hatása nemzeti fejlődésünkre 's művelődésünkre.* In: *Hasznos Mulatságok*, 1840. 2. félév 54–55.

PAGET

1839 PAGET, John Esq.: *Hungary and Transylvania; with Remarks on their Condition, Social, Political and Economical.* I/II. London, John Murray, 1839.

PARDOE

1840 PARDOE, Julia: *The City of the Magyar, or Hungary and her institutions in 1839–40.* I–III. London, George Virtue, 1840.

SZÉCHENYI-EMLEKLAKOMA

1864 *A Széchenyi-emléklakoma február 1én 1864. a pesti Nemzeti Casinóban.* Bécs, Zrínyi Manó, 1864.

ZICHY

1887 *Gróf Széchenyi István beszédei.* Szerk.: ZICHY Antal. Budapest, Athenaeum, 1887.

1890 *Gróf Széchenyi István külföldi utirajzai és följegyzései.* Szerk.: ZICHY Antal. Budapest, k. n., 1890.

VISZOTA

1927 VISZOTA Gyula: *Széchenyi jellemzése 1828-ban.* In: *Magyar Nyelv*, 1927. március/június. 437–442.

1932 *Gróf Széchenyi István naplói. III. (1826–1830).* Szerk.: VISZOTA Gyula. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1932.

1934 *Gróf Széchenyi István naplói. IV. (1830–1836)*. Szerk.: VISZOTA Gyula. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1934.

Irodalom

BÁRTFAI SZABÓ

1943 BÁRTFAI SZABÓ László: *Adatok Gróf Széchenyi István és kora történetéhez. I–II. 1808–1860*. Budapest, Bártfai Szabó László, 1943.

CSORBA

1991 CSORBA László: *Széchenyi István*. Budapest, Officina Nova, 1991.

CSORBA – VELKEY

1998 Csorba László – Velkey Ferenc: *Reform és forradalom. 1790–1848*. Debrecen, Csokonai, 1998.

DEMKÓ

1891 DEMKÓ István: *Gróf Széchenyi István és a casinók*. In: *Szepesi Lapok*, 1891. december 6. 1–2.

DIÓSZEGI

1988 DIÓSZEGI György: *Kossuth Lajos üzenete. Pesti Hírlap – anno 1841–1844*. Budapest, Népszava, 1988.

FÜLÖP

1978 FÜLÖP Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Budapest, Akadémiai, 1978.

FRIEDREICH

1914 FRIEDREICH István: *Gróf Széchenyi István élete. I–II*. Budapest, Szent-István-Társulat, 1914.

GÁRDONYI

é. n. GÁRDONYI Albert: *A hétszázéves Budapest*. Budapest, Palladis RT, é. n. 110.

GERGELY

1996 GERGELY András: *A reformkor. A polgári átalakulás programja*. In: *Rubicon*, 1996. 1–2. sz. 22–26.

GERGELY – SZÁSZ

1978 GERGELY András – SZÁSZ Zoltán: *Kiegyezés után*. Budapest, Gondolat, 1978.

GNEISSE

1990 GNEISSE, Bettina: *István Széchenyi's Kasinobewegung im ungarischen Reformzeitalter (1825–1848). Ein Beitrag zur Erforschung der Anfänge der nationalliberalen Organisation im vormärzlichen Ungarn*. Frankfurt am Main, Peter Lang, 1990.

GYÁNI – KÖVÉR

1998 GYÁNI Gábor – KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, Osiris, 1998.

HABERMAS

1971 HABERMAS, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*. Budapest, Gondolat, 1971.

- 1999 HABERMAS, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban.* 2. kiad. Budapest, Osiris, 1999.
- HARASZTI**
1967 HARASZTI Éva: Széchenyi and England. In: *The New Hungarian Quarterly*, 1967. Spring. 156–164.
- HORVÁTH**
1864 HORVÁTH Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig.* I–II. Genf, Puky Miklós, 1864.
- ILK**
1891 ILK Mihály: A Nemzeti Kaszinó. In: *Magyar Salon*, 1891. 15. 125–137.
1927 ILK Mihály: *A Nemzeti Casino százéves története. 1827–1926.* Budapest, k. n., 1927.
- ILLYÉSFALVI**
1934 *A székesfőváros múltja és jelene számokban.* Szerk.: ILLYÉSFALVI Lajos, Dr. Budapest, Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, 1934.
- A KLUBÉLET**
1928 A klubélet. In: *Az 50 éves Pesti Hírlap jubileumi albuma.* Budapest, Légrády testvérek, 1928.
- KLUBÉLET BUDAPESTEN**
1913 Klubélet Budapesten. In: *Az Újság*, 1913. december 25.
- LACKÓ**
1977 LACKÓ Mihály: *Széchenyi és Kossuth vitája.* Budapest, Gondolat, 1977.
- LESTYÁN**
1940 LESTYÁN Sándor: *Pest-budai regélő.* Budapest, Officina, 1940.
- NAGY – BÓNIS**
1975 NAGY Lajos – BÓNIS György: Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. In: *Budapest története.* III. Szerk.: KOSÁRY Domokos. Budapest, Akadémiai, 1975.
- A NEMZETI KASZINÓ**
1896 A nemzeti kaszinó. In: *Fővárosi Lapok*, 1896. február 2. 13–15.
- NEMZETI KASZINÓ**
1902 Nemzeti Kaszinó. In: *Szalom Újság*, 1902. november 15. 6–7.
- PÁSZTOR**
1934 PÁSZTOR Mihály: A Casino. In: *Magyar Hírlap*, 1934. december 30. 6.
- SZÉCHENYI VIKTOR**
1941 SZÉCHENYI Viktor: *Széchenyi István és a Nemzeti Casino.* Budapest, Gróf Széchenyi Viktor, 1941.
- TÁBORI**
1925 TÁBORI Kornél: Széchenyi István az első magyar klubalapító. In: *Ország-Világ*, 1925. július 5. 222–224.
- VÖRÖS**
1980 VÖRÖS Károly: A magyarországi társadalom. 1790–1848. In: *Magyarország története tíz kötetben.* 5/1. 1790–1848. Szerk.: VÖRÖS Károly. Budapest, Akadémiai, 1980. 473–601.
- WEIS**
1930 WEIS István: *A mai magyar társadalom.* Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1930.

Borbíró Fanni

A magyar–francia kapcsolatok történetének elfelejtett hőse

Teleki Emma élete és művei

Mottó:

*„Nem csalódás! valóban áll ez az igazság hogy néptestvériességet,
minden bölcsnek e magasztos bolondságát,
Magyarország és Franciaország az elsők kik legelőbb valósítják.”*

Bevezetés

Teleki Emma életműve izgalmas és méltatlanul elfeledett fejezet a francia–magyar kapcsolatok történetében. Először Auguste de Gerandóval kötött házassága idején, majd a párizsi értelmiségi-emigráns társaságban közvetített a két kultúra között.

Személyénél is hamarabb elfeledték műveit, amelyek a magyar neveléstörténetnek – amelyben több közeli családtagja is fontos szerepet töltött be – érdekes, szokatlan részét képezik. Nemcsak a pedagógiatörténet nem foglalkozott tankönyveivel, de más tudományágak sem, pedig művelődéstörténeti, mentálitástörténeti tanulmányok kiváló forrásai lehetnének.

Életének és irodalmi munkásságának egyedülállóságát nem sokan ismerték fel, éppen ezért nagyon kevés a róla szóló szakirodalom, és egyes tanulmányok csak életének bizonyos szakaszairól nyújtanak információt. Sajnálatos módon az elsődleges források hiányosak, a de Gerando család levéltára szinte teljes egészében megsemmisült 1956-ban. Ma már csekély számú levelet őriznek mind Emmától, mind Antoninától az Országos Levéltárban, az Országos Széchényi Könyvtár, illetve a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában.

A források és a szakirodalom hiányosságai ellenére igyekeztem Teleki Emma életéről és műveiről átfogó képet adni, hogy az utókor jobban megismerhessen egy érdekes és további tanulmányozásra is érdemes 19. századi életutat.¹

1 Ezúton szeretnék köszönetet mondani Szoboszlai Margitnak, Félicie de Gerandónak és Hornyák Máriának, akik kutatásaimat segítették.

I. Szülők, gyermekkor, neveltetés

Teleki Emma 1809. szeptember 11-én született a Teleki család Szatmár megyei hosszúfalvai kastélyában.² Gyermek- és ifjúkorát is Hosszúfalván töltötte, apja, gróf Teleki Imre, anyja, Brunszvik Karolina grófnő, és két testvére, Blanka és Miksa³ társaságában. A család elzártan élt, e visszavonultságnak főként az apa külön természetete volt az oka. A kortársak szerint szeszélyes és elviselhetetlen Teleki Imre nem szívesen érintkezett a megyei nemesi társasággal, de jó kapcsolatot tartott fenn – nagy többségben román nemzetiségű – parasztjaival. A gróf a társaság hiányáért a klasszikus és kortárs irodalomban, illetve a zenében talált kárpótlást, és így a gyerekek az elzártág ellenére – vagy éppen ezért – is művelt körben nőttek fel. A gróf annyira fontosnak tartotta gyermekei tanulását, hogy személyesen vizsgáztatta a nevelőket. Köztudott, hogy az arisztokrata családok nagy részében egyfajta küldetésstudattal nevelték az utódokat; és nagy gondot fordítottak arra, hogy a születésük jogán majdan betöltendő pozícióhoz illő műveltséget megszerezzék. Annál is inkább, mert esetükben a családi hagyományok felerősítették az oktatás fontosságát. Az önfeláldozó feleség, Karolina apja, Brunszvik Antal, aki annak idején szintén aktívan részt vett gyermekei nevelésében, 1790-ben a regnicolaris bizottságban nevelésügyi referens volt, és a nőnevelésre vonatkozóan is tett javaslatokat.⁴ Teréz lányának neve pedig egybeforrt a gyermekpedagógia, közelebbről az óvodaiügy történetével.⁵ Amellett, hogy a kisgyermeknevelés magyarországi intézményesülését elindította, részt vállalt testvérei gyermekeinek oktatásában is. Nővére, Jozefin annyira fontosnak tartotta fiai taníttatását, hogy a megfelelő iskola kiválasztásáért külföldre is elutazott. Itáliai, svájci és német útját Teréz társaságában tette meg, aki 1813-ban a gyermekek tanára és gouvernante-ja lett. Rokoni gondoskodása később másik húga, Karolina leányai felé irányult, akik az elzártágból adódóan a társasági életben kissé gyakorlatlanok voltak. Blankának és Emmának a szellemi műveltség terén viszont nem lehettek hátrányaik, hiszen a világtól elzárt kastélyban minden energiájukat a tanulásra fordíthatták. A leányok nevelésének hagyományos tárgyai – zene, rajzolás, festés, idegen nyelv – mellett fivérükkel együtt tanulmányozták a történelmet és az irodalmat is. Blanka, akit komo-

2 Bár a lexikonok különböző születési dátumait közlik, a Rubin Péter által közölt 1809-es évszámot végül Bajomi Lázár Endre is elfogadta.

3 Teleki Miksa gróf (1813–1872) a reformkorban Kossuth híve volt, nagy adakozó, később nővéreit is ő támogatta anyagilag. A kendilőnai családi birtokot felvirágoztatta. Első házassága az angol Jacqueline Cook-kal boldogtalan volt, ezért elváltak. Második felesége Tatár Mária, négy lányuk (Irén, Bella, Emma, Blanka) és egy fiúk (László-Gyula) született. Irént unokatestvére, de Gerando Attila vette feleségül.

4 CZEKE, 1926. 14.

5 Brunszvik Teréz grófnő (1775–1861) 1809-ben meglátogatta Pestalozzi nevelőintézetét, ekkor határozta el, hogy életét a gyermeknevelés ügyének szenteli. 1828-ban megnyitotta Magyarország (és az egész osztrák birodalom) első óvodáját, és mozgalmat szervezett az óvodák elterjesztéséért. Ipariskolát, cselédiskolát is alapított. Később visszavonult, élete utolsó évtizedében emlékiratain dolgozott.

lyan érdekelt a történelem és a mennyiségtan, kiemelkedő volt mértanban, Emma pedig Miksával együtt végezte történelmi, irodalmi és latin tanulmányait. Ezen kívül szenvedéllyel tanulta a fűvészetet, rajzolt, gitározott és zongorázott. A felserdült Emma sokáig nem hagyta el szűkebb hazáját, legfeljebb csak rokonlátogatásra utazott Martonvásárra. Blanka messzebbre is eljutott, Kolozsvárott, majd Budán fejlesztette rajztehetségét. Egy komolyabb betegségből való felépülése után a szülők beleegyeztek, hogy a két Teleki lány nagynénjük kíséretében külföldi tanulmányi utat tegyen.

Az 1836–37-ben megtett utazás első fontosabb állomása Pozsony volt, ahol Wesselényi Miklóssal találkoztak. Ezután következett Drezda, ahol a Zwinger gyűjteményeit és nőnevelő intézeteket tekintettek meg. Heidelbergben megismerkedtek Edgar Quinet-vel,⁶ aki később a család, de főleg Emma jó barátja lett. Münchenben az ekkoriban épülő képcsarnokot látogatták meg, Brunszvik Terézt pedig felkérte a bajor királyné, hogy az ő fővárosukban állítsa fel az első német kisdudóvót. Ezután Svájcba mentek, a telet Lausanne-ban töltötték, majd Genf következett, végül Milanót is megcsodálták.⁷ A közös utazás során a korábbinál is nagyobb hatással lehetett hűgaira Brunszvik Teréz, aki Blankát leányaként szerette, és támogatta terveit a főúri leánygyermek nevelésével kapcsolatban. Ahogy pályájuk későbbi alakulásából is látni, mindkét Teleki lány megtanulta, hogy milyen fontos az utódok helyes nevelése a haza felvirágoztatása érdekében.

Párizs, először

A második utazásra, amelynek úticélja Franciaország volt, 1838-ban került sor. Emma életében ez az esemény sorsdöntő lett, hiszen ekkor ismerkedett meg jövődöbelijével. Párizsban Emma élénk társadalmi életet élt, Madame de Récamier, Choiseul hercegnő és Elisabeth Vigée-Lebrun szalonjait látogatták, és együtt keresték fel filozófusok, pedagógusok otthonát is.⁸ Mivel Brunszvik Teréz figyelmét már korábban felkeltette Marie-Joseph de Gerando báró pedagógiai munkássága⁹ – műveit többször is említi naplójában –, nem csoda, ha őhöz is ellátogatott párizsi tartózkodása idején. 1839 februárjában találkozott először Emma a fiatal Auguste de Gerandóval,¹⁰ akivel állítólag az első találkozásakor egymásba szerettek.¹¹

6 Edgar Quinet (1803–1875) francia költő és publicista. 1840 és 1846 között a külföldi irodalom tanára volt Lyonban, 1852 után 20 évig számkivetésben élt Brüsszelben, majd Svájcban. Hazatérte után az 1871-i nemzetgyűlés balpártjának vezére lett.

7 BAJOMI, 1980. 99–100.

8 CZEKE, 1928. 215–216. – Rá hivatkozik RUBIN, 1982. 15.

9 BAJOMI, 1976. 912–913.

10 Nevét ebben az alakban használom, mivel – ahogy Rubin fel is hívta rá a figyelmet – maga Auguste is így írta.

11 PUTNAM, 1855. 6.

Milyen is lehetett az ekkor csaknem 30 éves Emma?

Bár a korábbi források a két Teleki lányt „szép nővérek”-ként említik,¹² Bajomi „a nővérénél kevésbé szép, alacsonyabb, de nála elevenebb, játékosabb” lányként jellemzi,¹³ Rubin pedig ezt írja: „valószínűleg nem volt különösen szép, de rendkívül élénk, temperamentumos, nagyon határozott, erős akaratú és színes egyéniségnek ismerjük”.¹⁴ Nem tudni, e két utóbbi szerző vajon a – nem túl előnyös – önarckép alapján készítette-e jellemzését, vagy abból indult ki, hogy Emma 29 évesen is még hajadon volt. A sajátkezű rajz egy valóban nem szép, erőteljes arcú nőt mutat, keletkezési ideje azonban ismeretlen. Létezik egy másik rajz, amelyet Blanka készített Emmáról és Auguste-ről, amely tehát az 1840-es években keletkezett, és így hitelesebben ábrázolhatja hűgát.

Az már érdekesebb kérdés, vajon miért ilyen későn ment férjhez Emma? A Teleki lányok, mint láttuk, arisztokratákhoz illő műveltséget szereztek, éppen ezért gyakorlati dolgokra – egy kis kézimunkázást leszámítva – nemigen terjedt ki a nevelésük. Az idegen nyelvek, a zene, a rajzolás eleve grófkisasszonyokhoz illő tantárgyak voltak; az már konzervatív, ám – az oktatást tekintve is – felvilágosult apjuknak, és magánszorgalmuknak köszönhető, hogy a történelem, irodalom, latin nyelv területén is kiművelődtek. Mindezek alapján azt várnánk, hogy belépve az úri társaságba, fiatalon és könnyűszerrel férjhez mennek egy erdélyi főnemeshez, és ettől kezdve családjukat és az őket körülvevő arisztokratikus társaságot boldogítják műveltségükkel. Blankáról életrajzírója azt írja, hogy egy fiatalkori szerelmi csalódást követően elhatározta, nem megy férjhez, inkább a leánynevelésnek áldozza életét.¹⁵ Még ha így is történt, akkor sem tudni, a szülők elfogadták-e ezt, vagy az évek során, látva lányuk kitartását, kénytelenek voltak csupán beletörődni. Az pedig egyáltalán nem érthető, hogy másik lányukat, Emmát miért nem vitték gyakrabban társaságba, hogy lehetséges legyen hozzá illő fiatalemberekkel megismerkedni; vagy ha elvitték, akkor miért nem sikerült férjet találnia oly sokáig. (A Brunsvik Terézzel tett utazások szolgálhattak volna a társaságba való bemutatásra is, de ezek inkább tanulmányutak voltak, és mint ilyenek, nem igazán alkalmasak a férjszerzésre.)

A szülők álláspontját ma már nehéz kideríteni, bár nyilván – mint más családokban is – annak örültek volna legjobban, ha leányaik férjhez mennek, és boldog családi életet élnek. És erre Emmának jó esélyei voltak. Még ha külső megjelenése talán nem is volt elkápráztató, olyan tulajdonságokkal bírt, amelyek a férjhezmenéshez még talán ez előbbinél is hasznosabbak voltak. Főnemesi származású volt és művelt; a család minden bizonnyal jól állt anyagilag, és mivel szüleinek nem volt sok eltartandó és kiházasítandó gyermeke, az egyetlen férjhez menni hajlandó Teleki lánynak szép hozománya lett volna.

Teréz néni a Teleki nővérek közül Blankát kedvelte jobban, őt nevezte „szellemi leányának”, és amikor az börtönéből kiszabadult, még nyolcvanévesen

12 PUTNAM, 1855. 6.

13 BAJOMI, 1980. 99.

14 RUBIN, 1982. 18.

15 P. SZATHMÁRY, 1886. 18–19.

is hajlandó volt Bécsbe elmenni, hogy láthassa.¹⁶ Ez a szeretet már csak azért is érthető, hiszen Blanka volt az, aki az ő pedagógiai eszméit és törekvéseit továbbvitte, amikor 1846-ban Pesten megalapította leánynevelő intézetét. De talán amúgy is közelebb állt a lelkéhez a csendesebb, elmélyedőbb, már korán komoly életcéllal bíró idősebb nővér, mint az élénk, erős akaratú húg. A nagynéni párizsi naplóbejegyzéseiben Emmát „természettől fogva szívtelennek”, „fárasztó, nyugtalan bolondnak”, „szörnyeteg unokahúgnak”, „a lehető legveszélyesebb kígyónak” nevezi.¹⁷ A kettejük közt lévő generációs különbség nem elegendő magyarázat effajta megjegyzésekre, és Brunsvik Teréz nyilván jól ismerte unokahúga jellemét; jól látta, hogy Emma az akaratát minden körülmények közt – akár másokra is ráerőltetve – érvényesíteni kívánta, és általában érvényesítette is.

És milyen volt Emma szíve választottja, Auguste? 19 éves, vékony, szép arcú,¹⁸ törekeny egészségű, de művelt, liberális eszméket valló, szeretetre méltó, kedves ifjúnak írják le. Négyéves volt, amikor apja meghalt, ezután anyja, majd 8 éves korától nagybátyja és gyámja, Marie-Joseph gondoskodott a neveléséről. A versailles-i királyi kollégiumban tanult, majd 18 évesen gyámjához Párizsba költözött. Legszívesebben a történelemmel foglalkozott volna ezután, de nagybátyja a jogra beszélt rá, és valószínű, hogy az ő pártfogása alatt fényes karriert futhatott volna be a közigazgatásban. A romantikus Auguste-öt azonban nem vonzotta az effajta pálya, bár Marie-Josephet kétségtelenül szerette és tisztelte, eszméik különbözősége mégis eltávolította őket egymástól. Nagybátyja forradalomellenes konzervativizmussal szemben az unokaöcs a liberálisokkal rokonszenvezett (radikálisnak ekkor még nemigen volt nevezhető).

Mivel Emma, nagynéje és nővére hatására (és apja nemesi konzervativizmusa ellenében) szintén a liberalizmus híve volt, eszméik közössége még inkább erősítette a két fiatal kölcsönös vonzalmát. A házasságot azonban prózaibb körülmények is sürgették, ne feledjük, hogy Emmának ez volt talán az egyik utolsó lehetősége, hogy férjhez menjen, Auguste-nek pedig kilátása nyílt arra, hogy szembeszegülhessen nagybátyja szándékával, és anyagilag függetlenné váljon. Bár az arisztokrácia nemzetközi kultúrája ekkor – a nemzeti eszme virágkorában – is megkönnyítette az efféle házasságokat, az ifjút már családi hagyományai nyitottá tették más országok kultúráinak befogadására, hiszen apja családja spanyol származású, anyja pedig olasz grófnő volt. Emma pedig nyilván, a kor romantikáért lelkesedő reformifjaihoz hasonlóan, hevesen érdeklődött a francia történelem, kultúra iránt.

A két szerelmes házassági tervét kezdetben sem Auguste nagybátyja, sem Emma szülei nem támogatták. Auguste nem volt gazdag, és nagybátyja (egyben gyámja) részéről sem számíthatott vagyoni támogatásra, hiszen neki saját gyermekei voltak; emellett nyilván a leendő férj rossz egészségi állapota is aggasztotta a Teleki szülőket. Az idősebb de Gerando fiatalnak tartotta unokaöccsét a házassághoz,

16 CZEKE, 1926. 28.

17 BRUNSVIK, 19. füz. 30. recto, 31. recto, 20. füz. 16., 41. 21. füz. 107.

18 Több kép is megmaradt róla, egy olajfestmény, és a Teleki Blanka által készített plakett is.

másfelől pedig attól félt, hogy az majd feleségével együtt Magyarországra költözik, és így kútba esnek az ő régóta dédelgetett, Auguste pályájával kapcsolatos tervei.¹⁹ Brunsvik Teréz pedig ahogy egyre jobban megkedvelte Auguste-öt, úgy kezdte el óvni Emmától: „*Szegény Auguste, nem remélem, hogy boldog leszel E.-val, a remény elhagy, áldozata leszel, ha feleségül veszed!*”²⁰

A házasság akadályait Emma hártotta el, aki meggyőzte Marie-Joseph de Gerandót, hogy Auguste jobban jár, ha elveszi őt feleségül, és vele tart Erdélybe. Addigra már a Teleki szülők is megenyhültek, így aztán végre sor kerülhetett az esküvőre, valószínűsíthetően 1840. május 14-én.²¹

Teleki Blankát, aki ekkoriban Münchenben lakott, nővére és újdonsült sógora meghívták Párizsba, ahol idejét újra festészeti tanulmányainak szentelte, az a Léon Cogniet volt a mestere, akinek Lucy nevű leánya évekkel később Emma fiának, Attilának lett első felesége. Blanka több évig maradt a francia fővárosban, az ifjú pár viszont már egy hónap múlva Németországon keresztül – Bécsset, Pozsonyt, Pestet érintve – Teleki Imréhez utazott Hosszúfalvára, útközben megpihenve Miksa birtokán, Kendilónán.²²

II. A házassévek (1840–1849)

Kilenc évi házassága során Emmának, csakúgy, mint hasonló társadalmi helyzetű asszonytársainak, több szerepet is be kellett töltenie a szűkebb és tágabb környezetében egyaránt – a családban és a társasági életben, illetve a társadalomban. Emma azon nők közé tartozott, akik az évszázadok folytán kialakult hagyományos női szerepkörök – hűséges feleség és társ, törődő édesanya, művelt és szórakoztató háziasszony – mellett elkezdtek újjal is foglalkozni. Voltak, akik anyagi kényszerből, mások kalandvágyból, vagy küldetéstudatból kezdtek irodalmi tevékenységbe. A férfiak ellenvetése az volt, hogy a nők nem fogják tudni ellátni régi feladataikat, ha írással foglalkoznak.²³ Ezzel szemben számos nő megmutatta, hogy képes a régi és az újabb szerepeket összeegyeztetni. Emma közéjük tartozott, és mindez bebizonyosodott akkor, amikor még a családfenntartás terhét is magára kellett vállalnia.

A gondoskodó feleség

Férje megrendült egészségi állapota miatt az átlagnál nagyobb teher nehezedett rá. Szerencsére a jó levegő és a testmozgás – a lovaglás – megerősítette Auguste-öt, aki igazán szabadnak, kötöttségektől mentesnek érezte magát új

19 RUBIN, 1982. 21.

20 BRUNSVIK, 21. füz. 82., 87. Idézi RUBIN, 1982. 22.

21 RUBIN, 1982. 24. és BAJOMI, 1980. 100–101.

22 PUTNAM, 1855. 12.

23 A kérdéstről lásd FABRI, 1999.

otthonában.²⁴ Bár Teleki Imre és veje közt voltak világnézeti különbségek, és az idős gróf igazi feudális földesúr volt; a fiatal francia azonban inkább érdeklődéssel, mint ellenszenvvel nézett külön apósára.

A házaspár már az első nyáron körutazást tett az országban, és Emma a következő két évben is férje hűséges kísérője volt erdélyi utazásain. A családi életben azonban egymást követték a szomorú változások: 1842 novemberében meghalt Marie-Joseph de Gerando, 1843 januárjában elhunyt Brunsvik Karolina, tavasszal pedig Auguste édesanyja. Az ifjú házaspár – egyrészt a halálesetekkel kapcsolatos ügyintézés, másrészt a férj francia nyelvű könyveinek nyomdába adása miatt – hosszabb időre újra Párizsba utazott.

Párizs, másodszor

A Párizsban töltött 21 hónap elsősorban az ismeretségek, barátságok szövődése miatt lett fontos Auguste és Emma életében. Nemcsak a férjnek, hanem az egész családnak jó barátja lett Jules Michelet,²⁵ akitől egyúttal a párizsi évekre vonatkozó – sajnos csekély mennyiségű – adataink is származnak. A fiatal szerelmesek még házasságkötésük előtt együtt olvasták a francia történész műveit, Auguste már korábban hallgatta előadásait a Collège de France-ban, és ezekre második párizsi tartózkodása alatt Emma is elkísérte. Michelet-vel való kapcsolatuk egyre közvetlenebb lett, találkozásaikról Michelet – igen szűkszavúan ugyan, de – megemlékezett naplójában. Ezekből a bejegyzésekből kitetszik, hogy a mestert gyakran látogatta meg tanítványa, olykor felesége kíséretében; és egyre jobban összebarátkoztak a történész családjával is: fiával, Charles-lal, lányával, Adèle-lal, vejével, Alfred Dumesnillel és annak barátjával, Eugène Noëllel.²⁶ Míg Michelethez – a korkülönbség és a tisztelet miatt – a fiatal franciát inkább tanítványi viszony kötötte, a vele közel egyidős fiatal emberek kezdettől fogva jó barátai lettek, és halála után is tartották a kapcsolatot özvegyével és fiával, Attilával.

Auguste politikai eszmevilágának kialakulására és megérlelődésére nagy hatással volt Michelet. Emellett de Gerando is hatott mesterére, ráirányította figyelmét Magyarországra, sok tájékoztatást adott a magyar és a román nép történelméről és korabeli helyzetükről.

A házaspár társaságába tartozott még Edgar Quinet, akivel a Teleki nővérek már Heidelbergben megismerkedtek, és aki Michelet munkatársaként és barátjaként vele és Mickiewicz-csel a Collège de France híres triumvirátusát alkotta.

24 RUBIN, 1982. 25–26.

25 Jules Michelet (1798–1874) a francia romantikus történetírás egyik legfőbb képviselője, esszéista. Legnagyobb művei az *Histoire de France. Paris, 1833–66* és az *Histoire de la Révolution française. Paris, 1853, 1879*. Kiseb dolgozatai: *L'oiseau, L'amour, La femme, La mer*.

26 Eugène Noël (1816–1899) francia író, publicista. 1879 és 1898 között roueni könyvtáros, emellett Jean Labêche néven írt a liberális lapokba, és megírta – többek között – Rabelais, Voltaire életrajzát.

A liberális történész és felesége szintén életre szóló barátai lettek a de Gerando családnak. A Quinet körül kialakult magyarbarát körnek, amelynek Saint-René Taillandier, Charles-Louis Chassin, Elisée Reclus, Louis Ulbach, Gustave Revilliod, Thalès Bernard voltak tagjai,²⁷ kétségkívül Auguste volt a fő információforrása. Ám nemcsak közvetlenül, a beszélgetések által, hanem Párizsban kiadott műveivel is hatott rájuk.

Utazások Magyarországon

Emmáék a Strasbourgot, Münchent, Salzburgot, Bécsot és Pozsonyt érintő kétéves utazás után 1845 márciusában érkeztek meg Pestre.²⁸ A következő év végén Auguste-öt nagy megtiszteltetés érte: a Magyar Tudós Társaság külföldi tagjává választották.²⁹ A házaspár 1847-ben két nagyobb utazást is tett Magyarországon, az elsőt május-júniusban, a másodikat augusztus–szeptemberben.

Úti élményeit Auguste rendszeresen feljegyezte, valószínűleg azzal a szándékkal, hogy később majd ezeket is, mint erdélyi élményeit, útirajzként jelentesse meg. Ez ugyan már nem valósulhatott meg, felesége viszont egy későbbi művében közli ezeket az emlékeztető jellegű jegyzeteket saját fordításában.³⁰ Bejárták Tolna, Zala, Veszprém, Baranya, Somogy, Vas megyéket, főleg a nagyobb városokat, mint Szekszárd, Veszprém, Pécs, Szombathely. Jártak azonban kisebb városokban is, mint Sárköz, Herend, Siklós, Harkány, Nagykanizsa, Szentgotthárd, Léka, Kőszeg, Sárvár. Megtekintettek sok történelmi és kulturális nevezetességet, mint a sümegi várat, Mohács, Szigetvár, Kálmáncseh, Pápa városát; beutazták a Balatont és környékét. Az írásból az derül ki, hogy szinte mindenhol szívélyesen fogadták őket: „Mindenütt, a' hol megállok, hogy kérdezzek vagy lássak, ebédre hínak meg.”³¹ Pélen gróf Zichy Lászlónál vesznek részt egy zenés-táncos ünnepségen, Bezerédj István Hidján fogadja őket,³² Csokonyán a „földészek” ünnepén Auguste tiszteletére a Marseillaise-t játsszák a cigányzenészek. Szent-Gróton gróf Batthyány Károly látja vendégül őket kastélyában, Felső Lendván pedig rokonuk, Nádasdyné Forray Júlia (Forrayné Brunszvik Júlia leánya) és gróf Nádasdy Lipót vendégszeretetét élvezik.

Az utazások közötti időszakban főként Pesten tartózkodtak, sokat voltak társaságban, amely más jellegű volt, mint párizsi barátaiké. Emma társadalmi rangjának megfelelően főként arisztokraták közé jártak, és a főúri kör, főleg a hölgyek, hamar megkedvelték a fiatal franciát. Szűkebb környezetük tagjai, annak ellenére, hogy főnemesi származásúak, ha nem is forradalom-pártiak, de a reformeszmék felvilágosodott hívei voltak.

27 TÓTH, 1928. 369.

28 BRUNSVIK, 27. füz. 73., 76. és PUTNAM, 1855. 166.

29 L. VISZOTA, 1863. 265.

30 Körutazás 1847-ben. In: III. KÖNYV. 465–547.

31 III. KÖNYV. 476.

32 A dolog érdekessége, hogy Bezerédj itt alapított feleségével, a Flóri könyvének írójával övodát.

De Gerandóék legszűkebb társaságát Forrayné Brunszvik Júlia, Nádasdyné Forray Júlia,³³ Brunszvik Teréz és az 1844-ben Pestre költözött³⁴ Teleki Blanka alkották.

Ekkor született a később barátsággá fejlődő ismeretség Karacs Teréz³⁵ és a két grófnő között.³⁶ Emma korábban szerette volna őt megnyerni Koburg-Koháry Fülöp herceg mellé nevelőnek a szülők megbízásából. Ezt Karacs elutasította, de később Pesten többször is találkoztak. A jó viszony következményeként Blanka felkérte, vállaljon tanító-nevelőnői posztot tervezett leánynevelődjében. Teréz ekkor már el volt kötelezve Miskolcon, a grófnő kérésére azonban ajánlott maga helyett egy fiatal lányt, Lövei Klárát,³⁷ aki később elvászthatatlan társa lett Blankának még a kufsteini börtönben is. Az állásajánlat visszautasítása ellenére továbbra is jó viszonyban voltak, annyira, hogy Karacs Teréz fél évig – 1845 végétől 1846 júliusáig – Blanka pesti lakásában vendégeskedett egy könyvtárral ellátott, szobrokkal díszített saját szobában. Elmondása szerint nemcsak a számára oly fontos Brunszvik Terézzel ismertette őt össze Blanka, de bevezette a főúri társaságba, és biztatta, bátorította tervei megvalósításában. A kapcsolat később sem szünetelt, így amikor 1848 elején a két Teleki nővér megtudta, hogy Karacs Teréz otthagyni készül Miskolcot, Emma saját gyermekei mellé szerette volna megnyerni nevelőnek a következő évtől, mivel azt tervezte, hogy Hosszúfalváról Pestre, vagy Párizsba utaznak. Az addigi egy évre pedig Blanka ajánlotta fel Teréznek pesti szállását.³⁸ A forradalmi események miatt ezek a tervek megghiúsultak, de – amint ezt látni fogjuk – később sem felejtették el barátnéjukat.

Blanka révén más ismeretségek is kötődtek. Auguste azzal a Vasvári Pállal barátkozott össze, aki intézetének legjelesebb tanára volt, később pedig a forra-

33 Báró Forray Andrásné gróf Brunszvik Júlia (1786–1866) Brunszvik Antal testvérének, Józsefnek a leánya, vagyis Brunszvik Karolina unokatestvére, az ő leánya, gróf Nádasdy Lipótné Forray Júlia (1811–1866) tehát Emma és Blanka másodunokatestvére.

34 P. SZATHMÁRY, 1886. 36.

35 Karacs Teréz (1808–1892) Karacs Ferenc rézmetsző és Takáts Éva írónő leánya, 1822-től jelentek meg versei, beszélyei, nevelésügyi cikkei. 1846-tól tizenhárom éven át a miskolci református leányiskola és nevelőintézet igazgatója volt. 1859-ben a kolozsvári belvárosi leányiskola vezetője lett. 1863-ban Teleki Miksa gyermekei mellett nevelő, majd 1865 és 1877 között Pesten élt, magántanítványokat vállalt. Ezután Kiskunhalasra költözött unokahúgaihoz, ekkor születtek többkötetnyi visszaemlékező írásai. 1885-ben visszavonult a tanítástól és unokaöccséhez költözött Békésre.

36 Karacs Teréz és a Teleki grófnők megismerkedéséről és kapcsolatáról lásd KARACS, 1963/1. 367–376.

37 Lövei Klára (1821–1897) Lövei József és Szathmáry Eszter leánya. Az 1840-es évek elején műkedvelő színjátészó Máramarosszigeten. Barátságot kötött Karacs Terézzel, akinek javaslatára Teleki Blanka grófnő 1846-ban meghívta intézetébe nevelőnek. 1850-ben a Sztójka családnál lett nevelő. 1851-ben elfogták. 1856-os szabadulásáig Teleki Blanka fogolytársa volt Kufsteinban. 1859 és 1861 között Máramarosszigeten folytatta leánynevelési munkáját, legutóbb már saját intézetében. Az iskolát bezárták, így 1865-től Teleki Miksa leányainak lett nevelője. 1890-ben Pestre költözött, de továbbra is jó viszonyt tartott fenn volt tanítványaival.

38 Lövei Klára levele Karacs Terézhez, 1848. március 3. SÁFRÁN, 1963. 536–538.

dalmi ifjúság egyik vezére lett. Kapcsolatuk mindkettejük számára hasznos volt: Vasvári a radikális magyar ifjúság eszméivel ismertette meg de Gerandót, és munkájában is segítette (mint ahogy arra még később kitérek). Auguste pedig mestere, Michelet műveire és gondolataira hívta fel az ifjú figyelmét; nagyon valószínű, hogy Vasvári Michelet-vel foglalkozó tanulmánya³⁹ e barátság eredménye.

Ebben az időszakban ismerkedtek meg Emma távoli rokonával, Teleki Lászlóval, sőt, még Széchenyi Istvánnal is találkoztak néhányszor.⁴⁰ A gróf eleinte támogatta Blanka nőnevelési terveit, de később – Karacs elbeszélése szerint – megsértődött, mert a grófnő nem volt hajlandó az általa ajánlott angol hölgyet intézete tanárául elfogadni, mivel elvből csak magyarokat alkalmazott.⁴¹

Mindemellett levélben tartották a kapcsolatot párizsi barátaikkal: Auguste Dumesnillel, Michelet-vel és Noëllel, Emma pedig Dumesnil feleségével.⁴²

A dolgozó nő, szellemi társ

Auguste művei

Rövid idő adatott meg Auguste-nek, hogy tehessen valamit második hazájáért és az emberiségért, de a házassága 9 esztendeje alatt létrehozott életműve másnak több évtizedre is elegendő lett volna. Amennyire egészsége engedte, utazgatott, hogy megismerje Magyarországot, egészen jól megtanult magyarul; és keményen dolgozott, hogy amit látott és tapasztalt, műveiben honfitársaival is megossza.

Első nagyobb szabású könyve, az *Essai historique sur l'origine des Hongrois* 1844-ben jelent meg Párizsban; ebben a magyarság eredetével foglalkozó korabeli vitába kapcsolódik be, és a keleti származás mellett érvel, a finnugor-pártiak ellenében. Ez a mű csak francia nyelven jelent meg, de az Egyetemi Könyvtárban őrzött magyar és német nyelvű kézirat arra utal, hogy e két nyelven is tervezték kiadását.⁴³

Egy évre rá jelent meg *La Transylvanie et ses habitants* című műve, egy útibeszámoló, amely azért is jelentős, mert a múlt században hazánkba látogató francia utazók általában a Duna mentén haladtak, és Erdélyt kevésbé ismerték. Auguste igyekezett a franciák figyelmét felhívni Erdélyre, ezért sokat írt a francia-magyar kapcsolatok történetéről, és nagy hasonlóságokat talált a francia

39 VASVÁRI, 1956. 199–206.

40 Széchenyi naplójában 5 bejegyzés vonatkozik de Gerandóékra, ezeket idézi RUBIN, 1982. 77.

41 KARACS, 1963/1. 368–369.

42 Auguste és Emma leveleit lásd Putnamnál, és Fodor két tanulmányában, Micheletről. A nekik írt levelek még nem ismertek, lásd RUBIN, 1982. 80–81.

43 *Historischer Versuch über den Ursprung des Hungaren* aus dem französischen übersetzt. – 8-adrét, 228 l. Egyetemi Könyvtár. Budapest, G. 145, II. és *Történeti kísérlet a' magyarok eredetéről* francziából fordítva. – Két példányban: 8-adrét 158, illetve 154 l. Egyetemi Könyvtár. Budapest, G. 145, I.

és a magyar jellem között. Művébe apósa is besegített (ő írta az erdélyi lovakról szóló részt⁴⁴), P. Szathmáry Károly szerint pedig Teleki Blanka készített hozzá illusztrációkat.⁴⁵ A könyv németül is megjelent, sőt 1850-ben második kiadást is megért, rendkívül olvasott volt (Széchenyi rendelkezett francia és német nyelvű példánnyal is, Kossuth az 1850-es kiadást szerezte meg⁴⁶), és magyar változatát is tervezték, ezt tanúsítja a fennmaradt 150 oldalnyi magyar nyelvű részlet.⁴⁷

Harmadik nagyszabású műve *De l'Esprit public en Hongrie depuis la Révolution française* címmel jelent meg az európai forradalmak évében. Ezen egyetlen tisztán történeti jellegű munkájában áttekintette a magyar országgyűlések történetét 1790 és 1847 között, és külön fejezetekben foglalkozott az illír kérdéssel, valamint a pánszlávizmussal, Ausztria és Magyarország kapcsolatával. Ez a mű még ebben az évben megjelent magyarul és németül is.

Három nagy műve mellett jutott ideje kisebb tanulmányokra, majd újságcikkekre is, 1845-től pedig két olyan könyvet tervezett, amelyek végül már nem jelenhettek meg. Az egyiknek *La Hongrie pittoresque*, a másiknak *La Hongrie* volt a címe. Ez utóbbi az erdélyi könyvhöz hasonlóan bemutatta volna egész Magyarországot. Feltehetően ebből közölt részleteket *Les Steppes de Hongrie* címmel a *National* 1849-ben.

Emma korai alkotói tevékenysége

Azért tartottam fontosnak felsorolni de Gerando műveit, mivel ezek elkészítésében legnagyobb segítője a felesége volt. Emma ismertette meg vele szűkebb pátriáját, Erdélyt, együtt utazták be Magyarország vidékeit, rajta és rokonain keresztül ismerhette meg a magyar kulturális élet szereplőit. Emellett ő volt a *Közszellem* magyar fordítója, ezt bizonyítja egy későbbi műve, a *Görögországi levelei* végén olvasható hirdetés, valamint a Vasvári Pállal folytatott levelezése. Vasvári ugyanis munkájában is segítette Auguste-öt, és az Emma által készített magyar fordítást folyamatosan átnézte és kijavította. Amikor pedig a könyv megjelenése késett, az ő közbenjárását kérték.⁴⁸ A fordítás, Emma műve nem nevezhető szokványosnak: nagyobb alkotómunkáról tanúskodik, bár mindez nem mindig válik az eredeti szöveg javára. Néhol – a magyar viszonyokat figyelembe véve – átírta az eredetit, előfordult, hogy enyhítette, szépítette a szerző véleményét.⁴⁹

44 RUBIN, 1982. 66.

45 P. SZATHMÁRY, 1886. 34.

46 RUBIN, 1982. 70.

47 RUBIN, 1982. 63.

48 Teleki Emma levele Vasvári Pálnak, 1848, március 20. Vasvári Pál iratai MOL H. 117.

49 RUBIN, 1982. 57.

A szerető anyja

Amellett, hogy segítette férjét munkájában, valamint szellemi munkát végzett, élénk társasági életet élt, és a gyermeknevelés „édes gondja” is – bár megosztva Auguste-tel – Emmára hárult.

Leányuk, Antonina Párizsban született, 1844. február 13-án. Úgy tűnik, Emma nem volt túl aggodalmaskodó anyja, mivel Pestre utazásukkor nővéréhez küldte előre a mindössze kilenc hónapos kislányt.⁵⁰ Emma egy későbbi, barátjánőjének írt levelében beszámol a nagyapa boldogságáról is, amikor először ölelhette magához unokáját a családi birtokon, Hosszúfalván: „*El kell még mondanom, hogy milyen örömmel szorította karjai közé apám az ő kisunokáját, akit gyengéden szeret, és aki ezt ezernyi öleléssel viszonozza. Jól sejtjed, hogy már jár. Pesten érte ez az öröm, a nővérem gondoskodása alatt, amikor mi az évszázados ünnepségen voltunk. Már megért és mond rengeteg francia és magyar szót...*”⁵¹ Auguste is el volt ragadtatva a kislánytól: „*A mi kis Antoninánk eleveiséget hoz a házba. A nagyapja, akinek a szíve össze van törve, mióta a felesége meghalt, napról napra jobban szereti őt. Újév napján elszavalt neki hat sort magyarul, amelyet Emma írt és tanított be neki. Imádnivalóan viselkedett, bár még nincs is két éves.*”⁵²

Második gyermekük Pesten született, 1846. december 10-én. Auguste így számol be a kis Attiláról Dumesnilnek: „*Antoninának nemrég kisöccse lett, egy élénk kis pajtás. Emeric Auguste-nek neveztük, de az Attila nevet vitta ki magának tábornagyi viselkedésével és parancsoló hangjával. Hadseregek irányítására született.*”⁵³ 1847-ben így ír a családról: „*Valóban mellőzöm, hogy magunkról beszéljek, mert mindannyian barbár egészségnek örvendünk. A kis Antonina, aki már tud olvasni, – még nincs négy éves, – és aki mindezt játszva tanulta meg, ő maga kérvén a leckéket, remekül van, és ugyanígy az öccse is, aki rászolgál az Attila névre.*”⁵⁴

Ebben az évben tett újukra mindkét gyermeket magukkal vitték, Auguste a somogyi cigányokkal teknőt vajatott, és abba fektetve utaztatták a féléves Attilát.⁵⁵

Emma nem kényeztette el gyerekeit, tudta, hogy egészségüknek jobbat tesz, ha sok időt töltenek a szabadban – Hosszúfalván erre volt is lehetőség – és keveset tartózkodnak a négy fal között. Mindennek jótékony hatását férjénél tapasztalhatta, aki szintén megerősödött az erdélyi friss levegőtől és a testmozgástól. Az Emmával együtt töltött idő valószínűleg évekkal meghosszabbította a beteg férj életét, aki mindeközben – felesége támogatásával – olyan műveket hozott létre, amelyekben egyúttal háláját is kifejezte szívével választott második hazája iránt.

50 P. SZATHMÁRY, 1886. 39.

51 Emma levele Mme Dumesnilhez, 1845 szeptemberében. PUTNAM, 1855. 174.

52 Auguste levele Dumesnilhez, 1846. január 9. PUTNAM, 1855. 175–176.

53 Auguste levele Dumesnilhez, néhány hónappal Attila születése után. PUTNAM, 1855. 178.

54 Auguste levele Dumesnilhez 1847. június 23. PUTNAM, 1855. 180.

55 II. KÖNYV. 61.

1848 januárjában a család Hosszúfalvára ment, hogy kipihenjék a többévi vándorlás, utazás fáradalmait, és segítségére legyenek a betegeskedő Teleki Imrének. Auguste azonban a februári párizsi forradalom hírére elhatározta, hogy Franciaországba utazik, és azért indult el csak áprilisban, mert a *Politikai közszellem* megjelenése elhúzódott. A magyar forradalom eseményei magukkal ragadták, és ezért néhány hetet Pesten töltött, ahol Vasvárival, Brunszvik Terézzel tartotta a kapcsolatot. A magyarországi helyzet nagyon fellelkesíti, Dumesnilnek így ír: „*Ah! nemsokára megtudod, milyen ez az ország. Eddig magyar barátaid kedvéért szeretted; ezentúl saját magáért fogod szeretni mint francia, a szabadság szerelmese.*”⁵⁶ Auguste mindenképpen tenni akart valamit a szabadság ügyéért és a magyar forradalomért; addig műveivel segítette a magyar-francia kapcsolatokat, most személyesen is szeretne volna támogatni a magyar ügyet Franciaországban. A legnagyobb problémának ugyanis azt látta, hogy a francia lapok és így az ottani közvélemény nem eléggé, vagy rosszul tájékozottak a magyarországi eseményekről. Már két évvel ezelőtt így írt erről barátjának: „*Amit Franciaországban Magyarországról írnak, számomra, aki ebben az országban élek és követem, ami itt napról napra zajlik, elolvashatatlan... Amikor azokra a tévedésekre gondolok, amelyeket ezen folyóiratok előfizetőinek százai olvasnak, és nekem pedig nincsenek meg az eszközeim, hogy ilyen széles körben hallassam a hangomat, csaknem elcsüggedek.*”⁵⁷ Most úgy érezte, többet tehet, ha Párizsba megy: „*Anglia nemsokára konzult küld ide. Franciaországnak is kellene küldenie, és én szeretnék Párizsban lenni, hogy megismertessem ezt az országot azzal, aki utasításokat fog adni képviselőknek.*”⁵⁸ A francia fővárosba végül május végén érkezett meg, és itt régi barátja, Michelet segítette, hogy újságíró lehessen. Beajánlotta a *National*-hoz, ahol nemsokára belső munkatárs lett.⁵⁹

Ezzel egy időben diplomáciai feladatot kapott. A Párizsba küldött Szalay László, frankfurti követ csak néhány napig maradhatott a fővárosban, ezért de Gerandót bízta meg, hogy tudakolja meg, milyen lehetőségek nyílnak itt Magyarország számára diplomáciai téren. Arra is felkérte, hogy legyen a *Kossuth Hírlapja* párizsi levelezője, Auguste de Gerando szeptemberig küldte a lapnak a beszámolókat.⁶⁰ Eközben közvetített Szalay és Bastide, az új francia külügyminiszter között, és az utóbbi megbízta, hogy félhivatalos minőségben utazzon Magyarországra. A magyar-francia külpolitikai kapcsolatok építésében játszott szerepét bizonyítja a magyar minisztertanács által Párizsba küldött Teleki László ajánlólevele, amelyben az aláíró, Batthyány Lajos miniszterelnök így ír Bastide-nak: „*A válasz, amelyet De Gerando úr hozott Öntől a kérésemre Önnek feltett kérdésre –*

56 Auguste levele Dumesnilhez, 1848. április 22. PUTNAM, 1855. 186.

57 Auguste levele Dumesnilhez, 1846. november. PUTNAM, 1855. 177–178.

58 Auguste levele Dumesnilhez, 1848. április 22. PUTNAM, 1855. 187.

59 RUBIN, 1982. 111–112.

60 A valószínűsített cikkek: júl. 16, júl. 26, aug. 6, aug. 12, szept. 20. Később még kivonatossan közölnek egy cikket tőle a Boldényi-féle *La Hongrie en 1848* című francia folyóiratból. Lásd RUBIN, 1982. 115–116.

»Vajon fogadnának-e egy magyar követet Párizsban, és vajon Magyarország viszonzás-képpen számíthat-e hasonló eljárásra» – arra bír engem, hogy tüstént megvalósítsam tervemet, és Teleky László grófot kormányunk nevében elküldjem Önhöz.⁶¹ Teleki párizsi működését lényegében de Gerando készítette elő és tette lehetővé.⁶²

Auguste Pest, Pozsony és Bécs közt ingázva figyelte a magyar helyzetet, beszélt Pulszkyval, La Cour bécsi francia ügyvivővel, és mindenről beszámolt Bastide-nak. Nem tudni, rövid magyarországi tartózkodása alatt találkozott-e családjával, mert hamarosan visszatért Párizsba, ahol addigra már Bastide bemutatta Telekinek a leendő francia követet, Pascal Duprat-t. A kedvezően induló kapcsolatot azonban – a magyarok által legalábbis váratlan – fordulat szakította meg. Duprat kinevezését visszavonták, Telekit nem hivatalosan, csak magánemberként mutatták be Cavaignacnak, követi megbízólevelét nem vették át. Az események háttérében a francia külpolitika változása állt: 1848 szeptemberére enyhültek az osztrák-francia ellentétek, és mivel a magyar ügy csak a francia kormány Ausztriára gyakorolt nyomásának eszköze volt, a beállt változások miatt feleslegessé vált a magyar kormány melletti egyértelmű állásfoglalása.

Auguste ezek után tollával szolgálta Magyarországot: cikkeket írt a *National*-ba,⁶³ amely a leginkább elkötelezte magát a magyar ügy mellett. Emellett megjelentek írásai Boldényi Pál *La Hongrie* és *La Hongrie en 1848* című lapjaiban, és a *Liberté de penser* című folyóiratban. Teleki Lászlót továbbra is segítette, összeismertette Michelet-vel, Quinet-vel. Ő fordította franciára Teleki *Hongrie. Manifeste aux peuples civilisés* című brosúráját, sőt, néhány cikket állítólag együtt írtak a *National*-ba.⁶⁴

Emma nem lehetett férje mellett, így nem volt részese mindezeknek az eseményeknek, mivel ez idő tájt beteg édesapját ápolta. Közben azért lelkes figyelemmel kísérte a hazai történéseket, és apjával ellentétben örült nekik; az idős gróf korántsem volt ilyen lelkes. Az ő pesszimista gondolatait igazolták a szeptemberi hírek Jellasics előrenyomulásáról, valamint a románok erdélyi kegyetlenkedéseiről. Hosszúfalvát sokan elhagyták, de Teleki Imre sokáig visszautasította, hogy kövesse példájukat, pedig a menekülés esélyei egyre csökkentek. Emma később így idézte fel az eseményeket barátnőjének: „Egy este a felügyelő félelemtől sápadtan érkezett, és bejelentette, hogy a felkelők éppen készülnek megszállni a falut; hogy meg akarták ölni őt, és kifosztani a földesúr házát. Nem volt mit tenni, csak felkészülni a halálra vagy hosszú rabságra. Apám elrendezte a dolgait. A páncélszekrényét elrejtette a könyvtárában, remélve, hogy így megóvjá azoknak, akik talán meg tudnak szabadulni. Ami engem illet, unokatestvérem gondjaira bíztam a gyermekeimet, kérve őt, hogy vigye őket Franciaországba, ha az életünknek megkegyelmeznek; (...) Az unokatestvérem és én nem is gondoltunk alvásra. Majdnem az egész éjszakát az

61 Rubin Péter fordítása, lásd RUBIN, 1982. 118–119.

62 RUBIN, 1977. 728.

63 Auguste azonosított cikkei a lapban: 1848. máj. 8, okt. 21., okt. 23., 1849. febr., máj. 22., jún. 9. és a *Les Steppes de Hongrie* sorozat: 1849. jún. 17., 21., 22., 23., 24., 28., 29., 30., aug. 16., 17., 18., 23., 24., 25., 26.

64 SIPOS, 1929. 60–61., és IRÁNYI – CHASSIN, 1989. 1. köt. 5.

utazóládák csomagolásával töltöttem; mivel eltökélt szándékom volt, hogy ha ez alkalommal szerencsésen megmenekülünk, meggyőzőm apámat, hagyjuk el ezt a veszélyes helyet. Nagyon sötét éjszaka volt, és egy kicsit esett is. (...) Szerencsére az éjszaka sötétsége megakadályozta őket [ti. a felkelőket], hogy eljöjjenek.”⁶⁵ A család a kerülő utakon Nagybányára menekült, így szerencsére nem találkoztak a felkelőkkel, akik később kifosztották a hosszúfalvai kastélyt.⁶⁶ Az átélt izgalmak hatására Teleki Imre beteg szervezete még jobban legyengült, és a gróf 1848. december 29-én meghalt. Emma szeretett volna férjéhez utazni, de mivel az osztrák hatóságok lezárták a Magyarországról kivezető utakat, a gyerekekkel együtt visszaköltözött Hosszúfalvára. Régi otthonukban összegyűltek a családtagok, Miksa és – egy rövid időre – Blanka is a kastélyba látogatott. A szabadságharc lelkes támogatója, miután leánynevelő intézetét feloszlatta, hűséges barátnőjével, Lővei Klárával együtt Szolnokra, majd Debrecenbe költözött, ahol egészen a következő év májusáig maradt. Innen utazott néhány napra Hosszúfalvára, hogy meglátogassa testvéreit.⁶⁷

Auguste-ről csak annyit tudtak, ami épp elég volt ahhoz, hogy aggódjanak: 1849 februárjában meggyengült egészsége miatt elhagyta a fővárost, és Nancyba ment Achilles fivéréhez, hogy kipihenje magát. Rokonairól egészen márciusig ő sem kapott hírt, ekkor végre közvetett úton megtudta: a család jól van, de apósa meghalt. Május elején úgy érezte, már eléggé megerősödött, és visszatért Párizsba. Korábban úgy tervezte, rögtön Magyarországra megy, de még két hónapot Franciaországban maradt, és újra munkához látott. „El vagyok halmozva munkával. Folyóiratok itt, újságok ott, népszerű pamfletok az egyik oldalon, a másikon tanácsadás azoknak, akik a magyar ügyet szeretnék szolgálni és akik azért jöttek, hogy információkat szerezzenek az útról.”⁶⁸ Így végül csak július 8-án indult el hamis útlevelel.⁶⁹ Utolsó magyarországi útjáról eltérő, olykor legendás híreszteléseket ismerünk. Több helyütt is azt olvashatjuk, hogy itthon beállt Klapka seregébe, részt vett a győri csatában, megmentette – vagy elégette – a magyar zászlót, majd elhagyta az országot. A leghitelesebbnek azonban mégiscsak Auguste levelei tűnnek, amelyeket barátaihoz, illetve Annette nővéréhez írt. Ezekből kiderül, hogy júliusban Poroszországban várakozott több hetet, mert lekéste a találkozókat a csempészekkel, akik átvitték volna a határon. Később azt írja, hogy a csomagjának rá nézve kompromittáló része már túljutott a határon.⁷⁰ Másfél hónappal később, már a szabadságharc leverése után, Augsburgból számol be rövid magyarországi tartózkodásáról: „Amint tudod, néhány napot Sziléziában vártam, majd elvezettek Magyarországra. Egy partizán lovasalakulat közepébe csöppentem, akik azért jöttek, hogy egy szállítmányt elvigyenek. A férfi, aki engem irányított, tudta, hogy

65 Emma levele barátnőjéhez. PUTNAM, 1855. 410–411.

66 Emma levele barátnőjéhez. PUTNAM, 1855. 410–411.

67 P. SZATHMÁRY, 1886. 48.

68 Auguste levele Noélhez, 1849. június 29. PUTNAM, 1855. 424.

69 Emma német nyelvű levele, lásd RUBIN, 1982. 136.

70 Auguste levele Dumesnilhez, 1849. július 14. és Auguste levele Noélhez, 1849. július 28. PUTNAM, 1855. 424–425.

melyik órában fognak odaérni, ahova engem elvezetett. Mivel nem azért jöttem, hogy partizánéletet éljek, Dembinskyt akartam megheresni, akit, mint tudod, ismerek, és akinek a személyzetéhez szerettem volna csatlakozni, hogy megírjam a hadjáratok történetét. Épp úton voltam, hogy csatlakozzam hozzá, amikor megtudtam, hogy mindennek vége! (...) Az általános szétszóródásban újra a csempészcsapathoz társultam, akik kihoztak az országból ugyanazon az úton, ahol bevitték.”⁷¹ Németországból elkeseredett leveleket írt párizsi barátainak, úgy érezte, a katasztrófa óta csak bolygó szellemként vándorol Németországban; és vissza akart térni Magyarországra.⁷² Dumesnil és Noël próbálták vigasztalni, kérték, utazzon hozzájuk: ha már családjával nem lehet együtt, legalább legjobb barátaival ossza meg bánatát. Szeptember közepén hírt kap családjáról: jól vannak, Emma néhány hete elindult hozzá, de feltartóztaták, és Auguste attól fél, ha újra próbálkozik, Bécsben letartóztatják. Reméli, hogy a francia követ megfelelő iratokkal segíti majd, hogy elhagyhassa Bécset. Emma és a gyerekek csak harmadszori próbálkozásra tudtak kijutni hamis útlevelel Drezdába, ahol Auguste-öt családtagjai – Achilles bátyja és Annette nővére – körében már nagyon betegen, menthetetlen állapotban találták.⁷³ Néhány hét adatott meg csupán nekik, hogy azt együtt töltsék.

A szabadságért lelkesülő ifjú, a nagyhatású műveket alkotó író-történész-újságíró, a jószívű barát, a gyengéden szerető férj és apa 1849. december 8-án elhunyt. Életrajzírója szerint „azok, akik a bizalmát élvezték, akik osztották törekvéseit és rokonszenveztek munkálkodásával, kettős veszteséget gyászoltak: a bajtárs nélkülözését a haladás sorából; és elvesztését a legmelegebb, legigazsívűbb barátának.”⁷⁴ Michelet 1849. december 27-én emlékbeszédet mondott ifjú barátjáról a Collège de France-ban, amelyet 1850. január 8-án rövidített formában közölt a *National*, és amelynek magyar fordítását Lóvei Klára készítette: „Francia és Magyarország között De Gerandó megújítja a benső és oly kedves viszonyokat könyvei és azon tetteges működés által, mit a párizsi sajtó mellett véghez vitt, midőn az absolutisticus Európa hazugságait szórul szóra megcáfolta. (...) Harmincéves korában halt meg, és ezen rövid életében ritka szerencsével bírt; mert egyesíteni tudá magában azon hármass boldogságot, hogy az elmélet, sajtó és cselekvés embere lehetett egyszersmind. Ha száz évig él, tehetett-e volna többet? Ritka dicsőség! szinte halhatlan! ő szerencsés volt megtalálni azon láncszemet, mely összefüzi Keletet Franciaországgal.”⁷⁵

71 Auguste levele Annette-hez, 1849. szeptember 5. Augsburg. PUTNAM, 1855. 429.

72 Auguste levele Dumesnilhez, 1849. szeptember 14. Nürnberg. PUTNAM, 1855. 431.

73 SEBESTYÉNNÉ, 1894. 7. és PUTNAM, 1855. 436.

74 PUTNAM, 1855. I.

75 Michelet professzor felolvasása: *De Gerandó Ágoston*. A „National” című francia lapból kivéve január 8-án 1850. Fordította LÓVEI Klára. Idézi: RUBIN, 1982. 151.

III. Válaszúton

A forradalom, majd a szabadságért folytatott küzdelem másfél éve visszafordíthatatlan változásokat hozott Emma életébe. Apja és férje meghalt, magára maradt két kisgyerekekkel egy idegen városban. Az Auguste-tel és a gyerekekkel gondtalanul töltött idő végképp elmúlt, új korszak kezdődött az életében, mint ahogy Magyarország sorsában is. Emma a Drezda melletti Pirnában megpihenve választás elé került: hol és hogyan folytassa tovább életét?

A körülményeket figyelembe véve a döntése – annak ellenére, hogy több lehetőség is volt – az egyetlen reális alternatívának tűnik. 1849 végén már egyre nehezebb volt átlépni Magyarország határát, akár elhagyni kívánta valaki az országot, akár épp oda igyekezett. Ha mégis sikerült volna Emmának hazatérnie, nehezen választhatott volna, hogy merre menjen. Pesten szörnyű állapotok uralkodtak, a régi barátok szétszéledtek, meghaltak, vagy vidéken, visszavonultan éltek. Erdély vonzóbbnak tetszhetett, hiszen itt élt fivére, Miksa (Blanka ekkor még Nagyváradon, majd Pesten lakott), de nem lett volna sok esélye rá, hogy odáig útlevel nélkül eljusson. Szerinte az országban mindenki borúlátó volt, még csak remélni sem lehetett, hogy egyszer majd felderül Magyarország ege. Úgy tűnt, hogy azok az eszmék, amelyeket a grófnő és férje – feladva mérsékelt-haladó álláspontjukat, és egyre inkább közelítve a radikálisabb irányzathoz – magukévá tettek, még sokáig megvalósulatlanok maradnak. Bár elsősorban az adott körülmények kényszere határozta meg a jövőt, Emma maga sem akarhatott egy olyan országban élni, ahol a francia forradalom általa tisztelt eszméit (emberi szabadságjogok érvényesülése, társadalmi egyenlőség) megvetik.⁷⁶ Ő, aki – már a családi hagyományok miatt is – olyan fontosnak tartotta gyermekei megfelelő nevelését, nem akarhatta, hogy a kis Antonina és Attila egy önkényuralmi rendszerben nőjön fel.

Auguste kívánsága az volt – valószínűleg már a magyarországi helyzetről érkezett hírek nyomán –, hogy a gyerekek francia földön tanuljanak.⁷⁷ Egyetlen lehetőségként maradt tehát Párizs – ezt a várost viszonylag jól ismerte, itt voltak ismerősei és barátai. Nem utolsó sorban pedig Franciaország – egészen 1852-ig – a szabadság hazájának számított, főként más, messzi országokból nézve, ahova nem jutottak el a második köztársaság belső válságának hírei.

Nem volt egyszerű elhagyni Pirnát: csak 1850 tavaszán sikerült a saját nevére útlevelet szerezni, és ekkor utazhattak végre Párizsba. Itt a Vaugirard utca 37-es szám alatt vett lakást, és nem tudhatta még, hogy ez az immár harmadik párizsi tartózkodás milyen hosszúra fog nyúlni.

⁷⁶ 1849 végén még senki sem tudhatta, hogy a rémuralmat követő abszolutista kormányzat már nem lesz képes visszaállítani az 1848 előtti állapotokat, és eltörölni minden, a forradalom által bevezetett változást.

⁷⁷ PUTNAM, 1855. 440.

Blanka sorsa

Amellett, hogy gyermekei és saját jövője miatt jobbnak látta, ha Franciaországba megy, Teleki Emma a szíven viselte hazája sorsát is. Még Pirnából így ír utazási terveiről Blankának: „A saját fájdalomamnál nagyobb a hazáért való fájdalom (...). A mag, melyet Ágost elvetett, pompásan kicsírázott, ezer sztu felénk dobban, kisarjadnak a sírboltból, és Isten erőt ad, hogy a vetést ápoljuk. Légy az én hűséges segítőtársam, az én mentsváram a hazában, aki mindent gyűjt, mindent elraktároz. Talán Michelet, talán Lamennais keresztülviszik, hogy a legutóbbi magyar eseményeket megírják, ahogy Ágost ezt tervezte (...) Szükséges volna Párizsba sietnem, hogy ezt a lelkesedést, melyet Ágost emléke támasztott, kihasználjam.”⁷⁸

Más levelekkel együtt ez is a Blanka ellen 1851-ben indított per anyagát képezi, amely iratok jól használható források az 1850–51-es évekről. De milyen események vezettek Teleki Blanka grófnő 1851. május 14-i letartóztatásához?

1849 tavaszát Debrecenben töltötte, itt kérte fel őt Vasvári Pál és 600 fős csapata zászlóanyának. Ezután rövid ideig a fővárosban tartózkodott, majd Lőveivel együtt Szegedre menekült a kormány után. Itt értesült Vasvári haláláról, amelyet sokáig nem is akart elhinni. Nagyváradon, majd Pesten töltött rövidebb időt, végül családja egyik Szatmár megyei birtokára, Pálfalvára vonult vissza, amely – elzárva lévén a külvilágtól – kiváló helynek bizonyult az üldözöttek befogadására is.

Blanka azonkívül, hogy a menekülteknek útravalót, esetleg szállást adott, a körülötte kialakult kis kör tagjaival szorgalmasan gyűjtötte a forradalmi témájú iratokat, költeményeket, népdalokat, az osztrákellenes híreszteléseket, mendemondákat, még a parasztság köréből is. A társaság még törökül is elkezdett tanulni, bár ma már nem tudhatjuk, tényleg azért tették-e, mert reménykedtek, hogy Kossuth és Bem török segítséggel vonul be Magyarországra.

1850 nyarának végén kedves látogatója akadt Brunszvik Teréz személyében, aki azért kereste fel, mert naplóját szerette volna kiadásra előválogatni. Blankával és pártfogoltjával, a 16 éves Erdélyi Erzsivel hármásban végezték a kivonatolást, miután ezzel elkészültek, az idős grófnő ősszel már el is utazott.⁷⁹

A Magyarországról szóló híreket, a rebellis tartalmú irományokat Blanka Emmának küldte el, hogy tájékoztassa a külföldet az ország helyzetéről. Ő cserébe beszámolt Michelet lelkesítő párizsi előadásairól. Egyik levelében pedig azt ígéri, hogy a Max [Magyarország fedőneve a levelezésben] számára küldött csomagban a kért Michelet-féle szakácskönyv (I) egy kötetét mellékeli. „A szakácskönyv szerzője tanfolyamot nyitott (...) nem tudod elképzelni, hogy az ény mennyire újjáéled, amikor rég letűnt receptek hangzanak el és tüzet ömlesztenek az erekbe...”⁸⁰

78 Emma levele Blankához, 1850. január 13. VÁDIRAT, 1963. 384–385.

79 DÁNIEL, 1986. 182.

80 Emma levele Blankához, 1851. január 20. VÁDIRAT, 1963. 385.

Leveleikben tudósítják egymást az emigránsok helyzetéről, Kossuth külföldi fogadtatásáról, illetve a magyarok reményeiről. Blanka így ír: „...én egy egész rakomány olvasnivalót rendeltem Pestről. A falu bírása elragadtatással olvassa a *L'esprit publicot*. (...) Kiváló brossúra a Magyarország legszentebb joga, ez a legjobb, amit itt olvastam, itt nagyon elterjedt, már vagy ötvennek odaadtam. Magyar fordításban közközben forog, franciára is le kellene fordítani. (...) Sokan szeretnének itt a szocializmusról olvasni, említs nekem olyan műveket, melyek annak alapelveit a legjobban taglalják. (...) Nagyon kapóra jönnek majd nekem Michelet előadásai. Írásai, melyek birtokomban vannak, itt kézzel-kézre járnak. Sok szomjazó lelket látok el üdítő itallal. Ebből a szempontból itt nagyon sokat segíthet az ember. (...) Írd le azoknak a könyveknek a címét, amelyeket olvastál, hogy be tudjam őket szerezni. Szeretném még Michelet és Quinet, az igazság e két apostola írásainak jegyzékét, hogy meg tudjam szerezni azt is, ami nincsen meg.”⁸¹

A vádirat azonban minden bizonnyal túlzó, amikor azt állítja, hogy Blanka és Lövei Klára „tevékeny, sőt befolyásos szerepet játszott a magyar forradalomban”.⁸² Kérdéses, hogy Blanka és társainak munkálkodása mennyiben tekinthető forradalmat kezdeményező tevékenységnek, hiszen a céljuk – mint ahogy ez részben a vádiratban is szerepel – inkább az volt, hogy anyagot küldjenek több, Franciaországban készülő műhöz. A szabadságharc hőseiről szóló írások egy Francia-, Olasz- és Magyarország kiváló forradalmáiról szóló kiadványhoz kellett, a vádirat szerint Blankáék össze is szedték az adatokat Vasvári Pál, Perényi Zsigmond, Csányi László és Mieczyslaw Woroniecki életrajzaihoz. Ezek valószínűleg Michelet-nek a később meg is jelentetett, *Légende des dernières révolutions* című könyvéhez kellett. (Érdekes, hogy ez a mű végül nemigen foglalkozott Magyarországgal.)⁸³ Az már kevésbé egyértelmű, hogy a forradalom és a honvédő háború történetéről, illetve az ezt követő helyzetről tudósító iratok, versek, a néphangulatot jellemző anekdoták, híresztelések összegyűjtése milyen célt szolgált. Szó esik a levelekben Emmának azon tervéről, hogy Auguste Erdélyről szóló könyvét a magyar forradalom eseményeinek történetével kibővítve adnák ki újra, de a többször is emlegetett „készülő mű” lehet, hogy a még Auguste által tervbe vett könyv volt: az 1848–49-es magyar események leírása. Ezt az ötletet aztán Michelet vette át, de mivel időközben más munkái lettek, a könyvet tanítványa, Charles-Louis Chassin és Irányi Dániel írták meg.

Blanka és barátai szerettek volna még egy egyesületet is alapítani, azzal a céllal, hogy külföldi könyveket és ifjúsági írásokat magyarra fordítsanak és kiadjanak. Mindezt vádlói természetesen úgy értelmezték, hogy a fiatalságot is meg akarta fertőzni az országra veszélyes, forradalmi eszmével. „Végül is, hogy milyen elvetemült módon akarták a gyerekeket politikailag elrontani, eltölteni őket gyűlölettel Ausztria ellen és imádatokkal Kossuth iránt, bizonyítja *De Gerando Emma* Magyarország története című műve, melyet 1850. március 31-én küldött el nővérének azzal a

81 Blanka levele Emmához, 1851. március 25. VÁDIRAT, 1963. 386–387.

82 VÁDIRAT, 1963. 384.

83 Arról, hogy Michelet 1850-es évekbeli munkásságában miért szorult háttérbe a magyar forradalom emléke lásd MISKOLCZY, 1994.

célzattal, hogy a gyerekek ezen keresztül Katit, azaz Kossuthot és mindent, ami tőle származik, megismerjék, és hogy szinte észrevétlenül megszeressék.”⁸⁴ A vádirat szerint Emma 1850. január 13-i levele volt az első, amelyet az osztrák hatóságok elfogtak. De ennél sokkal inkább kompromittáló tartalmú lehetett Emma fent említett írása, amelyet sajnos nem ismerünk. Így azt se tudhatjuk, ő írta-e, vagy Auguste-nek Magyarországról szóló könyvéhez készített jegyzeteit rejti a *Magyarország története* cím. Mindenesetre Emma számíthatott volna arra, hogy a hazájába érkező küldeményeket a posta átvizsgálja, ezért jobban is ügyelhetett volna, hogy mit küld el nővérének. Az, hogy a titkosrendőrség figyelme Teleki Blankára és a körülötte kialakult pálfalvai körre irányult, nagy mértékben – persze akaratán kívül – Emmának és leveleinek volt köszönhető. Bár később vegytintával, vagy titkos jelekkel írtak, levelezésük nem maradt rejtve az osztrákok elől. A rajtaütés nyilván azért váratott magára, mert azt remélték, hogy valamelyik nővér előbb-utóbb elküldi a megfejtési kulcsot. Ez meg is történt 1851. február 8-án, ezután még három hónapig megfigyelték a levélváltást; majd 1851. május 14-én Blankát elhurcolták a pálfalvai kastélyból. A hosszadalmas előzetes vizsgálat után szeptemberben Pestre vitték az Újépület V. pavilonjába, ahova Erdélyi Erzsit és az időközben szintén letartóztatott Lővei Klárát is szállították.

A kihallgatás másfél éven át tartott. A vád képviselője valószínűleg úgy érezte, végre itt az a nagy per, amelyben megmutathatja, mire képes, ezért mindenáron azt akarta bebizonyítani, hogy Teleki Blanka letartóztatásával egy külföldre is kiterjedő összeesküvést sikerült leleplezni, és a grófnőt „a kor egyik legveszedelmesebb lázadójának” nevezte. A vádirat szerint mindkét Teleki nővér „a legmélyebb haraggal eltelve a magyar lázadók meghiúsult tervei miatt és a legkeserűbb gyűlölettel Ausztria ellen, közösen azt a célt szolgálta, hogy a forradalom emlékéit ébren tartsa, és egy új forradalom magját vesse el, mely a meglevő államforma erőszakos megdöntésére, az osztrák koronától való elszakadásra és Magyarország függetlenségére irányul”.⁸⁵ A tárgyalás során kihallgatták Brunsvik Terézt, és Blanka unokatestvérét, Mínonát is.⁸⁶ Az 1853. június 30-án kihirdetett ítélet⁸⁷ végül mind a három vádlottat (Teleki Blankát, Lővei Klárát és Erdélyi Erzsébetet) bűnösnek találta felségárulás büntetésében, Blankát és Erdélyi Erzsébetet ezenfelül még törvénytelen pénzjegyek (Kossuth-bankók) rejtegetésének vádjá is terhelte. A vádpontok között szerepelt az is, hogy Blanka összeköttetésben állt Emmával, és neki küldte a magyar néphangulatról tudósító és kormányellenes híreket. Még Auguste műveit is megemlíti, mint olyanokat, amelyek a franciákat Magyarország iránti szimpátiára hangolták. A vádiratból egyértelműen kiderül, hogy Emmát is bűnösnek tekintették, és ha Magyarországon lett volna,

84 VÁDIRAT, 1963. 395.

85 VÁDIRAT, 1963. 381.

86 Stackelberg Minona (1813–1897) Brunsvik Jozefin leánya, apja Stackelberg Kristóf észt báró, bár egyes kutatók az apaságot Beethovennek tulajdonítják. Kihallgatását említi HORNYÁK, 1993. 59.

87 ÍTÉLET, 1963.

öt is börtönbe vetik: „*De Gerando Emmát, aki külföldi állampolgár felesége volt, és külföldön lakott, külföldinek kell tekinteni, ezért ellene eljárást csak abban az esetben lehetne indítani, ha az ország területére lépne.*”⁸⁸

Az ítélet: Teleki Blankát 10 évi, Lövei Klárát 5 évi várfogságra ítélték, Erdélyi Erzsébet a 13 hónapi vizsgálati fogsággal letöltötte büntetését. Blanka még elbúcsúzhatott Miksától, majd – Lövei Klárával együtt – Kufstein várába szállították, ahol megkezdődött a keserű rabság ideje.⁸⁹ Emma ezután még kevésbé gondolhatott a hazatérésre, bár valószínűleg már korábban rádöbbsent: be kell rendezkednie egy hosszabb franciaországi tartózkodásra.

Az emigráció

Az emigránssá válás kiemeli az embert addigi létezéséből, az illető egyszer csak egy új országban találja magát, ami nem a hazája, hiszen a haza továbbra is létezik, sőt, egyre inkább csak a haza kezd létezni az emigráns számára – ez az emigráns lét egyik paradoxona.⁹⁰ „*Emigránsnak lenni annyit jelent, mint örök reményt táplálni.*”⁹¹ Az emigráns gyakran sokkal kizárólagosabb viszonyba kerül hazájával, mint azok, akik továbbra is az anyaországban élnek. Mivel csak ez a lehetőség maradt, hogy magát valamiképpen a hazához kapcsolja, igyekszik minél jobban tájékozódni az otthoni viszonyok felől, de ezt a távolság, és az, hogy kiesik az eseményekben való részvételből, egyre nehezebbé teszik. Ennek következménye, hogy az emigráns egész másként látja az otthoni történéseket, ez gyakran azt jelenti, hogy rosszul tájékozott és megragad a benne élő hazafantomképnél, de bizonyos esetekben (pl. Kossuth emigrációban készült tervei is ezt mutatják) kívülállóságának köszönhetően nagyobb rálátása van a dolgokra, a hazai eseményeket nemzetközi összefüggésekben tekinti, és ezzel tulajdonképpen felülemelkedik az olykor valóban önközpontú, a saját határain túl nem látó otthoni szemléleteken.

Az emigráns mindig otthontalan, még akkor is, ha „új hazája” olyan ország, amelyet már ismer, és ahol már ismerik. Természetesen könnyebben megy a beilleszkedése, ha vannak ismerősei, barátai, de hazájától ugyanúgy távol kell élnie, mint annak a társának, aki esetleg most először mozdult ki otthonról, hogy országot cseréljen. Az emigránsok sokat panaszkodnak, hogy az élet, messze a hazától, elviselhetetlen. Teleki László ezt írja nővérének: „*Kétségbe ejtő ez a világ! Oh! hidjétek el nektek, kik honn vagytok, tűrhetőbb az mint nekünk sokkal-sokkal tűrhetőbb!*”⁹²

88 VÁDIRAT, 1963. 381. .

89 Teleki Blanka rabságáról részletesen ír Lövei Klára visszaemlékezéseiben (lásd LÖVEI, 1963.), illetve P. Szathmáry Károly, aki főként Lövei jegyzeteire alapozva írta meg már említett életrajzát.

90 Az „emigrációs betegségről” lásd ALBERT, 1989. 23–26.

91 „*Etre émigré, cela signifie: nourrir un espoir éternel.*” KÓSA, 1941. 218.

92 Teleki László levele Teleki Augusztához, 1854. november 8. MTAKK. Ms 4757/47.

A magyar emigráció Franciaországban

A világosi katasztrófa után – mint az köztudott – magyar menekültek ezrei hagyták el az országot, és lettek különböző európai és amerikai államok lakói. Bár a korai években az angliai emigráció jóval népesebb volt, a franciaországi vetekedett vele jelentőségében, főképp tekintélyes szereplői miatt. Az emigrációs politizálás viszont körülményesebb volt ott, ahol a politikai rendszer egyre inkább autokratikus lett, mint az engedékenyebb angol alkotmányos monarchiában. Mivel Teleki László tartózkodott Párizsban a legrégebb ideje, és jó kapcsolatokkal is bírt, az ő ajánlása nyomán a magyarok sorra kapták meg a tartózkodási engedélyt Pierre Carlier rendőrfőnöktől. (Aki így megbízható jelentéseket adhatott az osztrák hatóságoknak, és könnyen csempészhetett besúgókat a menekültek közé.⁹³)

A magyar emigráció mozgását nem áll szándékomban részletezni,⁹⁴ mindenestre 1849 és 1867 között sokan megfordultak Franciaországban, akár letelepedtek, akár csak átutazóban voltak. Az említetteken kívül hosszabb ideig Párizsban tartózkodott még Nemeskéri Kiss Miklós, Szemere Bertalan, Vukovics Sebő, Irányi Dániel, gróf Batthyány Kázmér, Johann Czetz, Szarvady Frigyes, Csernátony Lajos, Mednyánszky Cézár, dr. Mandl Lajos. Járt itt Almássy Pál, Hajnik Pál, Klapka György (1859-ben), Degré Alajos (1857-ben). Egy másik, bár kisebb emigrációs helyszín volt Montmorency, itt élt gróf Batthyány Lajos özvegye, gróf Zichy Antónia, Horváth Mihály, a Paul Durivage néven író Jám-bor Pál, de még Teleki László is lakott itt egy ideig. A harmadik, az előzőnél jelentősebb központ a Franciaországhoz közeli, de hivatalosan Angliához tartozó Jersey szigete volt. Ez a kellemes éghajlatú hely – főleg a napóleoni államsínyt követően – széles körű nemzetközi emigránstársaság otthona lett, a franciák élén Victor Hugóval. Gróf Teleki Sándor, Mészáros Lázár, Perczel Miklós és Mór, Reményi Ede töltöttek itt el száműzöttként hónapokat és éveket, de gyakori vendég volt számos londoni magyar menekült, így Beöthy Ödön, báró Orbán Balázs, Rónay Jácint és Vukovics Sebő.

A két emigráns-központ – London és Párizs – között az ellentétek fokozatosan kiéleződtek, ennek fő oka a magyar emigráció vezetéséről folytatott vita volt. Telekivel együtt sokan kritikusan szemlélték Kossuthnak az egyszemélyi vezetésre tett kísérleteit, de nagy részük (Teleki is) helytelenítette a nyílt fellépést, mivel az emigráció egységének fenntartását fontosabbnak vélték. (Egyikük sem fordult szembe Kossuthtal úgy, mint Szemere Bertalan és Batthyány Kázmér, akiket a Kossuth-párti tagok nyilatkozatban ítélték el.) Azt azonban már nem várták meg, míg Kossuth kiszabadul Kütahyából, mivel hamarabb tisztázni kívánták nézeteiket és elveiket, hogy mielőbb létrejöhessen az egység. Emigrációs egyletet alakítottak, amely egy 1851. február 15-én kelt, a Habsburgok centralizációs törekvései ellen tiltakozó memorandumot nyújtott be a francia

93 ALBERT, 1989. 73.

94 Részletesebben lásd LUKÁCS, 1984. 45–49., 67–72., 94–97.

kormányának.⁹⁵ Ugyanezen év tavaszán egy, a párizsi magyar emigráció tevékenységének alapelveit leszögező deklarációt fogadtak el *Kossuth Lajos salói politikai összeköttetésünknek alapfeltételei* címen. Ebben többek között kijelentették, hogy nem támogatják a diktatórikus törekvéseket, nem helyeslik, ha valaki (nyilvánvalóan Kossuth) lemondása után továbbra is használja kormányzói címét, illetve ha kisajátítja a magyar ügyet, és mindenki mást csak engedelmes eszköznek tekint.⁹⁶ A közös vezetésre való törekvés azonban hiú remény volt, a párizsi magyar emigráció egysége pedig csak látszólagosnak bizonyult. Amikor Teleki Svájcba távozott, növekedett a Kossuth-barát tagok befolyása, így például vezető szerephez jutott Irányi Dániel és Szarvady Frigyes.

A párizsi társasági élet – Magyarok és franciák a szabadság ügyéért

Ebbe a nézetkülönbségek által megosztott társaságba tartozott Teleki Emma is, aki, amint megérkezett, igyekezett folytatni férje művét: megismertetni a francia közönséggel Magyarországot és történelmét, s így segíteni a magyar szabadságtörekvések ügyét. Mivel Emma és távoli rokona, Teleki László már ismerték a párizsi értelmiségi társaságot, az újonnan érkező menekülteknek is felvilágosítással, segítséggel szolgálhattak. Sajnos a „De Gerando–Teleki-szalon” összejöveteleiről keveset tudunk, mivel azok, akik feltételezhetően oda jártak, leveleikben csak ritkán említik Emmát. Minden jel szerint azonban szűkebb környezetébe tartozott – főként az 1850-es évek első felében – Teleki László mellett Irányi Dániel és Nemeskéri Kiss Miklós.

Teleki, jól ismerve a francia sajtót és a lapok körüli értelmiségi kört, igyekezett közvetítő lenni, de alapvetően rosszul érezte magát a francia fővárosban, fájt neki, hogy az emigráció nem egységes, tagjai széthúznak. Amikor csak tehette (az anyagiak még számára is akadályt jelentettek), vidékre, vagy külföldre vonult. Ezeket az utazásokat részben az emigrációs konspiráció követelte, részben gyenge egészségét és érzékeny lelkét ment ápolni.

Nemeskéri Kiss Miklóssal szintén közeli viszonyban volt a de Gerando család, a honvédezedes Thouvenel konstantinápolyi francia követ (későbbi külügyminiszter) leányát vette feleségül, így jó összeköttetéseket szerzett a francia elittel. Két fiának – mint ahogy Emma gyermekeinek is – Irányi adott leckéket.⁹⁷ A kisebbeket pedig az 1860-as években a felserdült Antonina tanította.⁹⁸

Bár Irányival korábban nem ismerték egymást, Emma Párizsban rögtön rábízza gyermekei tanítását, így anyagilag is „támogatta” az önmagát pusztán

95 A memorandumot többen írták, Teleki állította össze, ő, Szemere, Vukovics, Klapka és Czetz írták alá, és eljuttatták az angol, amerikai és piemonti kormányokhoz is. LUKÁCS, 1984. 68–69.

96 LUKÁCS, 1984. 70–71.

97 BAJOMI, 1976. 919., 937.

98 Irányi érdeklődik tőle, hogy tanítja-e a gyerekeket Antonina. Irányi Dániel levele Kiss Miklóshoz, 1862. február 18. OSZK Kézirattár Fond 159/8.

írásaiból fenntartó menekültet, akit egyenességéért és erényességéért „az emigránsok Catojának” neveztek. (A tanítóskodás ebben az időben nem volt kivétel, a Montmorencyban letelepült gróf Batthyány Lajosné a volt csanádi püspököt, a Szemere-kormány kultuszminiszterét, a történettudós Horváth Mihályt bízta meg gyermekei nevelésével, így javítva egyre nehezedő sorsán.⁹⁹) Irányi lévelben számol be megbízatásáról és aktuális feladatairól: „Utolsó leveled óta Brüsszelt ismét Páriszal cseréltem fel. Gerándóné meghítt hogy gyermekeit tanítsam. Nem tudom ugyan meddig marad itt 's meddig tartandnak leczkéim, de mindenesetre legalább ideig óráig kevésbé fognak nyomni az élet gondjai. Michelet, tanszéke elvesztése után, leczkeit írásban közzétenni szándékozik. Közelebb a' női erény 's különösen a' hazaszeretetről a' nőnemnél fog írni, és minthogy nagy tisztelője a' magyarnak, állításait főleg a' mi nemzetünk és pedig utolsó szabadság harczából merített példáival szeretné támogatni. Fel vagyok szólítva hogy ide tartozó eseteket kezéhez szolgáltatssak...”¹⁰⁰ Fél év múlva így ír a megélhetését biztosító állásról: „Hazuról nem kérek és nem is kaphatok segílyt, az emigratió pénztárából pedig eddigelé nem akartam elfogadni, és így saját keresményemre vagyis a' Gerándóné gyermekeinek tanításaért havonkint nyert 80. frankra vagyok szorítva. Ha ezt elvesztem, úgy nem tudok miből élni.”¹⁰¹

Bár nyilván jó viszonyban voltak, hiszen Emma jól meggondolta, kire bízza gyermekei tanítását, Irányi számára kényszer szülte munka volt ez, szívesebben foglalkozott volna csak az írással. Többször is említette, hogy szeretne Angliába, vagy Kossuthal Amerikába menni, hátha ott is találna munkát. (Az 1860-as években végül eljutott Londonba, majd Itáliába, Kossuthhoz.)

Az 1849 utáni emigrációs időszak a francia–magyar kapcsolatok történetének egy újabb, fényes korszaka volt. A francia értelmiség egy része – Auguste műveinek is köszönhetően – már a reformkorban felfigyelt a magyarországi változásokra, és lelkesen kísérte figyelemmel a párizsi eseményeket követő magyar forradalomról szóló híradásokat. A magyarok és elvbarátaik már a szabadságharc idején kerestek, s találtak fórumot Franciaországban eszméik népszerűsítésére a sem rendpártinak, sem szocialistának nem nevezhető, de haladó szellemű *Le National*, *Le Siècle*, *La Presse* című lapokban.¹⁰²

A későbbi években a *L'Opinion*, *La Presse*, *L'Événement* hasábjain publikáltak a párizsi magyarok. Ennek ellenére 1851-től a francia sajtót, és ezen keresztül a közvéleményt egyre kevésbé sikerül megnyerni az ügynek; a magyar menekültekkel csak akkor foglalkoznak újra, amikor 1859-ben III. Napóleonnak éppen szüksége lesz a magyar légióra.¹⁰³

Emma, amellet, hogy aktívan részt vett honfitársai társasági életében, gondosan ápolta a még előző párizsi tartózkodása ideje alatt kötött kapcsolatokat francia barátaival. Ma már nem tudhatjuk pontosan, éppen Emma, vagy esetleg

99 LUKÁCS, 1984. 47–48.

100 Irányi Dániel levele Pulszky Ferenchez, 1851. március 23. OSZK Kézirattár Fond VII¹¹¹²

101 Irányi Dániel levele Pulszky Ferenchez, 1851. szeptember 28. OSZK Kézirattár F. 67/39.

102 AGULHON, 1993. 114.

103 HANKISS, 1926. 123–124.

Madame d'Agoult szalonja¹⁰⁴ volt-e a helyszíne Irányi Dániel és Charles-Louis Chassin megismerkedésének. A közös munka eredménye az együtt írt *Histoire politique de la révolution de Hongrie* című történeti munka lett. Valószínűleg a szöveg nagy részét Irányi írta (a levelek is erre engednek következtetni), és azután együtt fordították le, illetve Chassin adaptálta a franciaországi viszonyokhoz. Kossuth, Teleki, Klapka, Andrásy, Gorove, Mikó és Czetz levelezőpartnere,¹⁰⁵ a magyarok barátja, Charles-Louis Chassin később egy saját művet is szentelt a témának; *La Hongrie, son génie sa mission* című könyvét a független Magyarország barátainak ajánlotta.¹⁰⁶

A régi jóbarát, Edgar Quinet sajnos nem sokáig tarthatott velük, mivel politikai elkötelezettsége miatt kénytelen volt elhagyni hazáját 1852-ben, de Emma levelek útján továbbra is tartotta a kapcsolatot vele és feleségével. A Svájcba távozott történetíró nem élt az 1859-es amnesztiarendelet nyújtotta lehetőséggel sem; és annak ellenére, hogy ebben az évben egyfajta liberalizációs folyamat indult meg a francia császárságban, nem volt hajlandó hazatérni.

1852-ben, a népszavazás által is jóváhagyott politikai fordulatot követően a híres történész, Jules Michelet is barátnéjához hasonló helyzetbe került: belső, szellemi emigrációba kényszerült. Megfosztották katedrájától a Collège de France-nál, majd a Nemzeti Levéltárnál betöltött vezető állását is elvesztette, így arra kényszerült, hogy írásból tartsa fenn magát.¹⁰⁷

A közelmúlt magyar eseményeiről szóló adatok gyűjtését nagyrészt Emma végezte el Michelet számára, bár, mint láttuk, ez a téma fokozatosan vesztett előtte jelentőségéből. Ennek okát Miskolczi abban látja, hogy a magyar forradalom ügyével csak az Ausztria elleni harcig tudott azonosulni, és a szlávok és a románok részéről történt magyarelleses fellépést – ő maga minden nép nemzeti függetlenedésének híveként – jogosnak tartotta.¹⁰⁸ Köztudott, hogy a Magyarországon élő nemzetiségek nemzeti fejlődése szükségszerűen összeütközésbe került a magyar nacionalizmussal; románok és magyarok csak a romantikus francia történettudós szívében értek meg békésen.

A magyar emigránsokkal nem is érintkezett; ez alól csak Teleki László a kivétel, de vele sem állt meghitt viszonyban, bár nézeteikben sok volt a közös vonás.¹⁰⁹ Ez a tény még inkább kiemeli a Michelet és Emma közti baráti kapcsolatot jelentőségét. A mester nem feledkezett meg ifjú tanítványa özvegyéről és gyermekeiről; az együtt töltött időkről a történész naplóbejegyzései, másrészt az Emma által írt és kiadott könyvsorozat néhány, személyes élményen alapuló fejezete tudósít. Második könyvében a jeles történészt mint antik jellemet mutatja be, és így ír róla: „*az ő szava most legfontosabb egész Európában*”; szakmai hozzáértéséről pedig így nyilatkozik: „*mint történetíró ritka igazságszeretetének adja*

104 A szalonba nemzetközi, demokrata szellemű társaság járt. Lásd Kósa, 1941. 216–223.

105 KONT, 1899. 411.

106 CHASSIN, 1856. 11–12.

107 AGULHON, 1993. 172.

108 MISKOLCZY, 1994. 149–150.

109 MISKOLCZY, 1994. 254.

jeleit, midőn sok ártatlanul elítélt áldozatok' becsületét igazolja".¹¹⁰ A tisztelettel vegyes szeretet kölcsönös volt, Michelet elismeréssel szőlt Emma erős akaratáról, kitarásáról, bár tökéletességre való törekvése kissé megviselte. A forges-i együtt töltött nyaralás alkalmával így írt naplójában: „az üdülés (...) nagyon fárasztó nekem, éppen barátnének kiválósága miatt”, Emma „csodálatos, elviselhetetlen”.¹¹¹ El lehet képzelni, hogy az idősebb történésznek olykor valóban terhére lehetett az Antonináért és Attiláért mindenre képes makacs asszony, aki szinte „kizsigerelte” a nagy tudóst gyermekei intellektuális épülése érdekében. Az, hogy Michelet ennek ellenére több évtizeden keresztül baráti viszonyban volt az egész családdal, azt mutatja, hogy tényleg szerette őket.

A híres történész, aki bámulta Teleki Blanka hősiességét (ebben az időben, mint tudjuk, amúgy is a szabadságharcok mártír hőseivel foglalkozott), Emma kérésére többször is írt a fogolynak. 1852-ben így vigasztalta: „Változnak az idők. Minden kivilágosodik. Ez a szörnyű napfogyatkozás véget fog érni. Ah! asszonyom, mennyire szenved a szívem Franciaországért, miközben önnek írok.”¹¹² Kufsteinbe pedig ezt írta a rabnak: „Csodáljuk, bámuljuk emberfeletti lelkierejét, tisztelettel borulunk le ön előtt és meghatottan érintjük ajkainkkal lánczainak nyomait.”¹¹³

Nemcsak Emma és a Michelet-házaspár, de Attila és a történész Étienne nevű, – vele közel egyidős – unokája is jó barátságban voltak, a forges-i fürdőben nagyobb korukban több hetet együtt töltöttek, és együtt álmodták világmgváltó terveiket.¹¹⁴

Az első tizenkét év

A férje halálával családfővé vált Emmának anyagi és erkölcsi tekintetben egyaránt egyedül kellett harmadmagát fenntartania. Az utóbbiról művei kapcsán még lesz szó; arról viszont a forrásokban kevés említés történik, hogy miből éltek Párizsban húsz éven keresztül. Feltételezhető, hogy alapvetően a Miksa által otthonról küldött pénzből tartották el magukat, de ezeket a küldeményeket, főleg a Bach-rendszer első éveiben, illetve a Blanka elleni per idején, sokszor elkobozták.¹¹⁵ Ezt követően a pénz általában rendben megérkezett, és Emma is spórolt, amin tudott, de mindez sose mehetett a gyerekek rovására. „Cseléd nem volt a háznál, úgy ő, mint gyermekei teljesen maguk szolgálták ki magukat, de e dologhoz szoktatott gyermekeket a legkiválóbb és legelső tanárok és mesterek oktatták.”¹¹⁶

110 II. KÖNYV. 217–218.

111 Michelet 1860. július 27-i naplójegyzetét idézi BAJOMI, 1976. 922.

112 A levelet közli FODOR, 1975. 195.

113 Idézi Antonina, nagynénjéről szóló életrajzi művében. DE GERANDO, 1892. 66.

114 Toldalék, IV. KÖNYV. 137–140.

115 SEBESTYÉNNÉ, 1894. 8. és Emma De Gerando levele Michelethez, 1853. július 16. MTA KK. M. Irod. Lev. 4° 164.

116 SEBESTYÉNNÉ, 1894. 8.

A nyarakat általában Párizson kívül töltötték – valószínűleg ott olcsóbb volt az élet, és az egész családnak jót tett a vidéki levegő. Ilyenkor mindig bejárták a környéket, utánaolvastak a vidék történetének, sokat kirándultak. 1850-ben Normandiában, Michelet vascoeuil-i házában vakációztak. A cél az volt, hogy kipihenjék az elmúlt két esztendő izgalmaikat, fáradalmaikat, és a gyerekek megerősödjenek a friss levegőn. 1852 nyarán szintén Normandiába, Clères-be ment az utazáshoz már kiskoruk óta hozzászokott gyerekekkel. A szomszédos faluban lakó Eugène Noël, apjuk barátja tanította őket hetente háromszor, többek között latinra is – de játékosan, nyelvtankönyv és szótár nélkül –, ami olyan jól ment nekik, hogy fél év múlva már Phaedrúst fordítottak.¹¹⁷ Emma egy amerikai barátnőjének meghívására Dieppe-be utaztak, ahol a gyerekek játszótársakat is leltek. Először voltak a tengernél, és miután legyőzték kezdeti féltékenységüket, nagyon élvezték a fürdözést, sőt, még vízi tűzijátékot is láttak egy angol utazó hajóján.

1855-ben Montmorencyba utaztak, ahol előttük már jó néhány emigráns talált hosszabb-rövidebb időre nyugalmat. Abban a házban laktak, ahol egykor Rousseau töltött négy évet. A gyerekeknek helyi tanítójuk is akadt egy Louis Laurent nevű fiatalember személyében.¹¹⁸

A következő évben, még a nyaralás előtt, meglátogatták a párizsi állatkiállítást. Antonina és Attila szerették volna megnézni a bihari nagyszarvú ökröket, de főleg az állatokat kísérő alföldi férfiakat. Attiláról – magyaros viselete miatt – rögtön felismerték, hogy honfitárs. A gyerekek minden nap kimentek a magyar legényekhez, és kis ajándékokat vittek nekik.¹¹⁹

A nyárból két hónapot Auguste fivérénel, Achilles de Gerandonál töltöttek Nancyban. Emma hétévi távollét után végre találkozott Miksával, akivel kölcsönösen beszámolhattak az elmúlt évek eseményeiről.¹²⁰ A nyár végén egy barátnőjénél, Étretatban is eltöltöttek pár hetet. Fürödtek a tengerben, a barátnő két rokonával, a kis Henrikkel és Ceciliával a Don Quijote-t olvasták, sőt a gyerekek még részleteket is előadtak a műből.¹²¹

1857-ben a de Gerando testvérek apai nagybátyjuknál, Thiais-ben nyaraltak, esténként a Szajnában fürödtek, és az égi jelenségeket kémlelték. Októberben azt az örömhírt kapták, hogy a börtönből szabadult Blanka végre útlevelhez jutott, és Münchenbe utazhat.

Teleki Blanka 1856-ig, Lővei Klára társaságában,¹²² Kufsteinban raboskodott, ahonnan Laibachba vitték át. Itt szabadult az 1857. május 11-i általános amnesztiával. Rövid időt Bécsben töltött, ahol az idős Brunsvik Teréz várta szeretett unokahúgát. Ezután fél évig a pesti városligetben lakott, majd hűséges barátnőjével, Klárával elhagyta Magyarországot, és egészen haláláig külföldön

117 Estike és Gyula újabb utazásai Normandiában, II. KÖNYV. 61–87.

118 Estike és Gyula Montmorencyban 1855-ben, III. KÖNYV. 33–47.

119 Az 1856-diki párizsi állatkiállítás, III. KÖNYV. 50–59.

120 Estike és Gyula 1856-beli utazásai, III. KÖNYV. 60–102.

121 Étretat 1856-diki Sept. 1-jén, III. KÖNYV. 104–124.

122 Lővei Klára 1856-ban letöltötte ötévi börtönbüntetését és kiszabadult.

Teleki Blanka és Lővei Klára Kufsteinban

HETILAP A MŰVELT MAGYAR HŐLGYEK SZÁMÁRA.

Szerkesztői szállás: Hely:	Vasárnap, a hóber 11-én	I-80 SZÁM.	Éves 12.000 Ft	Kiadó-helyzet: ...
--	-------------------------	------------	----------------	-----------------------

A NŐK, ADNT A TÁRSADALMI ÉLETTÉNYEZŐI

élt. Először Münchenben: a bajor fővárosban találkozott újra a két Teleki nővér, és a következő év tavaszáig együtt voltak. Blanka rajzolni, festeni tanította a gyerekeket, és le is rajzolta őket.¹²³ 1859-ben újra meglátogatták Blankát, ezúttal Drezdában – szomorú helyszín ez, hiszen itt töltötték az utolsó heteket Auguste-tel. Most együtt gyönyörködtek a város képcsarnokaiban. Majd a 84 éves szeretett nagynéni, Brunsvik Teréz jött el unokahúgaihoz látogatóba. Az idős rokon szerette volna újra látni a gyerekeket.¹²⁴ Ez volt az utolsó alkalom, hogy a nagynéni, a két nővér és a gyerekek együtt lehettek; és egyben ez volt a vissza nem térő pillanat, amikor a magyar neveléstörténet hírneves családjának három generációja találkozott: Teréz, aki ekkor már végleg visszavonult Martonvásárra, Blanka, akinek szervezete már nem sokáig bírja a betegsége elleni küzdelmet, és a fiatal Antonina, akiben mindketten reményeik megvalósítóját láthatták, és aki néhány év múlva visszatér szűkebb pátriájába, Erdélybe, hogy a gyakorlatban megvalósítsa leánynevelési eszméit.

Ezekben az években többször nyaraltak Forges-ban, ahol igazi fürdőéletet éltek.¹²⁵ 1860-ban Michelet-vel is összetalálkoztak itt, aki most is sokat foglalkozott a gyerekekkel. Egy háztetőről tépett mohát vízbe tettek, majd a víz cseppjében nagyítóval vizsgálták az úszkáló élőlényeket. A tenger állatairól, a vízinövényekről, és a természetben lévő összhangról beszélt nekik a tudós.

A következő év két szomorú halálesetet is hozott: az „emigráció nem tévedések nélküli, de gáncstalan lovagja”,¹²⁶ Teleki László május 8-án hajnalban öngyilkos lett.¹²⁷ Októberben pedig a 86 éves Brunsvik Teréz hunyta le örökre szemét.

A család 1862-es forges-i fürdőzése után nem Párizsba indult, hanem egyenesen Calais-ba mentek, hajóra szálltak, és Doverből Londonba utaztak, ahol a világkiállítást tekintették meg. A pazar kiállítási tárgyak látványa lenyűgözte őket, de Emma felháborodottan jegyezte fel, hogy a magyar termékeket az osztrákok sajátjukként rakták ki. Egy érdekes incidenst is megörökített: „*Egy angol megdöfvén anyjok karját, figyelmeztette hogy egy osztrák kém szüntelen megette jár. De hamar elkergette egyenesen felé menvén és németül kérdezőn mit akar. A kém nem mert többé közeledni.*”¹²⁸ Londonból eljövet útba ejtették Jerseyt; Emma ide várta Blankát is, aki sajnos nem ért oda – az osztrák hatóságok sosem adtak neki útlevelet időben ahhoz, hogy fürdőben kúrálhassa a börtönben szerzett betegségeit.¹²⁹ Helyette Miksával találkozott az emigránsok szigetén, nővérével pedig otthon, Párizsban – Blanka Lóvei Klárával Mentonba készült, de lekésve a csatlakozást pár napos pihenőre kényszerültek a francia fővárosban. „*A grófnő*

123 A visszontlátás Münchenben, IV. KÖNYV. 77–86.

124 Látogatás Drezdában 1859ben, IV. KÖNYV. 93–104.

125 Estike és Gyula Forges-i mulatása, IV. KÖNYV. 105–136.

126 ALBERT, 1989. 196.

127 Az öngyilkosság okáról, körülményeiről, Teleki politikai elszigetelődéséről lásd SZABAD, 1985.

128 Estike és Gyula Londonban 1862ben, IV. KÖNYV. 148.

129 Súlyos szembetegsége mellett ekkor már a tüdeje is igen gyenge volt.

repedő jó kedvvel járta be nővére szobáit, melyekben a családi képek, régi ismert tárgyak mindannyian fiatal korára emlékeztették.”¹³⁰ De már aznap este rosszul lett, s október 23-án csendes halál vetett véget szenvedésekkel teli, hányatott életének. Két nap múlva magyarokból és franciákból álló tömeg kísérte utolsó útjára a montparnasse-i temetőbe, ahol egy francia lelkész és Irányi Dániel mondtak fölötte halotti beszédet.¹³¹

Emma egy levelében így emlékezett meg róla: „Kegyetlen volt a’ sors, hogy akkor ragadta ki közülünk mikor hosszas együttlétre és boldogságra készültünk. Tizenkét év óta hontalan volt szegény testvérem és azon kopár német földön egy helyből a’ másikba vándorolt, sehol se nyugodhatván, most mikor végre szegény fedelem alatt kedves fészekre talált, örökre kellett bennünket elhagyni!”¹³²

A gyerekek nevelése

Amikor Párizsba kerültek, Antonina 6, Attila csak alig 4 éves volt. Tanulmányukat tehát mind itt végezték, bár édesanyjuk a nevelésnek és tanításnak sajátos módját választotta. Mivel szíven viselte gyermekei szellemi és testi fejlődését, jó ideig nem adta őket iskolába, hanem – amint arról már szó volt – magántanítót fogadott melléjük. Irányi Dániel – tíz éven keresztül napi két órában – Magyarország történelmével, természeti szépségeivel, és a magyar nép jellemével ismertette meg a tanulókat, akik így nem felejtették el anyanyelvüket, és „távol hazájoktól is igaz magyarokká lehettek”.¹³³ Emellett franciául is tanultak, mivel ha hivatalos igazolást akartak nyerni képzettségükről, vizsgázni csak ezen a nyelven tudtak. Rajzolni pedig az a Léon Cogniet tanította őket, aki annak idején Teleki Blanka tanára is volt.¹³⁴ A gyermekek szerencsésnek mondhatták magukat, mert csupa művelt, tudós ember körében éltek, akik mind részt vettek az oktatásukban. Emma barátait – Michelet-t, Noélt –, de még a vidéki tanító Laurent-t is igénybe vette fia és leánya tanítására. Ezek az emberek, mint ahogy a nagybácsik is, nyilván egyfajta apa-pótló szerepet is betöltöttek, így a gyerekek életéből kevésbé hiányzott a férfi-, illetve apamodell.

Antonina és Attila 1855-ben francia és magyar tanítók előtt vizsgát tett – feltehetően ez kevésbé hivatalosan zajlott, inkább Irányi és Emma francia barátai lehettek a számonkérők. A vizsgatárgyak: szaválás, magyar nyelvtan és történelem, latin nyelvtan, számolás, francia nyelvtan, „földirat”, Franciaország leírása, és ókori történelem voltak.¹³⁵

130 P. SZATHMÁRY, 1886. 149.

131 P. SZATHMÁRY, 1886. 150–152.

132 EMMA levele Perczel Mórhoz, Lyon, 1862. november 20. OSZK Kézirattár Fond 89/44.

133 I. KÖNYV. 88.

134 HONGROIS ET FRANÇAIS, 1987. 62.

135 III. KÖNYV. 33.

A szellemi fejlődés mellett az édesanya nagyon fontosnak tartotta a testmozgást is, ezért Párizsban „testgyakoroldába” jártak.¹³⁶ Itt alkalmuk nyílt a francia gyerekekkel való barátkozásra is, ami, tekintve, hogy több mint 10 éves korukig otthon tanultak és felnőttekkel voltak körülvéve, valószínűleg nagyon jót tett nekik. Emma így vélekedett egyik könyvében a test fejlesztéséről. *„Test és lélek vagyunk, ezt fájdalom! számba kell vennünk mind örökké, a' lelkes ifju gyakran elfelejti, testével nem gondol és drágán lakol érette.”*¹³⁷ Az egészség megőrzéséhez tartozott a spártai életmód is: amikor Normandiában nyaraltak, reggel 6-kor keltek, fűtetlen szobában hideg vízzel mosakodtak, és egyszerű ételeket (húst, száraz kenyeret és vizet) ettek.¹³⁸

Azt nem tudni pontosan, Antonina mikor kezdte meg iskolai tanulmányait, csak azt, hogy 1861-ben letette a francia tanítónői vizsgát. Irányi egyik, már említett leveléből pedig az derül ki, hogy ezután Nemeskéri Kiss Miklós gyermekeit tanította. Két év múlva letette a tanítónői vizsga második fokozatát is, ezzel befejezte tanulmányait.¹³⁹ Attilát, aki kiskorában meghökkentő látvány lehetett a francia fővárosban, mivel magyar dolmányban, bő gatyában, és sarkantyús csizmában járt,¹⁴⁰ 1860-ban iratta be Emma a Szent Lajos líceumba,¹⁴¹ ahol aztán kitűnően tanult, és 1863-ban meg is szerezte az első fokú tanári koszorút.

Madame de Gerando, bár részben barátaira bízta gyermekei tanítását, a nevelés terén a főszerepet magának tartotta fenn. *„Elméletben soha sem foglalkozott paedagogiával, de tényleg a legkitünőbb paedagogus volt. Nem is fogadott se nevelőt, se nevelőnét soha gyermekei mellé. Ő maga nevelte őket. És piczi koruktól fogva úgy bánt velök, mint emberekkel, egészen szabadoknak és önállóknak nevelte őket.”*¹⁴² Saját magát is folyamatosan képezte, hogy alkalmas legyen a gyerekek tanítására. A Collège de France-ba és a Conservatoire des Arts et Métiers-be járt, ahol többek között géptant, építészetet, vegytant és természettudományokat hallgatott.¹⁴³ Szívesen magyarázott a kis Antoninának és Attilának a természet különféle jelenségeiről, a nyaranta meglátogatott vidékek nevezetességeiről; fontosnak tartotta, hogy a gyermekek vele együtt fedezzék fel a világ dolgait.

Emma úgy vélte, nem elegendő, ha élőszóban foglalkozik velük, ezért személyre szóló tankönyveket írt nekik. Életrajzírója jól látja, mi volt ennek az irodalmi tevékenységnek a fő célja: *„...talán csakis azért lesz írónővé, hogy annál jobb anya lehessen, hogy még inkább pótolhassa gyermekeinek az elvesztett apát, a magyar hazát és a magyar társaságot...”*¹⁴⁴

136 III. KÖNYV. 78.

137 II. KÖNYV. 99.

138 II. KÖNYV. 62.

139 BAJOMI, 1980. 117., 119.

140 I. KÖNYV. 52.

141 BAJOMI, 1985. 122.

142 SEBESTYÉNNÉ, 1894. 9.

143 SEBESTYÉNNÉ, 1894. 9.

144 SEBESTYÉNNÉ, 1894. 9.

Antonina és Attila könyvei

Teleki Emma 1851 és 1887 között jelentette meg *Antonina és Attila könyve* című tankönyvsorozatának hat darabját. Neve nem szerepelt a könyveken – nyilván a Blanka pere kapcsán szerzett tapasztalat miatt került a feltűnést. Mivel az ötödik könyv nagyrészt a római utazásról, a hatodik pedig az 1867-es párizsi világkiállításról szól, leginkább az első négy tekinthető igazán tankönyvnek. A negyedikkel kapcsolatban az a furcsa helyzet áll elő, hogy sok évvel a hatodik kötet után jelent meg (1887-ben), de mivel a szerző e könyv nagy részét jóval korábban írta meg, és az első háromhoz hasonló jellegű írások találhatók benne, így azok közé sorolandó.¹⁴⁵

Tankönyvszerűség, szerkezet, műfajok

A könyvsorozat felépítésében a gyerekek (az olvasók) növekedését és szellemi fejlődését igyekszik követni. Az I. könyv főként rövid írásokat tartalmaz: a kis olvasókkal egyidős gyerekekről szóló történeteket, moralizáló, egy-egy erényt bemutató jeleneteket, verseket. Csak a kötet második felében kaptak helyet a példaképként állított hazafiakról szóló, hosszabb elbeszélések (*Bátorság. A kis Miklós, A' kis Imre*), illetve az Estike és Gyula néven szereplő Antonina és Attila franciaországi kalandjai (*Estike és Gyula Frankhonban*). A könyv végén pedig a szerző már megfelelőnek találja a pillanatot, hogy az eddigi történetek fő színhelyével, Magyarországgal, és az 1848/49-es eseményekkel is megismerkedjenek a kis olvasók (*Hazánk, Magyarország 1848–49ben*).

A II. könyvben kevesebb a rövid történet, és több a vers, ez utóbbiak jó és rossz tulajdonságokról szólnak (*Hosszúfalvi iskola számára írt példázatok*). *Francia nép ismertetése* cím alatt különböző elbeszéléseket találunk arról, hogyan boldogulhat, aki szegény, de erényes. Több, az előzőeknél már hosszabb jelenetet is tartalmaz ez a kötet, és részletes leírást Erdélyről és az ottani szabadságharcos eseményekről.

A III. könyv rövid, sokszor tréfás történetekkel kezdődik, amelyeknek témája a szabadságharc, vagy az utána kialakult helyzet. E kötetre összességében mégis a hosszabb elbeszélések a jellemzőek, amelyek elsősorban Antonináról és Attiláról szólnak. Ezek mellett nagyon sok többfelvonásos színmű, és egy közel százoldalas (voltaképpen az Auguste jegyzetei nyomán magyarországi utazásukról készített) útleírás kapott helyet benne.

A sokkal később megjelentetett IV. könyv nagyrészt terjedelmes írásokat közöl: Estike és Gyula történeteit, illetve a *Francia nép ismertetésé*-nek folytatásos részeit. A kötetet komolyabb, történelmi témájú színdarabok (*Pia Herczegné, Enyed ostroma*) és versek, valamint egy életrajz zárják.

É rövid ismertetésből is kitetszik, hogy műfajilag mennyire vegyesek ezek a könyvek, és mindez igaz irodalmi színvonalukra is. Emma leginkább a prózai

¹⁴⁵ A könyvek teljes címét és adatait lásd a tanulmány végén.

művekben, történetekben remekel, bár a színművek között is vannak sikerültebb alkotások. Mindez nem mondható el a költeményekről, amelyek elég suta verselésű, néhol túlzottan didaktikus művek, némelyiket egyértelműen szavalásra szánta. Az elbeszélések is igen változatosak mind a nyelvi megformáltság, mind pedig az írói szándék szempontjából, de elsősorban az olvasó életkorához igazodnak. Kezdetben több a kisgyerekekhez közelebb álló mese, tanmese, rövid történet; később egyre nagyobb helyet foglalnak el az Estike és Gyula élményeiről szóló beszámolók, az életrajzi írások, útirajzok, országismertetések, történeti visszaemlékezések. Két erkölcsi tanító jellegű szöveget is találni: az egyik a II. könyvben a *Korszellem, hogy kell érteni? Nép bírálat. Kivel barátkozzék a' magyar*, a másik az *Isten és haza* a III.-ban.

A szövegek között vannak átvételek és fordítások franciából, ezek közül kiemelkedő a Rabelais-életrajzhoz kapcsolva közölt Gargantua-részlet,¹⁴⁶ amely a mű első, és elfeledett magyar nyelvű fordítása, még ha töredékes is. Bár nem írja, de valószínű, hogy a III. könyvben lévő ötven oldalas *Lovaglástan* részt egy tankönyvből emelte át (szemléltető ábrákkal együtt). A *Körutazás 1847-ben* pedig nem más, mint – ahogy már szó volt róla – Auguste útjegyzeeteinek lefordítása. A IV. könyvben még több a fordítás, Noéltől vette át *A most is élő özvegy Szuszillonné történeté*-t, és közli az 1885-ös magyar országos kiállításra meghívott negyven francia vendég körútjáról szóló beszámolót Joseph Montet-től. Az elbeszélések számottevő része viszont eredeti, és Emma egyéni gondolatait, eszméit tükrözi.

Következetesen alkalmazkodva a feltételezett olvasók életkorához, szinte mindenhol magyarázó szándékkal meséli a történeteit. Szóhasználata azonban soha nem gyerekes: nem leereszkedik a gyerekekhez, hanem maga mellé veszi őket, ő is velük együtt tanul új dolgokat. Stílusa – főleg a prózai művekben – élvezetes, bár néhol kissé patetikus, illetve helyenként túl részletekbe menő, és ilyenkor unalmas.

Szereplők

A könyvek szereplői közt kitalált és valós személyek egyaránt akadnak. Az erkölcsi tanmesékben főleg elképzelt emberek szerepelnek, ezek a történetek egyébként is tipizáltak: egy-egy emberi tulajdonságot mutatnak be. A kötetek közötti folytonosságot az Estike és Gyula valóságos kalandjairól szóló epizódok jelentik – egyszersmind ezek a legfontosabb forrásaink a család életéről az 1850-es évekből. Tudjuk, hogy a kisgyerekek szeretik a tündérmeséket, ugyanakkor azokat a történeteket is, amelyekben ők maguk a főszereplők: úgy érezhetik, hogy ezáltal belépnek a mese világába. Az erkölcsi üzenetek is sokkal könnyebben felfoghatók és hitelesebbek számukra, ha róluk, vagy hozzájuk hasonló gyerekekről szóló elbeszélésekbe csomagolják őket. Antonina és Attila könyveiben azonban szereplővé válnak más valós alakok is: a családtagok és barátok köréből Teleki Imre, Auguste de Gerando, Teleki Blanka, Lővei Klára,

Mary Lowell Putnam, Gruby Dávid Ferenc.¹⁴⁷ Természetesen az kivételes, hogy a gyerekek személyes ismerőseikről olvashatnak (tan)könyveikben; mindez annak is következménye, hogy az átlagosnál több hőiesen viselkedő, példaképként állítható ember akadt Emma családjában és közvetlen környezetében. Antonina és Attila így közelebb érezhette magához a történeteket, és jobban hathatott rájuk a példa.

A jeleneteket, színműveket pedig azért érezhették magukénak, mivel azokat eljátszották, sőt Emma kifejezetten nekik, rájuk írta a szövegeket.

Fia és lánya – barátaikkal, valószínűleg Nemeskéri Kiss Miklós gyermekeivel is együtt¹⁴⁸ – mindig a színjátszók között voltak. Egyes darabokról azt is tudjuk, hogy mikor és hol adták elő őket.¹⁴⁹ Az ezekben megjelenített különböző szerepek lehetőséget nyújtottak a „színészeknek”, hogy más személyiségek bőrébe bújjanak.

Eszmék, erkölcsi értékek

Az *Antonina és Attila* könyve-sorozat Teleki Emma legfőbb irodalmi alkotása; ezen könyvek mutatják meg leginkább, hogy milyen erkölcsi elveket vallott, milyen értékeket tartott fontosnak, és milyen személyeket állított példaként gyermekei elé.

Alapvető és elsajátítandó erények, amelyek több elbeszélésben és jelenetben is szerepelnek: a szeretet, szerénység, mértékletesség, engedelmesség, szorgalom, nagylelkűség. Az élő környezet szeretetéről így ír: „*Szeress gyermek minden élő teremést, ápdold virágodat, légy védője minden elnyomott gyenge teremésnek. Így tanul kebled tágulni, most az érzéketlen növényeket, az okatlan állatocskákat, majd családod', hazád', az emberiséget öleled.*”¹⁵⁰

Emma azt vallja, hogy a hibák (mint pl. a féltékenység, kíváncsiság, könnyelműség) kijavíthatók, a rossz tulajdonságok leküzdhetők: „*ugy járunk ha korán nem veszünk erőt rossz tulajdonainkon, szokássá válnak és akkor nehéz kiirtani.*”¹⁵¹ Ezért fontos az önmagunkon való uralkodás, az önnevelés, hiszen az ember fejlődőképes, és kitartással sok mindent elérhet. Az önuralom, a szorgalmas munka, kemény tanulás eredményességéről számtalan történet szól, a bőbeszédűségéről önmagát leszoktató kislánytól¹⁵² és a kis huszárnak tanuló fiútól¹⁵³ kezdve, a

147 Gruby Dávid Ferenc (1810–1898) magyar származású francia orvos. 1836-ban ment Párizsba, ahol hamar nagy hírre tett szert. Orvosa volt többek között id. és ifj. Dumas-nak, Chopinnek, Balzacnak. A magyar emigránsokat is kezelte, Teleki Emmával jó viszonyban voltak. Írók és művészek számára alapítványt tett, ennek kamataiból rendezték a híres Gruby-ebédeket. Élete végén sokat foglalkozott a hipnotizálással.

148 BAJOMI, 1976. 937.

149 A III. könyvben található négy kis színjátékot (A' meglepetés, A' kalácsa vagy a' rejtkehely, A zavar, A' szünidő vagy az áldozat) 1857-ben a thiais-i kertben adták elő szeptember 2. és október 4-e között. III. KÖNYV. 200–243.

150 I. KÖNYV. 7.

151 II. KÖNYV. 23.

152 A Sarolta testvére, I. KÖNYV. 21.

153 Ákos. A' kis honvéd, I. KÖNYV. 95–105.

tanulásért mindenre képes, Párizsban híressé vált Gruby orvoson¹⁵⁴ keresztül a montmorency-i tanítóig, akire már 11 éves korában rábízta az egész iskolát.¹⁵⁵

A kitartás az egyik legfontosabb tulajdonság az elbeszélések szerint: „*lássad minő boldogságot rendel az isteni gondviselés annak ki erős lélekkel bízik benne és ki bátran küzdvén a' viszontagsággal, akár mily súlyos helyzetben sem szűnik meg erényes és nagylelkű lenni*”.¹⁵⁶

Rengeteg írás tárgya a bátorság, hősiesség – akár hétköznapi helyzetekben is –, ami gyakran összekapcsolódik a kötelességtudattal. Ez a bátorság sokszor éppen abból áll, hogy az ember merjen szembeszállni a sokasággal, a saját útján haladni, még ha ez a pillanatnyi helyzetben nem is a legnépszerűbb választás. A bátorság az, ha felismerjük, mikor kell cselekedni, és elég erősek vagyunk véghez vinni azt, amit akarunk. „*Nem elég általlátnunk a' jó cselekedetet (tudnunk mi jó és mi rossz), de elég erőseknek is kell lenniünk, hogy a' megértett jót végbe vigyük. (...) A' gyenge hiába teng a' világon, hiába adott az Isten neki észet, ügyességet és mindennemű jó tulajdont. Élete nem nyom többet egy porszemnél, nyom nélkül hagyja oda az életpályát, melyen soha nagyot el nem érhetett! (...) Ellenben az erős előtt semmi sincs mi el nem érhető, és hatalma korlátlan; ész ügyességgel egyesülve és józan okosságtól vezérelve századokra befolyó arany gyümölcsöt terem; városok, népek, országokra hat, sőt a' világ színtét is meg tudja változtatni.*”¹⁵⁷

Az erények közül, amelyekről ír, legkiemelkedőbb a hazaszeretet: „*Nem az az igaz haza szerető, kinek e' szent szó, mindig ajkán forog, ki az országnak egy szélétől fogva a' másíkgig bálványként imádtatik, ha bár a' hazát sírjába is dönti, de inkább az, ki a' hazaszeretet szent lángjától buzdítva, korán, rejtekében, minden erény gyakorlata által, hősnék edzette magát. Az ilyen elég számítással fog birni, hogy a' kedvező szempillantatot meg tudja várni, elég emberismerettel, hogy a' segédkezeket meg tudja választani és elég erővel, hogy szerepet nem is játszva, hazáját a' boldogság tetőpontjára emelje.*”¹⁵⁸ A bátorsággal párosuló hazaszeretetet példázza Auguste, Blanka, Teleki László, és más nagyszerű emberek élete. Az I. könyv Búcsúszavában¹⁵⁹ Emma a legfontosabbnak a nélkülözni tudást, a munkálkodást és a hazaszeretetet tartja. Szerinte szigorúnak kell lenni önmagunkkal szemben, ezért nem szabad, hogy a henylésre idő jusson. A munkásság tárgya pedig a haza kell, hogy legyen. A hazaszeretetet nem áll ellentétben az emberszeretettel, a világpolgársággal. Aki a hazájáért fárad, egyben az emberiségért is fárad, és a munkálkodást itt a legegyszerűbb kezdeni, hiszen itt ismerjük a legjobban a körülményeket. „*Erőssé, erényessé akarod tenni nemzetedet, hintsd a' magot a' gyenge gyermek szívébe, fojtsd el a' burját. Vagy ha nemzeted erényes már és szabaddá akarod tenni, ne fogj könnyelműen a' nagy feladathoz, számítsd ki cselekedeteid minden lehető következtését, tanulj a' múltból, légy tudós, hogy erős lehess, uralkodj szenvedelméiden, mert ezek tévútra vezetnek.*”¹⁶⁰

154 A' kis Ferencz vagy az állhatatos tanuló, III. KÖNYV. 13–21.

155 Estike és Gyula Montmorencyban 1855ben, III. KÖNYV. 33–47.

156 II. KÖNYV. 116.

157 I. KÖNYV. 177.

158 I. KÖNYV. 62.

159 I. KÖNYV. 227–236.

160 I. KÖNYV. 234.

Emma szerint a hazaszeretetet az 1848–49-es szabadságharcban nyilatkozott meg legfényesebben, ezért e két év eseményeiről több írásában is beszámol (*Magyarország 1848–49ben, Erdély 1848 és 49ben*). Férje és nővére eszméivel egyetértve egyértelműen a forradalom és a honvédő háború mellé áll. A kortárs véleményeket ismerve pedig megbocsátható, hogy velük együtt ő is úgy látja, a bukásban az ellenséges túlerő mellett nagy szerepe volt Görgei „árulásának” is.¹⁶¹

Az 1849 utáni helyzetre számos írásában történik utalás: általános drágaság van, osztrákhű birtokosok rendezkednek be a bujdosók jószágán, a cserkeszek által elhurcolt leány 4 év után találkozik újra apjával, a táncmultságokon osztrákellenes dalokat énekelnek a magyar ifjak. (Ezekről a jelenségekről nyilván Magyarországról hozzá látogató rokonoktól, ismerősöktől hallott.)

Míg az osztrákokat egyértelműen közellenségnek kiáltja ki, a nemzetiségek 1848-as szerepléséről elnézőbben – de nem a valós helyzetet felismerve – beszél. Szerinte Erdélyben az osztrákok bujtogatására lázadtak fel a nemzetiségek, amúgy máshol mindenütt a magyar ügyet támogatták, ezzel is megmutatva, hogy ehhez a nemzethez tartoznak. Számára – mint a kor számos gondolkodója számára is – nem a nyelvi, hanem a kulturális elv a nemzetalkotó, a benne élő nemzetiségek szövetsége alkotja a nemzetet. Ezért ellenzi a nemzetiségek föderációs terveit. „A' nemzet oly embertömeg, mely századok óta egyenlő törvénynek hódolt, egyenlő, maga alkotta kormányval birt, mely századok óta együtt vívta ki a' nagy véres, emberiséget mentő csatákat, vagy szabadsága ügyében együtt küzdött! ez a' szent test melyet szétszaggatni vétek nélkül nem lehet.”¹⁶²

Úgy véli, a nemzet fejlődése érdekében a hagyományokat és a haladást kell ötvözni, nem szabad csak azért elvetni rég bevált dolgokat, mert mindent meg akarunk újítani. „A magyar szent szokás és életmód nem kínai köfal, ezt fenn is tartva lehet haladni az idővel, haladni, fejlődni, de nem elválni, mint a' kopott pénz melyen már semmi bélyeg nincs. Férfiasabb a' magyar öltözet, életmód, szokás, nyelv mint a' külföldi, ezért kell megtartani. A bő öltönyű, német beszédű, szűkkeblű hazafi ritkán igaz magyar!”¹⁶³

Többek között a *Korszellem, hogy kell érteni? Népbírálat. Kivel barátkozzék a' magyar* című részben fejti ki nézeteit a magyar nemzet legfőbb barátjáról és támogatójáról, Franciaországról. A hősiesség és a becsület a két nemzet közös tulajdonságai: „A' becsület eszméje Európában Frankhonban keletkezett, abyáink pedig Ázsiából hozták el magokkal. Frankhon az észnek hazája, minden világosság és tudomány kútfeje, miért szövetkezniél mással, eszes magyar, miért nem meritenél a' forrásból. A' német ábránd nem neked való, valamint az angol önzés sem.”¹⁶⁴ Emma Franciaországnak még a hibáit is erényekké változtatja: „a' népek Krisztusa”, azért szenved, mert a tökéletességre törekszik, „saját jólétével nem gondolva az emberiség java kinyomozásának áldozza minden erejét. (...) Mostani gyászos helyzete is nemde a' szavazás szabadság

161 I. KÖNYV. 224.

162 II. KÖNYV. 306.

163 I. KÖNYV. 62.

164 II. KÖNYV. 311.

megkísértésének következése. A' tudatlan nép csak egy nagy nevet ismert, annak hódolt.”¹⁶⁵

A többi nemzetről nem ilyen egyértelműen pozitív a véleménye. A németek és osztrákok a magyarok barátaiként szóba sem jöhetnek. Angliát szerinte a körülmények, a kereskedelemben elfoglalt helyzete kényszeríti önzésre, „ez az oka hogy az angol nem nyujthat segédkezet a' szabadságra törekvő népeknek, hanem megmaradása érdekében inkább kénytelen Amerikában és Ázsiában a' szabadság elnyomójává lenni”.¹⁶⁶

Azon túl, hogy erkölcsi alapelveket ad olvasóinak, Emma a világ sokféle kérdéséről, problémájáról kifejti véleményét. Az egyik ilyen téma a gazdagszegény, illetve nemes-nemtelen ellentét. A nem főrendűek irányában nem érződik a részéről arisztokrata gőg, sőt, több történetben a nem nemes, szegény szereplők szerények, szorgalmasak, nagylelkűek, míg a – sokszor városi – gazdagok és nemesek kényeskedők, idegen műveltségűek, ellustultak, buták. Ezekkel a példákkal próbálja kitartásra, munkálkodásra és méltányosságra nevelni az olvasót. A IV. könyvben kifejezetten a magyar parasztságról szóló történeteket gyűjtött egy csokorba (*A magyar nép ismertetése*). Itt így dicséri őket: „becsületesség és hűség a nép jelleméhez tartozik”.¹⁶⁷ Ahogy a parasztságot – még egyfajta felvilágosodás kori természetesség-eszme jegyében – idealizálja, úgy ad egyértelmű elsőbbséget a mezőgazdaságnak az iparral és kereskedelemmel szemben. Szerinte Magyarországnak örülnie kellene, hogy gazdasága a mezőgazdaságon alapszik, és nem a gyáriparon; a földművelés által kell nagygyá lennie, mivel úgyszem tudna versenyezni a többi országgal az iparcikkek kereskedelmében. Utazásai során valóban megtapasztalhatta, milyen következményei vannak az iparosodásnak. A gépesítés kíméli az embert, de megfosztja a munkalehetőségtől: „Ezek a' művelt országok titkos sebei; bámuljuk az eredményt, ha minden órában ezer meg ezer sing szövet készül, de nem gondolunk a' sok elfonyasztott étellel melybe kerül.”¹⁶⁸ Több helyütt részletesen, és együttérzően ír a pamutgyári dolgozók szörnyű élet- és munkakörülményeiről. A kemény, gyakran 16 órás munka „nem csak az egészséget rongja meg végre hanem még észbeli tehetségeitől is megfosztja a' munkást”.¹⁶⁹ A gyárosoknak való kiszolgáltatottság ellen haladó gondolkodásra valló megoldást ajánl: „Csak egyesülés által boldogulhat a' munkás, közülök a' nagyobb rész önállva élhetne ha el nem szélednének.”¹⁷⁰

A hitről, vallásról szűkszavúan nyilatkozik, a III. könyv legvégén *Isten és haza* címmel Gyula és Cecilia vitája kapcsán fejti ki véleményét. A vita tárgya az, hogy lehet-e Isten és haza között választani, kell-e az egyiknek elsőbbséget adni. Emma így vélekedik: „Mivel Istennek élni, annyi mint jót tenni, annál inkább él az ember Istennek, minél több jót teszen, és mivel sehol sem tehetiünk több jót mint a' hazában,

165 II. KÖNYV. 312.

166 II. KÖNYV. 305.

167 IV. KÖNYV. 7.

168 I. KÖNYV. 87.

169 II. KÖNYV. 70.

170 II. KÖNYV. 70.

hol születünk, melyet ismerünk, hazájában kell jól tenni vagy más szóval, jó hazafinak kell lenni.”¹⁷¹ Bár Emma, ahogy Blanka is – anyjuk után – katolikus vallásúak voltak (apjuk viszont református), a katolikus egyházzal nincs túl jó véleményrel. Az egyház képmutatásától, a vakbuzgóságtól elfordulva egyfajta bensőséges, személyes kapcsolatot tart Istennel. „Egyházam szívem, melyet te, nagy Isten az igaznak szeretetével áldottál meg. Szükségem van e nekem katholicus, protestans, zsidó, vagy mohametán szóatra, hogy benned higgyek; csak látnom és hallanom kell és tudok.”¹⁷² A tökéletesedésbe vetett örök hite itt is megnyilvánul, úgy véli, nem szabad a gyermekeket korlátozni abban, hogy a hit kérdéseiről gondolkozzanak. „Tagadod-e az Isten teremtésének örök tökéletesíthetőségét? ha ezt teszed, a’ világegyetem törvényeit tagadod és ha ezen törvényeket elismered, nem kell-e, hogy gyermekeink tovább haladjanak nálunknál? nem kell-e nekik mindenről elmélkedniök?”¹⁷³ Ebből a hitből következik, hogy nem hisz a sors vagy Isten általi elrendeltségben, hanem azt vallja, hogy mindannyian szabad akarattal rendelkezünk: „Tudjuk, hogy a’ szellemi világban emberi szabadságunk pótolja a’ változatlan törvények helyét.”¹⁷⁴

Emma Istene egy egyházak felett álló Isten, aki a különböző vallásokkal nem megosztja, hanem egyesíti az emberiséget: „fogadj el minden emberi tanból (mert az elfogadott vallások sem egyebek) azt mi benne legtökéletesebb, legyen bár neve Szentírás, Korán, Haza, nem baj, mindegyikben Isten nyomára akadsz.”¹⁷⁵

Nevelési eszméi

Teleki Emma igyekezett a fent vázolt erkölcsi elvek alapján nevelni saját gyermekeit, és úgy hatni a többi olvasóra, hogy ők is a könyvekben bemutatott hősökhöz hasonlatosak legyenek. Az önnevelés (és tökéletesedés) mellett természetesen nagy szerepet tulajdonított a jól felkészült nevelőnek is. A gyerekek – álláspontja szerint – ugyanis nem maguk tehetnek hibáikról, rossz tulajdonságaiknak a legtöbbször a rossz nevelés, vagy a nevelés hiánya az oka. E tézis érdekes megfogalmazása az a jelenet, amelyben egy gyermeknevelőt alapító házaspár titokban megfigyeli a leendő tanulókat, hogyan viselkednek, ha a felügyelők nincsenek otthon.¹⁷⁶ A gyermekek más-más nemzetiségűek (magyarok, székelyek, oláhok, szászok, cigányok), és különbözőképpen látják el a rájuk bízott feladatokat. A darab végén senki nem kap büntetést, a házaspár pedig ezt mondja: „Ösztönszerűleg tettétek ma a’ jót és rosszat és majd nevelés által eszméledvén, magatok mondhattok ítéletet.”¹⁷⁷

A Lóvei Klárát bemutató életrajzban több kiváló nevelőről is megemlékezik. Az itt kifejtett pedagógiai eszméi nagy rokonságot mutatnak a reformkori jeles (nő)nevelők, Brunszvik Teréz, Karacs Teréz, és Teleki Blanka eszméivel. A

171 III. KÖNYV. 553.

172 III. KÖNYV. 548.

173 III. KÖNYV. 549.

174 I. KÖNYV. 235.

175 III. KÖNYV. 554.

176 Húsvét vagy a’ ki mint szokta akkép ropja, III. KÖNYV. 306–322.

177 III. KÖNYV. 322.

hibás szokásokat például nem fenyítéssel, hanem a helyes viselkedés elmagyarázásával, vagy jó példa mutatásával lehet megszüntetni: „boldog országunkban nem szeretünk embereket mintába önteni, szabadon, eredeti jelleme szerint fog mindenik fejlődni és ki-ki segedelemmel hibái vagy rossz szokásai javításán működni.”¹⁷⁸ Blankát idézi akkor is, amikor arról ír, milyen a jó nevelő: „Jó tudni, hogy mások mit írtak a' nevelésről hanem azért annak, ki nevelni akar, saját lelkében kell élni az eszmének, mely szerint cselekszik, és saját lényének kell visszatükröznie a' lelkében rejlő eszmét. – Legjobb nevelés a' példa. Ha a' gyermek mindig csak jót és helyest lát, rosszat nem fog soha cselekedni.”¹⁷⁹

Az írás motivációi

Arra a kérdésre, hogy miért írt Teleki Emma a gyermekeinek tankönyveket, a válasz elsősorban személyiségében és párizsi helyzetében rejlik. Messze hazájától, szellemi elszigeteltségben élve az anyanyelv, mint a nemzeti kultúra hordozója még fontosabb lehetett számára, mint addig volt. Tudjuk, hogy már korábban is voltak irodalmi törekvései, a francia fővárosban ezek kiteljesedhettek. Iskolába eleinte nem adta gyermekeit, saját maga törődött a nevelésükkel, és rendkívül erős szándék élt benne, hogy tudását, eszméit átörökítse rájuk. Emma a gyermekekben a jövő letéteményeseit látja, ezért írásai arra nevelik őket, hogy bízzanak önmagukban, tudják, mi a feladatuk. „A' ki teheti ébreszsen, kiki helyzete és erejéhez képest”¹⁸⁰ – írja. Ez az erős küldetéstudat, amely benne is megvan, és amelyet igyekszik gyermekeinek átadni, valószínűleg arisztokrata mivoltában, közelebről családi hagyományaiban gyökeredzik. Ezt csak felerősítette az emigráns-lét; és a haza sorsáért való aggodalom, ha lehet, még fokozta állandó tettrekészségét. Emma úgy vélte, Attila és Antonina nagypajuk, apjuk, nagynénjük örökébe léphetnek, ők lehetnek azok, akik elhozzák a hazának a várva várt szabadságot. Ilyen nagyszerű feladathoz megfelelő nevelés is kell, hiszen magasabb poszton még többet kell bizonyítani. Ez az arisztokratikus jellegű, elitisztikus nevelés-eszme az alapja Emma műveinek. Mindez nem azt jelenti, hogy az alacsony rendűek előtt elzárná a tanulás, felemelkedés útját (ennek ellenkezőjére számtalan példát találunk a művekben). A fejlődés lehetősége mindenkiben benne rejlik, de akinek születésénél fogva több beleszólása van a világ megváltoztatásába, annak kötelessége e szerepnek megfelelően művelnie, nevelnie önmagát.

Az olvasóközönség

Ha Emma csak saját gyermekeinek szánta volna a könyveit, nem valószínű, hogy kinyomtatta volna őket. Csak feltételezhetjük, hogy a könyvek szélesebb körben is elterjedtek, mivel sem az olvasóközönség létszámára, de még a példányszámokra vonatkozóan sincsenek adataink. A köteteket (még az 1887-ben kiadott

178 III. KÖNYV. 310.

179 III. KÖNYV. 188.

180 III. KÖNYV. 466.

IV. könyvet is) a Guiraudet és Jouaust cégnél jelentette meg Párizsban, nyilván Miksa anyagi támogatásával.

A II. könyv elején külön közli az *Estike és Gyula újabb utazásaiban előforduló francia nevek kimondásá-t*, amit – mivel saját gyermekei tudtak franciául – nyilván a magyarországi olvasóknak szánt. A IV. könyv elején ezzel indokolja meg a kötet megjelentetését: „*Más kedves gyermekek is vannak a szeretett magyar hazában, bámulva látnák a hiányt mely e gyermekkönyvekben van, mivel a negyedik kötet nem létezik.*”¹⁸¹ Bár az elbeszélésekből kiderül, hogy Emma már 1849 körül elkezdte írni az I. könyvet, a kiadás később történt; a III. és a IV. akkor jelent meg, amikor Antonina és Attila már nagyobbak voltak.

Az V. és a VI. könyv egyértelműen szélesebb közönségnek íródott, hiszen ekkor már a fiatalabbik gyerek, Attila is húsz éves. Mivel a jelenetek szereplői közt találhatjuk a gyerekek párizsi magyar barátait, ezért feltételezhető, hogy Emma gyermekei mellett ők voltak (főként Nemeskéri Kiss Miklós gyerekei) az első számú olvasóközönség.

A VI. könyv terjesztéséről, amely voltaképpen az 1867-es párizsi világkiállítás részletes bemutatása, több adatunk is van. Antonina így ír Párizsból Karacs Teréznek 1868-ban: „*Sajnáljuk hogy annyit kellett fáradságára Rath Mór dolgában. Mama legczélszerűbbnek találja, ha megengedi kedves Karacs néni hogy Rath Mór a' könyveket szállására küldje, azután arra kéri édes anyám hogy onnan horvát által Pfeifer könyvárushoz vitesse. Ha pedig ismer édes Karacs néni oly egyéneket kik e' könyvet birni szeretnék, tartson magánál elajándékozásra annyi példányt a' mennyit kíván, és csak a' többit adja által Pfeifernek. (...) Arra is kéreti édes anyám jutassa eszébe ezen könyvárushoz hogy az új munkából minden ujság szerkesztőséghez egy továbbá kegyednek három, Horváth Árpádnak, Rómer Flóris és Gregus Ágostnak egy egy példányt küldjön.*”¹⁸² A könyv második kötetéből már egyenesen Karacsnak küldtek 20 példányt, hogy azokból a mellékelt jegyzék alapján osztogasson a következő lapok szerkesztőségeinek: Magyar Ujság, Budapesti Közlöny, Pesti Napló, A Hon, Fővárosi Lapok, Vasárnapi Ujság, Pesther Lloyd, Ungar Lloyd, Hazánk, Századunk, Hazánk s a Külföld, Ellenőr, Családi Kör, Magyarország.¹⁸³ Valószínű, hogy a korábbi könyvek is csak 1867 után jutottak el Magyarországra, további sorsukról azonban nem sokat tudni. (A Széchényi Könyvtárban fellelhető példányok egykor Irányi Dániel, illetve Horváth Árpád tulajdonában voltak.)

További kutatást igényel annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy mennyiben egyediek ezek a tankönyvek. Magyarországon egy korábbi mű, a *Flóri könyve* az egyetlen közismert, édesanya által írott gyermekkönyv, de ez csupán egyetlen kötet, és nem az olvasók életkorához alkalmazott tankönyv-sorozat.

Teleki Emma irodalmi tevékenységében a modernség és a tradicionalizmus egyesül: ezek a gondosan felépített művek egy hanyatlóban lévő pedagógiai gyakorlat, az otthoni, családi nevelés szolgálatában állnak, miközben ez az idő

181 IV. KÖNYV. I.

182 De Gerando Antonina levele Karacs Terézhez, 1868. november 22. MTAKK. Ms 1006/7.

183 De Gerando Antonina levele Karacs Terézhez, 1869. augusztus 21. MTAKK. Ms 1006/11.

már az intézményesülés korszaka, Teleki Blanka is ez utóbbit igyekezett megvalósítani leánynevelő intézetével.

Az utazás évei

1863-ban, miután mindkét ifjú vizsgával zárta tanulmányait, a család Itáliába utazott Auguste lyoni bátyja kíséretében. Erről az utazásról szól az *Antonina és Attila ötödik könyve*, amelynek érdekes módon van egy másik változata is: *Hedvig és Andor utazása Rómában*. Bajominak azonban nincs igaza abban, hogy a két kötet a főszereplők neveit leszámítva teljesen egyforma,¹⁸⁴ az első ugyanis tíz oldallal hosszabb – valószínűleg ez tartalmazza az eredeti szöveget. A másik kötet öncenzúrázott változat: ebben nem szerepelnek a carbonarikról, vagy az olasz nemzetállami törekvések támogatásáról szóló részek, illetve a Garibaldit dicsőítő szövegek.

1864-ben Antonina tanárnői oklevelet kapott Párizsban, a következő évben pedig testvérével újra Rómába utazott.¹⁸⁵ Ebben az évben a család Karacs Terézzel is találkozott, aki 1863-tól két évig Miksa leányainak, Irénnek és Bellának a nevelőnője volt.¹⁸⁶ 1864-ben pedig Németországban tíz napot töltöttek együtt Miksával.

1866-ban Emma megtette az első hazalátogatást is, bár még korántsem volt szó hazatelepedésről, hiszen Antonina még 1868–69-ben is párizsból írogat Karacs Teréznek.

1867-ben a család megtekintette a párizsi világkiállítást. Emma részletekbe menően, minden kiállító országról beszámol kétkötetes művében (*Antonina és Attila hatodik könyve*), amelyet teljes egészében a „műtártnak” szentel. Aprólékos leírását adja minden festménynek, szobornak, még a gépekről is hosszasan értekezik. Bemutatja a magyar olvasók számára bizonyára ismeretlen dél-amerikai államok (például Venezuela, Ecuador, Paraguay, Uruguay), az angol gyarmatországok (például Trinidad, Guayana, Bahama), afrikai és ázsiai országok, és természetesen a közismertebb európai államok kiállítási tárgyait, kézműves termékeit, műkincseit. Kiemelt helyen foglalkozik a műtártnak neveléstörténeti részlegével, nagy ember- és gyermekbarátok rövid életrajzait is közli.

Antonina és Attila felnőttek, így Emma – bár már 60. életévéhez közeledett – egyre többet utazott, továbbra is hajtotta a vágy, hogy új helyeket, eszméket ismerjen meg. 1870-ben Antoninával együtt eljutott Görögországba, onnan írt leveleit nyomtatásban is megjelentette, hogy honfitársai is megismerjék ezt a szabadságszerető népet. Leveleiben részletes leírását adja a görög műemlékeknek, persze mindenütt kitűnő idegenvezetői akadtak: Michelet és Quinet ismerősei. Találkoztak több görög szabadságharcossal is (Bulgarisszal, Kanarisszal), Emma igyekezett a görög nyelvből is valamennyit elsajátítani. Élményeit így

184 BAJOMI, 1980. 133.

185 BAJOMI, 1980. 120.

186 KARACS, 1963/2. 112.

foglalja össze: „rövid idő alatt sok újat tanultam, új néppel ismerkedtem meg, előttem új remek művészetet láttam, a nyugati túlmivelt államok mételeyét itt elfelejtettem.”¹⁸⁷ A következő évben fiával és menyével tért vissza Athénbe, ezt az utat is megörökítette művében. Élvezte, hogy megmutathatja a fiataloknak az általa már ismert tájakat, emlékeket.

V. Visszavonulás Erdélybe

Az 1870-es évek elején Emma lényegében hazaköltözött, de egy ideig még utazgatott, és az év egy részét továbbra is Párizsban töltötte. Erdélyben Kendilónán, Miksánál lakott, annak 1872-es haláláig. A szerető testvér, aki mindkét nővérét támogatta anyagilag és erkölcsileg is, 58 éves korában hunyt el.

Ebben az időben már a gyerekek is visszatelepültek; Antonina 1872-ben Pesten magántanfolyamot indított, Attila a nagybátyjától örökölt kendilónai birtokon élt, itt látta vendégül francia kollégáját, Elisée Reclus-t.¹⁸⁸ Emma ekkoriban Pesten tartott fenn szalont, amely a párizsihoz hasonlóan a francia és magyar értelmiségiek gyülekezőhelye lett. 1877-ben átköltözött a család pálfalvai birtokára. Itt a parasztyerekeknek alapított ingyenes iskolákat, cserébe elvárta, hogy az ő módszerei alapján tanítsanak.¹⁸⁹

Emma fáradhatatlan volt, még az 1880-as években is eljárt Párizsba, és másfelé is utazgatott, ezt tanúsítja az Országos Levéltárban őrzött, 1883–84-es naplója is. Ennek egyik felében egy kis-ázsiai utazásról készült francia jegyzeteket találunk, a többi 30 oldal francia és magyar nyelvű naplóbejegyzések egyvelege.¹⁹⁰ 1884-ben kiadta a francia eredetiből magyarított *Nemzeti katekizmust*, amely leginkább saját eszméit foglalja össze a hazáról, kötelességekről és jogokról, erényről és bűnről, tanításról és nevelésről.

1880-ban Antonina a kolozsvári leányiskola igazgatónője lett, és Attila is közelebb került anyjához, mert miután Pesten letette a doktorátust, Erdélybe ment, hogy gondoskodjék Miksa árváiról.¹⁹¹ Milyen szerencse, hogy családtagjai a közelében voltak. 1891 tavaszán ugyanis Emmát szélhűdés érte, jobb keze és lába megbénult, ettől kezdve nem mozdult ki Pálfalváról. Gyermekai felváltva voltak mellette, Antonina egy évre még az igazgatóságtól is visszavonult. Az idős asszony kitartását mutatja, hogy Zichy Géza biztatására megtanult bal kézzel írni.¹⁹² Az utolsó karácsonyt az egész család együtt ünnepelte, Teleki Emma 1893. április 30-án halt meg, szerettei körében.

187 GÖRÖGORSZÁGI LEVELEI, 1873. 165.

188 BAJOMI, 1980. 124–125. – Reclus magyarországi kapcsolatairól lásd uő.: *Reclus és a magyarok*. In: Uő.: *Arpadine. Kalandozások a magyar-francia kapcsolatok múltjában*. Budapest, 1980. 221–227.

189 SEBESTYÉNNÉ, 1894. 14.

190 De Gerando Ágostné naplója 1883–1884. MOL De Gerando család iratai P 974 1 cs./8. tétel.

191 BAJOMI, 1980. 126.

192 SEBESTYÉNNÉ, 1894. 14–15.

Életrajzírója így írt Teleki Emmáról: „*az élettel való küzdelemben hős volt, mint egy férfi, de mint gyermek, mint hitves, mint anya, mint barátnő gyöngéd, odaadó, szeretettel teljes volt, mint egy igazi, mint egy eszményi nő.*”¹⁹³

Egész életében fáradhatatlanul küzdött az eszméért, hogy a világ megváltoztatható, ha van bennünk elég bátorság erőnkkel és tudásunkkal a jó ügy érdekében kiállni. A gyermekek méltó folytatói lettek anyjuk eszméinek. Attila kiváló földrajztudós lett, felesége, Teleki Irén, férje halála után Párizsban tartott fenn szalont. Egyetlen fiuk, Félix, – akinek nevelésében még a nagymama is részt vett – Kolozsvárott született, de a középiskolát már Franciaországban végzi; a trianoni tárgyalások idején közvetítő szerepet lát el Poincaré elnök és a magyar delegáció – többek között Teleki Pál – között.¹⁹⁴

De Gerando Antonina, bár sose ment férjhez és nem volt gyermeke, a magyar nőnevelés egyik kiemelkedő alakja lett, a tanítás mellett irodalmi tevékenységet is folytatott. 1899-ben válogatást jelentetett meg édesanyja első három könyvéből. Az előszóban így méltatja az *Antonina és Attila könyve* sorozatot: „*az első értékkel bíró gyermekkönyv, mely magyar nyelven valaha megjelent! Magyar anya írta, külföldön, száműzöttségben.*”¹⁹⁵ Mi sem mutatja jobban a gyermek szoros kapcsolatát édesanyjával, mint a nevelésről való elmélkedése Teleki Blankáról írt rövid életrajzában: „*a nevelés sokkal több árnyalattal bíró, sokkal gyöngédebb művészi kezeket igénylő, sokkal rezgőbb lelkeket követelő mesterség, mely leginkább a hamisítatlan anyai ösztöntől, az anyai szeretettől veheti kölcsön valódi ihletét.*”¹⁹⁶

193 SEBESTYÉNNÉ, 1894. 1.

194 HONGROIS ET FRANÇAIS, 1987. 65–66.

195 VII. KÖNYV. Előszó

196 DE GERANDO, 1892. 25.

Teleki Emma művei

- I. KÖNYV = *Antonina és Attila könyve. Irta anyjok.* Páris, 1851.
II. KÖNYV = *Antonina és Attila második könyve. Irta anyjok.* Páris, 1854.
III. KÖNYV = *Antonina és Attila harmadik könyve. Irta anyjok.* Páris, 1859.
IV. KÖNYV = *Antonina és Attila negyedik könyve. Irta anyjok.* Páris, 1887.
V. KÖNYV = *Antonina és Attila ötödik könyve. Irta anyjok.* Páris, 1866.
Hedvig és Andor utazása Rómában. Irta anyjok. Páris, 1866.
VI. KÖNYV = *Antonina és Attila hatodik könyve.* 1867-diki világtárlat. Paris, 1868.
(I. kötet) és 1869. (II. kötet)
VII. KÖNYV = *Antonina és Attila könyve.* 1899.
GÖRÖGORSZÁGI LEVELEI = *De Gerando Ágostné Gróf Teleki Emma Görögországi levelei és a régi Attikának hiteles kútfők utáni leírása.* Pest, 1873.
Nemzeti katekizmus. A magyar nép és fiatalág számára. Francia után a magyar viszonyokhoz alkalmazá G. Teleki Emma. Kolozsvár, 1884.

Felhasznált irodalom

ALBERT

1989 Albert Gábor: *Zsákutcák hősei.* Budapest, 1989.

AGULHON

1993 AGULHON, Maurice: *The Republican Experiment, 1848–1852.* Cambridge, 1993.

BAJOMI

1980 BAJOMI LÁZÁR Endre: *Teleki Emma életéről és műveiről.* In: *Uő.: Arpadine. Kalandozások a magyar-francia kapcsolatok múltjában.* Budapest, 1980.

1976 BAJOMI LÁZÁR Endre: *Teleki Emma életéről és műveiről.* In: *Irodalomtörténet,* 1976. 4. sz.

1985 LAZAR, André: *Les de Gérando-Teleki.* In: *Revue de Hongrie,* 1985. 4. sz.

BRUNSVIK

Brunsvik Teréz naplói (Journaux de –.), FSZEK Budapest Gyűjtemény B 0910/55.

CHASSIN

1856 Chassin, Charles-Louis: *La Hongrie, son génie sa mission. Étude historique suivie de Jean de Hunyad, récit du XVe siècle.* Paris, 1856.

CZEKE

1926 CZEKE Marianne: *Gróf Brunsvik Teréz élet- és jellemrajza.* In: *CZEKE Marianne – H. RÉVÉSZ Margit: Gróf Brunsvik Teréz élet- és jellemrajza.* Budapest, 1926.

1928 CZEKE Marianne: *Une grande amie de Beethoven: La comtesse Thérèse Brunsvik de Korompa.* In: *Revue des Études Hongroises,* 1928.

DÁNIEL

1986 DÁNIEL Anna: *Teréz küldetése.* Budapest, 1986.

DE GERANDO

1892 *Gróf Teleki Blanka élete*. A Teleki Blanka Kör számára megírta De Gerando Antonina. Budapest, 1892.

FÁBRI

1999 *A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777–1865*. Szerk.: FÁBRI Anna. Budapest, 1999.

FODOR

1975 FODOR István: *Michelet et ses amis hongrois*. In: *Nouvelles Études Hongroises*, 1975.

HANKISS

1926 HANKISS János: *Viktor Hugó és a magyar emigráció*. In: *Történelmi Szemle*, 1926.

HONGROIS ET FRANÇAIS

1987 *Hongrois et Français. Une famille franco-hongroise les Teleki-de Gérando. 9 Novembre 1986–31 Janvier 1987*. Montmorency. (Kiállítási katalógus)

HORNYÁK

1993 HORNYÁK Mária: *Beethoven, Brunszvikok, Martonvásár*. Martonvásár, 1993.

IRÁNYI – CHASSIN

1989 IRÁNYI Dániel – CHASSIN, Charles-Louis: *A magyar forradalom politikai története 1847–1849*. I–II. Budapest, 1989. (ford. SZOBOSZLAI Margit)

ÍTÉLET

1963 *Haditörvényszéki ítélet*. In: *Teleki Blanka és köre. Karacs Teréz – Teleki Blanka – Lóvei Klára*. Vál., s. a. rend., előszó és jegyz. SÁFRÁN Györgyi. Budapest, 1963. 398–400.

KARACS

1963/1. KARACS Teréz: *Megismerkedés Teleki Blanka grófnővel*. In: *Teleki Blanka és köre. Karacs Teréz – Teleki Blanka – Lóvei Klára*. Vál., s. a. rend., előszó és jegyz. SÁFRÁN Györgyi. Budapest, 1963.

1963/2. KARACS Teréz: *Egy igaz magyar nevelőnő életéből*. In: *Teleki Blanka és köre. Karacs Teréz – Teleki Blanka – Lóvei Klára*. Vál., s. a. rend., előszó és jegyz. SÁFRÁN Györgyi. Budapest, 1963.

KONT

1899 KONT Ignác: *Magyar emigránsok levelei Chassin Károly Lajoshoz*. In: *Budapesti Szemle*, 1899.

KÓSA

1941 KÓSA, Jean, *Irányi et les émigrés hongrois en France*. In: *Nouvelle Revue de Hongrie*, 1941 mars.

LÓVEI

1963 Lóvei Klára *jegyzetei Teleki Blanka fogságáról*. In: *Teleki Blanka és köre. Karacs Teréz – Teleki Blanka – Lóvei Klára*. Vál., s. a. rend., előszó és jegyz. SÁFRÁN Györgyi. Budapest, 1963. 401–456.

LUKÁCS

1984 LUKÁCS Lajos: *Magyar politikai emigráció 1849–1867*. Budapest, 1984.

MISKOLCZY

- 1994 MISKOLCZY Ambrus: *Amikor a mítosz születik... Egy román népballada: a Miorita útja Sovejától Párizsig és vissza avagy fejezetek 150 esztendő román eszmetörténetéből a romantikus nacionalizmustól napjainkig.* Doktori értekezés a történettudományok köréből. Budapest, 1994.

PUTNAM

- 1855 PUTNAM, Mary Lowell: *Auguste de Gerando*. In: *The Christian Examiner and Religious Miscellany*. Vol. 58. Boston, 1855. Jan. – May.

RUBIN

- 1977 RUBIN Péter: *Teleki Emma és Auguste De Gerando házassága kapcsán*. Budapest, 1977.
1982 RUBIN Péter: *Francia barátunk, Auguste de Gerando (1819–1849)*. Budapest, 1982.

SÁFRÁN

- 1963 *Teleki Blanka és köre. Karacs Teréz – Teleki Blanka – Lövei Klára*. Vál., s. a. rend., előszó és jegyz. SÁFRÁN Györgyi. Budapest, 1963.

SEBESTYÉNNÉ

- 1894 SEBESTYÉNNÉ STETINA Ilona: *De Gerando Ágostné, szül. Gróf Teleki Emma*. Különlenyomat a Nemzeti Nőnevelés 1894. évi I. füzetéből. Budapest, 1894.

SIPOS

- 1929 SIPOS Lajos: *A magyar szabadságharc visszhangja a francia irodalomban 1848–1851*. Budapest, 1929.

SZABAD

- 1985 SZABAD György: *Miért halt meg Teleki László?* Budapest, 1985.

P. SZATHMÁRY

- 1886 *Gróf Teleki Blanka életrajza*. Lövei Klára jegyzetei nyomán írta P. SZATHMÁRY Károly. Gróf Teleki Blanka sajátkezű rajzaival. Budapest, 1886.

TÓTH

- 1928 TÓTH Béla: *Edgar Quinet et la Hongrie*. In: *Revue des Études Hongroises*, 1928.

VASVÁRI

- 1956 VASVÁRI Pál: *Michelet és a német tudományos rendszer*. In: *Vasvári Pál válogatott írásai*. Budapest, 1956. 199–206.

VÁDIRAT

- 1963 Vádirat. In: *Teleki Blanka és köre. Karacs Teréz – Teleki Blanka – Lövei Klára*. Vál., s. a. rend., előszó és jegyz. SÁFRÁN Györgyi. Budapest, 1963.

VISZOTA

- 1863 VISZOTA Gyula: *Tagajánlások az Akadémiában*. In: *Akadémia Értesítő*, 1906. nov. 15., 17. köt. 11. füz. 639. és *MTA Almanach*, Pest, 1863.

Schlauch Imre építész és villatelepe Pécsen

I. Előszó

Az elkövetkezendő oldalakon a múlt században élt építőkről és építetőkéről, és az általuk létrehozott vagy igényelt architektúrákról fogunk szólni. A történész szemszögéből talán periférikusnak tűnő téma ellenére hiszünk abban, hogy a művészetek története fontos tapasztalatokkal szolgálhat a történelemnek azzal, hogy képes visszatükrözni egy adott kor jellemzőit. Ezek egyik legtökéletesebb kifejeződését – az anyagi-technológiai tényezőktől való erős függése, valamint a társadalmi klíma és a politikai-ideológiai rendszer béklyói következtében – az építészetben fedezhetjük fel. Egy építészettörténeti fragmentum bemutatása előfeltétele annak, hogy az a művészet-történet megbecsült részévé váljon, és a köztudatban is elnyerje az őt megillető helyet. A múlt építészetének feltárása kívánatos lenne azért is, hogy városaink – amelyek arcukat éppen a vizsgált korszakban nyerték el – a múlt üzenetének meghallgatásával és megértésével épülhessenek napjainkban tovább.

Ezekről az elvektől vezérelve választottuk ki a századforduló egyik legérdekesebb pécsi építészeti vállalkozását: Schlauch Imre villatelepét. A téma teljes körbejárását – historizmus és eklektika problematikájának valamint az Osztrák–Magyar Monarchia építészetének bemutatását – a terjedelmi korlátok nem tették lehetővé, így bevezetésként meg kellett elégednünk Pécs építészetének megrajzolásával. Schlauch Imre monografikus feldolgozásában igyekeztünk kijavítani a szakirodalom pontatlanságait, és a több hónapos levéltári kutatás eredményeképpen sikerült a Schlauch-életművet eddig ismeretlen opuszokkal is kibővítenünk. Elemeztük a villa épülettípusát, megkerestük a Schlauch-telep magyarországi analógiáit, majd nyomon követtük a villák felépülését, amelyeket benépesítettünk korabeli lakóikkal is, akik életmódjukkal, foglalkozásukkal, anyagi helyzetükkel és szokásaikkal sok mindent elárultak a századforduló korszakáról.

II. Pécs építésze

A Mecsek déli lankáin fekvő, mediterrán éghajlatú, kétezer éves város fejlődését sokáig hátráltatta, hogy a püspök hatalma alatt álló mezőváros volt, és hogy az egyház befolyása a szabad királyi városi rang elnyerése után (1780) is erős maradt. Ezt bizonyítja, hogy a legtöbb építészeti megrendelést továbbra is a püspökség adta, kivitelezői pedig a pécsi egyházkerület szolgálatában álló kőműves és kőfaragó mesterek voltak.¹ Rajtuk kívül Buck József, a pécsi rajziskola

¹ Legkiemelkedőbbek közülük: Antonio Sartori, Krammer József, Leitl József, Gianone Péter, Windish János és Vogl Mihály volt.

vezetője játszott jelentős szerepet Pécs 18. század végi – 19. század eleji architektúrájának formálásában, mind a fiatal mesterinasok kinevelésével, mind pedig a székesegyház átépítéséhez készített gótikus terveivel. E korszak legnagyobb szabású és egyben első historizáló építkezése – a Buck terveit felhasználó – Pollack-féle székesegyház-átépítés volt 1807-ben.

A klasszicista nemzedék legmeghatározóbb egyénisége a Klímó Könyvtár, az első színház, és a bécsi tervek alapján 1830–34 között megvalósított városháza építőmestere: Piacsek József volt. Az első középületeknek és a Felsőmalom és Líceum utca polgárházainak felépítésén túl a több lakást magába foglaló bérházterveivel elsőként próbált megoldást találni az egyre növekvő városi lakosság problémájára. Piacsek előre mutató gondolkodása ellenére a 19. század első felének dekonjunkturális, tőkehiányos gazdasága, a polgárság gyengesége és a belterjes céhes gondolkodás – amely a vállalkozói lehetőségek családon belüli megtartására és az idősektől átvett formai örökség konzerválására törekedett – nem eredményezhetett nagyobb volumenű változást.

A század közepén megjelenő romantikus építészet divatot teremtő alkotása az 1859-ben felépült Zsolnay-bazár volt, amelynek hatására a lakóházak homlokzatai Zsolnay épületdíszekbe öltöztek. (Taizs-ház, Mária utca 1; Király utca 8, 32, 39; Ferencesek utca 14.) A város első romantikus épületeként számon tartott Miasszonyunk templomot hamarosan más vallások és felekezetek imaházai is követték, úgymint a Feszl-körhöz tartozó Gerster Károly – Kauser Lipót – Frey Lajos által 1864-ben tervezett zsinagóga, valamint Baldauf János művei: az evangélikus templom és lelkészlak. Az igazi nagy építkezések kora azonban a politikai stabilizációt követő gazdasági fellendülésnek köszönhetően Pécsen is a kiegyezés után jött el.

A 19. század második felének dinamikus pécsi városfejlődéséhez hozzájárult, hogy püspöki- és megyeszékhely rangján túl a polgári állam megszületéséhez kapcsolódó új közigazgatási funkciót: a törvényhatósági város státuszt is elnyerte. Pécs volt emellett a 17 kereskedelmi és iparkamara egyik székhelye; 5 kórházával egészségügyi központ és minden oktatási szinttel rendelkező iskolaváros. A gazdasági jellegű városfejlesztő tényezők közül a szénbányászatot, a vasútépítést² és főleg a század vége felé meghatározóvá váló modern gyáripárt kell kiemelnünk. „E tényezőknek köszönhette a város, hogy meg tudta őrizni azt az előkelő helyet, amelyet a magyarországi városhálózatban a preindusztriális korszakban elfoglalt.”³ Beluszky Pál felmérése szerint a századforduló 244 városából Pécs a regionális centrumok csoportjában Budapest, Pozsony, Zágráb, Kolozsvár, Szeged, Kassa, Debrecen, Temesvár, Arad és Nagyvárad után a 8. helyet foglalta el.⁴

2 Az első vasútvonalat a Duna Gőzhajózási Társaság kezdeményezte Pécs és Mohács között 1857-ben. A barcsi szakasz Trieszttel (1868), a szentlőrinci vonal megépülése (1872) a fővárossal teremtette meg a közlekedési kapcsolatot.

3 KATUS László: Pécs népessége 1848–1920 között. In: *Tanulmányok Pécs életéből I.* Szerk.: VONYÓ József. Pécs, 1995. 37.

4 Uo.

A város tényleges fejlettsége jelentősebb volt, mint amire lakói számából következtetni lehetne. A negatív természetes szaporodási mérleg miatt a demográfiai robbanás Pécsen teljes egészében a bevándorlásból származott. 1850-ben 15.821, 1890-ben 35.449, 1900-ban 43.982, 1910-ben 47.844 ember élt a város akkori területén. A lakosság növekedésével párhuzamosan a lakóépületek száma 2326-ról (1851) 4596-ra (1900) nőtt.⁵

A megélnkülő építkezési kedv első jelei a Király és Ferencsek utca földszintes polgárházaiban mutatkoztak meg. Építői a néhány főt foglalkoztató helybeli kismesterek: Horváth Ferenc, Köröstyös Imre, Pfeiffer József, Szántó Antal és Wagner Gyula voltak. Az 1873-as gazdasági megtorpanás utáni konjunktúra a céhes gyakorlatból kinőtt, vándorlásban iskolázott, gyakorlati kőművesmesterek helyett magasabb képzettségű tervezőket és nagyüzemi módszerrel dolgozó kivitelezőket igényelt.

Ezeknek a feltételeknek tökéletesen megfelelt az érett historizmus legnagyobb pécsi képviselője: Schlauch Imre. A bécsi tanultságú építésszel és sok munkást alkalmazó, jól szervezett vállalatával a kisebb kőművesvállalkozók (Schneider Manó, Horváth Halas Antal, Fülöp János, Horváth Ferenc, Gyenis Ferenc, Wukáilovits Antal, Kálfics Antal, Misángyi János) nem tudták felvenni a versenyt. Ugyanakkor a nagyvárossá váló Pécs építészetének új színfoltjaként megjelentek – a legfontosabb középületek pályázatainak elnyerésével – a fővárosi építészek, akik gyakran túlméretezett, nem a helyi viszonyokhoz alkalmazkodó épületeikkel Budapest építészeti megjelenítéséhez igazították a város arculatát. (Mivel terveik megvalósítója Schlauch volt, róluk a következő fejezetben még szó lesz.)

Slauch Imre halála (1904) utáni kitekintésünket az indokolja, hogy fiai a céget tovább vitték. Ebben az időben még javában tartott az építészeti formák burjánzása gyors és olcsó kiszolgálásban, a jellegéből adódóan azonban megújulásra képtelen stílus mellett helyet kaptak a kivezető utat kereső próbálkozások is. A Schlauch-vállalatba betársult Károlyi Emil 1899-ben szerezte meg építőmesteri oklevelét, majd néhány éves pesti működés után a dekoratív téглаépítészet egyik nagy formátumú képviselője lett Pécsen. Még Schlauch Imrével közösen tervezték a Református templomot és lelkészlakot, majd 1908-ban a Mecsek Egyesület misinai kilátótornyának terveit készítette el. Téглаornamentika díszítést találunk a budapesti Cziegler Győző által tervezett pécsi gyermekkórházon (1904), valamint Pilch Andor Julián internátusán (ma gyermekklinika) és könyvnyomdáján (Munkácsy Mihály u. 10.). A pécsi születésű Pilchet (1877–1936) tekinthetjük a szecesszió legtöbb helyi példáját realizáló építésznek. 1901-ben, a műegyetemi diploma megszerzése után tért vissza szülővárosába, ahol a Schlauch-iroda két kitűnő szakemberével, a már említett Károlyi Emillel és Gadó Ignáccal kialakított munkakapcsolata révén Schlauch Imre városépítő tevékenységének örökösévé vált. A század elején legtöbbet foglalkoztatott Pilch mester keze nyomát dicséri a mai Bóbita Bábszínház, a Szabadság-Rákóczi utcák sarkán álló Zsolnay-palota, a Pannónia Szálloda, az egykori Városi Kereskedelmi Iskola (ma szülészeti klinika), és az egyetem Rákóczi és

Ifjúság úti épületei. Ő volt a tervezője az 1907-es pécsi országos kiállítás több épületének is, amelyek a helyi szecesszió legszebb képviselői voltak.⁶ E stílus reprezentatív hazai példái azonban nem Pécsen születtek, annak ellenére, hogy Lechner Ödön – Pártos Gyulával közösen – a színház és egy Zsolnay kerámiával díszített városháza tervvel is próbálkozott betörni Pécs architektúrájába. Így a szecesszió pécsi megnyilvánulásait keresve meg kell elégednünk néhány jellegzetes elemmel, úgy mint a levágott sarkú, a trapéz és téglalap kapcsolásából alakított ablakforma, a szögletes emeleti zárt erkélyek, az íves-geometrikus díszítésű kapuk és pártázatszerű oromzatok.

III. Schlauch Imre

1. A kivitelező

Schlauch Imre életéről nem rendelkezünk túl sok információval, és ezt kutatásunk során is csak néhány újjal sikerült kiegészítenünk, mert a levéltárban nem kerültek elő személyes momentumokat őrző iratai: letelepedési és polgárjogi kérelmei vagy hagyatéki leltára. Áttanulmányoztuk viszont több év építkezési engedélyeit, és szinte minden évből ráakadtunk eddig ismeretlen Schlauch-házakra.

Pécs városképének nagyhatású formálójá Erdély szülötte, és unokaöccse volt az országos jelentőségre és hírnévre emelkedett nagyváradi püspöknek, Schlauch Lőrincnek.⁷ Weiler Árpád valószínűsíti, hogy szülővárosa megegyezett pályafutása kezdetének színhelyével, Temesvárral. Születési dátumára vonatkozóan talákoztunk 1840. és 1841. szeptember 17-i adattal is. Szőnyi Ottó a budai-külvárosi temetőről 1911-ben írt könyvében a legújabb kriptasorba temetett sírok között megemlíti Schlauch nyughelyét is, mégpedig 1840-es születési évszámmal.

Az építészképzés hagyományos útját járva gimnáziumi és rajztanulmányai után a legkiválóbb helyi mesternél, Schmidt Ferencnél inaskodott. A többre törekvő kőművestanonc azonban legényvándorlása során Szeged és Kassa állomásain keresztül Bécsbe is eljutott, ahol a Glaser cégnél nemcsak munkaszervezéssel, de tervezéssel is foglalkozott. Miközben több épülete megvalósult Bécsben és Badenben, tanulmányait is folytatta, így 1883-ban – 43 éves korára – megszerezte az építésmesteri képesítést. Valószínűleg akadémiai professzorának, a pécsi székesegyházat neorómán köntösbe öltöztető Friedrich Schmidtnek⁸

6 A kiállítás a Szabadság utca nyugati, még beépítetlen területén került megrendezésre. Pilch kitüntetésben részesült a csarnokok terveiért, melyeket később lebontottak.

7 Schlauch Lőrinc (1824–1902) püspök, egyházjogász, az MTA igazgatósági tagja volt. A moldvai csángók magyar nyelvű kultúrájának ápolására alapította a Szent-László Társulatot. Egyházpolitikai tevékenysége elismerésként ényerte a bíborosi kalapot. In: *Magyar Életrajzi Lexikon*. Főszerk.: KENYERES Ágnes. Budapest, Akadémiai, 1982.

8 Az 1882–1891 közötti átépítés igazi oka nem a falak elhajlása volt; azt a püspöki gazdaság konjunktúrája és a milleniumi készülődés indukálta, a pécsi közönség tiltakozása ellenére.

köszönhette Pécsre kerülését, aki felhívta figyelmét a város megélenkülő fejlődésében rejlő lehetőségekre.

A szorgalmas munka árán összegyűjtött vagyonával Pécssett megtelepedő építész a Pécsi Figyelő 1884. május 24-i számában adott hírt magáról. Letelepedését követően mindjárt hozzáfoghatott saját háza megépítéséhez, mert októberben már az Indóház utca 6. szám alá költözött, és irodáját is ide helyezte át.⁹ A ház 1905-ös dokumentációjára véletlenül bukkantunk rá, ekkor ugyanis átépítették.¹⁰ Mivel a hátsó konyha és kamra toldaléképítkezése a homlokzatot nem érintette, így csak alaprajzzal rendelkezünk a Schlauch-házról. Az épületben lévő két lakás érthetővé teszi, hogyan lehetett ebben az időben Károlyi Emil is ennek a háznak a lakója. Az 1904 júniusában megtervezett átalakításra talán pont azért került sor, hogy az építész halála után két lakás kialakításával a cégtárs Károlyi is beköltözhessen az irodát magába foglaló Schlauch-házba. Azt ugyanis nehezen tudjuk elképzelni, hogy a kor legfoglalkoztatottabb építésze 5 gyerekével és nejével korábban is a ház 3 szobájában nyomorgott volna.

Slauch jó viszonyban volt a székesegyház átépítési munkálatainak irányítására Pécsre küldött legkedvesebb Schmidt-tanítvánnyal, Kirstein Ágostonnal. Baráti kapcsolatuk munkakapcsolattá fejlődött, ahogy a Dulánszky püspök környezetében dolgozó Kirstein több nagyszabású egyházi feladathoz segítette hozzá Schlauchot. Közös munkáik sorát az irgalmas rend Gránátalma gyógyszerárának emeletréépítése és templomuk homlokzatának reneszánsz átalakítása nyitotta meg (1887–1891). Az 1795-ben felszámolt kapucinusok helyén megtelepedett, betegápolással foglalkozó rend számára építette fel Schlauch az Irgalmasok Igazságügyi Palotáját (Széchenyi tér 4–5. – 1889), és a Kossuth tér 1–3. számú kétemeletes bérházat (1891), egyaránt 80.000 Ft-os költséggel. A sziléziai származású, berlini és bécsi tanultságú Kirstein tervei szerint húzta fel 1889-ben a Székesegyházi Ének-és Zeneiskolát francia reneszánsz stílusban, majd 1895-ben a Kereskedelmi-és Iparkamara Székházát (Perczel u. 20.), és a Pécs Egyházmegyei Alapítványi Hivatal és Takarékpénztár épületét (ma Csontváry Múzeum). A reformkori ihletettséggű Nemzeti Casino új székházának kirsteini terveit Schlauch olcsóbbá dolgozta át (Király u. 13. ma FEK – 1895).

„Kirstein jól értékesítette Schlauch organizációs képességeit és építőipari gyakorlatát, Schlauch pedig sokat pótolhatott elméleti ismeretei hiányából Kirstein segítségével.”¹¹ Együttműködésük Schlauch Imréről igazi kapitalista nagyvállalkozót formált, aki „mint tervező nem igen versenyzett a pálmáért, de mint építő mindig elnyerte az elsőseget”¹² Pécs legfontosabb középületeinél. A Schlauch vállalat munkásai valószínűsítették meg a Pécsi Nemzeti Színház (1893–1895), a Postatakarékpénztár (1898) és a Postapalota (1902–1904) architektúráit.

9 Erről a Pécsi Figyelő 1884. X. 4-i számában értesítette a város lakóit. Schlauch haláláig itt lakott, csupán az Indóház utca kiépülése folytán változott meg lakcíme 1896-ban 17-es, majd 28-as számra.

10 Baranya Megyei Levéltár (BML): polgármesteri iratok 27.823/1905.

11 LÉVÁRDY Ferenc – LÉVÁRDY Henriette: Pécs historikus építésze. In: *Baranyai Művelődés*, 1987. 1. sz. 20.

12 Schlauch Imre nekrológja a Pécsi Napló 1904. január 19-i számában.

A pécsi színházat tervező Lang és Steinhardt¹³ építészpáros más színháztervei is (kassai, Magyar Színház) a megtévesztésig hasonlítottak a színházépítést szinte monopolizáló Fellmer és Helmer irodában tervezettekhez, ahol négy évtized alatt 48 színház készült el, ebből 11 Magyarországon. Nagy riadalmat keltett, hogy a falak 1894 májusában megrepedtek, de ennek okát nem a kivitelezésben, hanem a pillérek egyenetlen megterhelésében és ülepedésében látták.

Schlauch jó kapcsolatban volt a Pécsi Központi Takarékpénztárat megálmodó másik fővárosi építészpárossal, a Korbl és Giergl¹⁴ irodával is. A takarékpénztár 3 emeletnyi monumentalitásával az anyagi stabilitást, tetszetős Zsolnay pirogránit díszekkel némi önreklámot is hivatott volt kifejezni.

Balázs Ernő eklektikus-szecessziós Postapalotáját „*az épület rendeltetésére utaló szoboralakok és frízek még történelmi reminiszcenciájú formálása ellenére az oldalhomlokzat ablakai fölött a stülizált virágos betétek a magyar ornamentikájú szecessziós törekvésekhez kapcsolják.*”¹⁵

1891-ben Piacsek Gyula tervei alapján a Királyi Táblát, 1896-ban a város mérnöki osztályán megfogalmazott terv szerint a Mária utcai elemi és polgári leányskolát valósította meg. Ismerünk még néhány középületet, ahol érdemes lenne megvizsgálni, hogy a kivitelezésen túl nem vállalt-e Schlauch a tervezésben is szerepet. (A Pécsi Kölcsönös Segélyező Egylet épülete – Király u. 23–25.; Városi Szegényház – Vitéz u. 3.; Megyei Árvaház – ma JPTE Művészeti kar; Elmegógyintézet – Rét u. 2.).

A Református templomon kívül ő építette a szentegáti kápolnát (Biederman Rezső báró részére) valamint a pécsbányai, paksi (1901) és döbröközi templomokat. Ez utóbbinak a terveit Kirstein Ágoston készítette még 1892-ben, de kivitelezésére csak 1901-ben, 124.000 korona költséggel került sor.¹⁶ 1904-ben tervezte meg és építette fel a Pécsi Katolikus Legényegylet házát a Megye u. 20–22. szám alatt.

Szinte nincsen olyan épületfajta, amit ne épített volna. „*Bámulatos gyorsasággal emelte fel házaait. Annyi munkást alkalmazott, amennyi csak elfért az építkezéseinek.*”¹⁷ Eredményessége és gyorsasága valójában jó szervezőképességében, munkatársai igényes megválasztásában és gyors megismerésükben rejlett.

Érdekes, hogy mindössze egyetlen jelentős középületnél próbálkozott meg a tervezéssel, mégpedig nem is sikertelenül, hiszen városháza tervével a 17 pályázó közül a 3. díjat nyerte el.¹⁸ Még meglepőbbek a csúcsíves, fiatornyos, vimpergás

13 A prágai születésű osztrák építész, Lang Adolf egyéb épületei: régi Múcsarnok, Karlsbadi Fürdő, Szegedi Kultúrpalota, Bukaresti Városi Fürdő voltak.

14 Korbl Flóris (1860–1930) és Giergl Kálmán (1863–1954) berlini tanulmányok, majd Hauszmann Alajosnál eltöltött irodai gyakorlat után 1893-ban társultak. Fő műveik: Zeneakadémia, a két Klotild palota, Kolozsvár, Szeged és Debrecen egyetemi-klinikai épületei.

15 MENDŐI. Zsuzsa: Pécs építészete a századfordulón In: *Magyar Építőművészet*, 1989. 6. sz. 6.

16 A Pécsi Napló 1901. március 3-i számának adatai.

17 Pécsi Napló nekrológ

18 Tervpályázatát Sopianae jelige alatt találtuk meg a városháza anyagában, a 34. számú különügy alatt.

homlokzatú, gótizáló tervek. Talán mesterének, Friedrich Schmidtnek bécsi városháza eszméje lebegett a szeme előtt, mindenestre a Pécs architektúrájában alig nyomot hagyó gótika stílusának kiválasztása nem tűnik számunkra túl szerencsésnek.

A Schlauch-féle városháza földszintjén 13 bolthelyiség és egy vásárcsarnok, a magasföldszinten zárkák és börtönök kaptak volna helyet. Az első emeleten díszterem, tanácsterem, polgármesteri és gazdasági hivatalok, a második szinten a közgyűlési terem, a levéltár, a rendőrkapitány, míg a harmadikon a különböző hivatalok kívül (ügyészi, katonai, mérnöki, árvaszéki) egy múzeum is lett volna. Halálakor a virilistáknak¹⁹ kijáró közgyűlési határozatban is kiemelték sikerét: „Még csak egy ambíciója volt, melyen szeretettel csüngött, a városi tanácsház megépítése, amelyre vonatkozó terülpályázatban díjat is nyert, ami örömkönnye-
ket sajtolt ki szemeiből.”²⁰

A városháza végülis Lang Adolf tervei szerint, de a Schlauch és Károlyi cég kivitelezésében épült fel 1905 és 1907 között. Ennek a nagy munkának a megszerzése módosítja azt a szakirodalomban olvasható nézetet, amely szerint a cég csak a megkezdett építkezések befejezésére koncentrált volna, bár az tény, hogy a Schlauch és Károlyi cég hamar megszűnt. A kor krónikása, Lenkei Lajos újságíró²¹ szerint Schlauchék a városháza kivitelezésén véreztek el, bár arra nincs adatunk, hogy csőd alá került volna a cég. A Schlauch-fiúk közül József 1906-ban kiszállhatott a vállalkozásból, mert elköltözött a városból. Talán ezt követően alakult át a vállalat Károlyi és társává, ahol ez utóbbi meghatározás már nem Schlauch Lőrinc, hanem Marton Miksa vállalkozót fedte.

2. A tervező – Adalékok Schlauch Imre munkásságához

A magát legnagyobb építési vállalkozóvá kinövő Schlauch nem volt híjjával az építészti talentumnak sem. Első megvalósult terveinek a Ferencesek utca 33. szám alatt épült egyemeletes és a mellette lévő Váradi Antal utca 2. számú földszintes lakóházakat tartják. Mindkét ház megrendelője Schwarz Frigyes főorvos volt. Az egykori emeletes bérház most befejeződött korrekt felújítása és a külsőn diszkréten mutatkozó funkcióváltás (CIB Bank) mintaértékű lehet más épületek számára is.

Nem hagyták érintetlenül az idősödő mestert a kivitelezéskor megtapasztalt új hatások sem. A szecesszió – és a Postaigazgatóság épületének – hatása érződik az általa tervezett és kivitelezett Nádor Szállón (1902). Ő tervezte 1886-ban a

19 1901-ben 674 (X2) koronával, 47.-ként került fel a virilista jegyzékre. Halálakor, 1904-ben 574 (X2) koronájával már csak az 55. volt.

20 BML: 4220/1904. Pécs sz. kir. város törvényhatósági bizottságának 1904. február 3-i rendkívüli közgyűléséről felvett jegyzőkönyv kivonata.

21 LENKEI Lajos: *Negyven év Pécs életéből. Egy pécsi újságíró visszaemlékezései.* Pécs, 1922. 232.

Vadember Szállodát (Bajcsy-Zs. u. 2.) és a Konzum Áruház helyén állt egykori szállót is (1903). Az építőtechnika új vívmányaként öntöttvas oszlopokat rejtett a szintén Schwarz doktor számára épült Király utca 14. számú kétemeletes bérház toronyszerű kupolája és sokféle ornamense mögé. (Ez a mai Corso Kávéház és a kamaraszínház épülete, helyén 1894-től a Vigadó otthon étterem működött.)

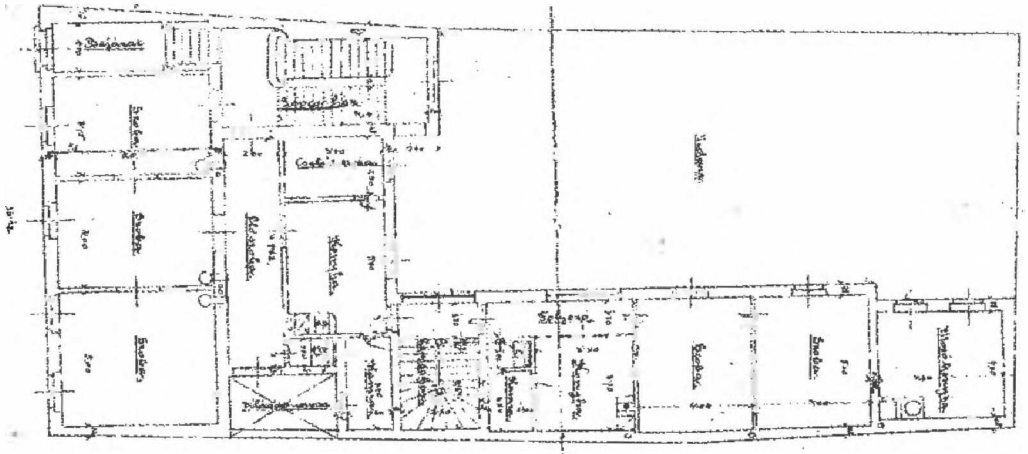
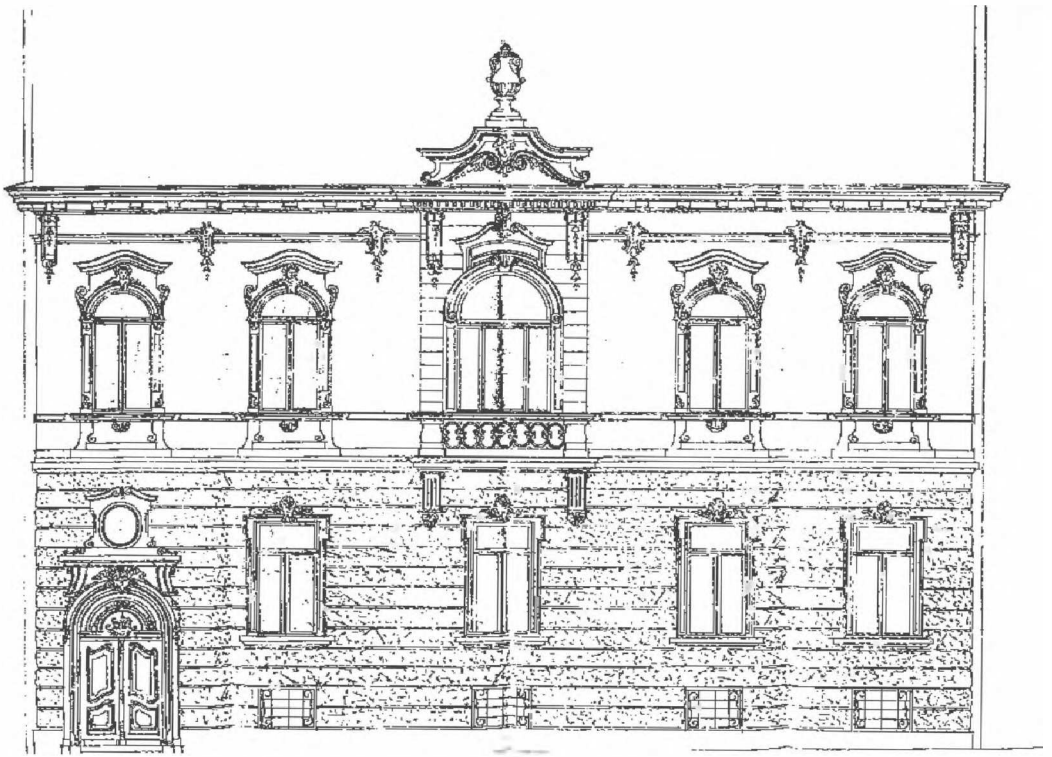
Az építési engedélyek 1895–98 közötti átvizsgálása azt a feltételezésünket igazolta, hogy Schlauch Imre 20 éves pécsi tevékenysége alatt sokkal több lakóházat tervezett, mint amennyit eddig ismertünk:

Év	Cím	Építtető
1884	Ferencesek u. 33. és Váradi A. u. 2.	Schwarz Frigyes
1886	Bajcsy-Zs. u. 2.	Egyemeletes ház a Bedő Kávéházzal
1887	Mária u. 23.	Hamerli János lakóháza
1889	Munkácsy Mihály u. 23.	Dr. Erdőssy József
1890	Zsolnay Vilmos u. 13.	Piacsek Károly
1894	Király u. 14.	Schwarz Frigyes
1897	Váradi Antal u. 11.	
1897	Mária u. 28.	Hillebrandt Ferenc bádogos háza
1897	Apáca u. 1.	Sipőcz ház és patika
1897	Irgalmasok u. 18.	Antal Gyula bérháza patikával
1898	Teréz u. 2.	Goldberger József

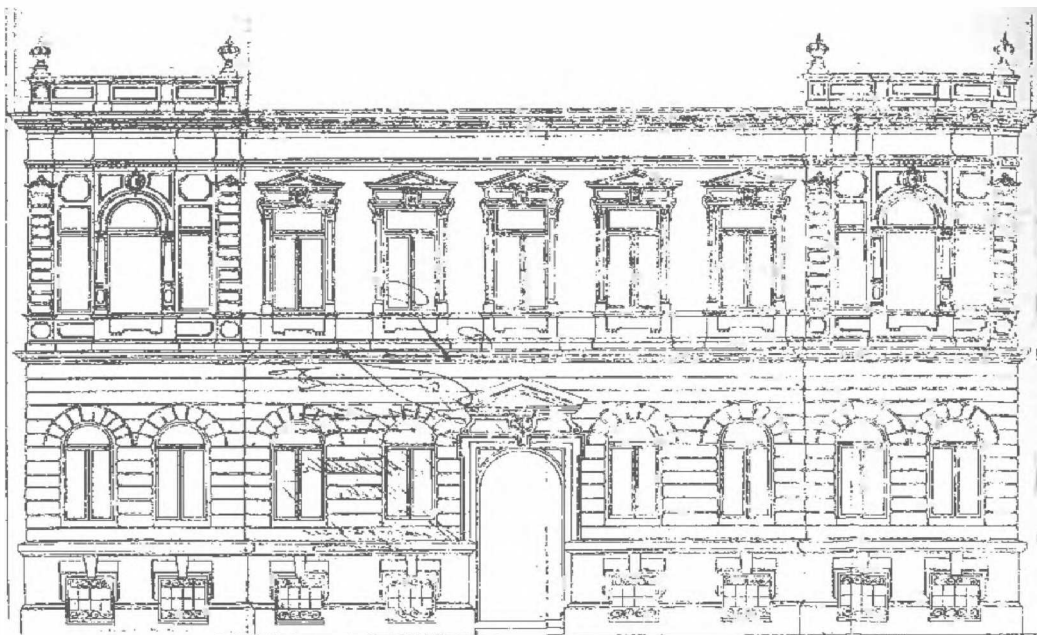
Az újonnan felfedezett épületek:

Év	Cím	Építtető	Polgármesteri irat száma
1893	Irgalmasok u. 16.	Krausz Benő	Csak tervrajz
1895	Nepomuk u. 11.	Dr. Fürst Győző ügyvéd	6921–1895.
1896	Nepomuk u. 27.	Prix Ferenc	15.871–1896.
1898	Indóház u. 10.	Koszér János bírós	6389–1898.
1898	Indóház u. 8.	Ruska Elemér	4487–1898.

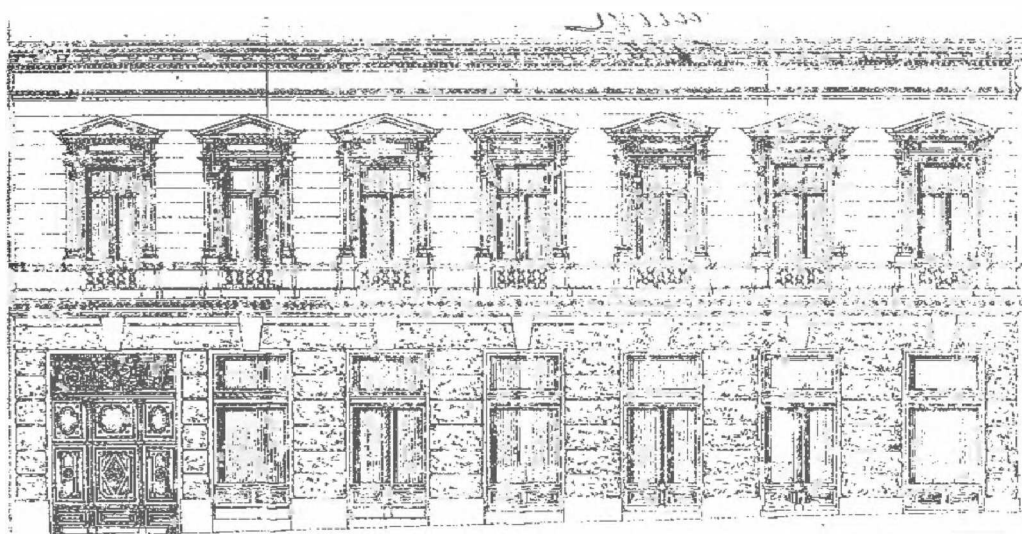
Koszér János háza kivételével ezeknek a bérházaknak közös jellemzője, hogy túlzott mértékben a reprezentációs szempontok szerint tervezték, rendezték be és használták, nem pedig a gyakorlatiasság és higiénikus életmód körülményeinek megfelelően. Az általában neoreneszánsz külső szimmetrikus, tengelyes homlokzatához igazodott a belső egymásba nyíló szobáival, amelyek vagy 2 traktus mélységben vagy L alakban helyezkedtek el. A szobák nagyméretűek,

A Nepomuk u. 27. és alaprajza (Prix Ferenc)

Nepomuk u. 11. (Fürst Győző)

Irgalmasok u. 16. (Krausz Benő)

magasak, de nem elég világosak és nehezen fűthetőek voltak. Az előszobák és hálóak a tervezési hibák elleplezésére született, természetes világítás és szellőzés nélküli, sok ajtajú, csak átjárás céljára szolgáló terek voltak. A bérházak lakásai 3 részre: szolgálati, reprezentációs és magánszférára különültek el. Míg a reprezentatív helyiségek elmaradhatatlanok voltak, addig a mindennapi szükségleteket kiszolgáló terek (budoár, gyerekszoba) gyakran hiányoztak. A vízvezeték bevezetése ellenére sem vált általánossá a fürdőszoba, bár a további fejlődés során a gazdasági és higiénés helyiségek a reprezentációs tér rovására terjeszkedtek.

Véletlenül bukkantunk rá az Irgalmasok u. 16. szám alatt Krausz Benőnek felépített egyemeletes bérház 1893-as tervrajzára. A homlokzat klasszikus szimmetriáját egyedül a baloldalra helyezett kapu töri meg a földszinten, ahol a bejárat mellett 3 bolt, 2 iroda és 1 raktár került kialakításra. Az emelet timpanonos szemöldökpárkányokkal, oszlopos keretézéssel és balusztrádokkal kiemelt egyforma ablakai egyetlen, 7 szobás lakást rejtettek maguk mögött. Az alaprajz csak abban tért el a szokványostól, hogy míg általában a fürdőszoba kapcsolódott a háléhoz, addig itt ez a helyiség messze került a fürdőtől: a szalon mögötti kisebb szoba lehetett. Schlauch az étkezőt azzal is kihangsúlyozta, hogy középre helyezte, és 3 ablakkal nyitotta meg az utcára. Bár a középosztály felső régióitól kezdve nem volt szoros összefüggés a lakás méretei és a család tagjainak száma között, a 2 gyerekszoba arra enged következtetni, hogy az építető nagycsaládos volt.

A Nepomuk utca (ma Munkácsy) 11. számú ház építetője Fürst Győző ügyvéd volt. A ház építésekor, 1895 körül a pécsi borkereskedők ügyeivel foglalkozó Fürst iroda fogalom volt Pécsen. Azonban Darányi Ignác földművelésügyi miniszter alatt „a pécsi borpiacot másfél évtizedre elpusztították és ezzel meggyengült a Fürst féle iroda is, mely csakis idők múltával tudott új erőre kapni.”²² Házán kívül az ügyvédúr nyaralót és kisebb földbirtokot is bírt, és virilistaként tagja volt a városi közgyűlésnek. Az épület merevségét Schlauch a szélek ikerablakos, vakolt és tetődíszes kiemelésével oldotta fel. A földszint kváderezett félköríves ablakait az emeleten – a széleket kivéve – annak timpanonos variánsai váltották fel. A ház földszintjén két hasonló méretű, 4 szobás otthon volt bérelhető, míg az emelet 9 szobás lakásában Fürst ügyvéd és felesége, Zirner Mária laktak Ella és Erzsébet nevű lányaikkal. Az ebédlőn és szalonon kívül a többi szoba funkcióját nem adta meg a terv, ami azt a gyakorlatot bizonyítja, hogy a lakóhelyiségek funkciója nem az építésztől, hanem a lakóktól függött.

Építészünk nagyobb szabadsággal és több fantáziával gyúrta rokokós könnyedségűvé az építészeti elemeket a Nepomuk utca 27. számú ház homlokzatán. Schlauch gyorsaságára jellemzően az 1896 januárjában Prix Ferenc részére tervezett épületre már szeptemberben megadták a lakhatási engedélyt. Az emelet vonzó megjelenítése az alaprajzban nem észlelhető; mindkét szinten egy 3 szoba-konyhás utcafronti és egy – az L alak szárában lévő – 2 szoba-konyhás lakás volt található. Ez utóbbi – a társadalmi léptékváltást mutatva – már cselédszobával sem rendelkezett. A lakásokban nem volt fürdőszoba sem.

Az Indóház utca 8-as számú ház Ruska Elemér megrendelésére 1898-ban készült el. A nem túl impozáns külső, valamint a belső elrendezés is azt sugallja, hogy az egész ház bérbeadás céljából épülhetett, amit alátámaszt, hogy maga Ruska nem lakott benne. Az U alak bal oldalán egy utcára néző 4 szobás és egy szobakonyhás, jobb oldalán egy 5 szobás és egy 2 szobás lakást értékesíthetett az építtető.

Koszér János királyi törvényszéki bíró földszintes háza – amely az előző épület szomszédságában, az Indóház utca 10 szám alatt épült fel – szintén Schlauch mester keze nyomát dicséri. Az egyenes záródású gipszstukkós ablakkeretek, az ajtó szemöldökpárkánya és a tető kissé idegenül ható bábos korlátos címerdíszje tették ékessé az épületet. Az alaprajz egyetlen érdekessége, hogy a 4 szobán (ebédlő, szalon, háló, szoba), konyhán, cselédszobán, előszobán és fürdőn túl vendégszobával is rendelkezett az épület.

Ezeket a vagyonosabb rétegek számára készített tetszetős terveken kívül meglehetősen sok 1-2 szobás, külvárosi, teljesen egyszerű külsejű kispolgári lakás tervrajzára bukkantunk, ami arra enged következtetni, hogy építészünk nem dolgozott drágán, munkája a szegényebbek számára is megfizethető volt.

Cím	Építtető	Polgármesteri irat száma
Vilmos u. 12.	Schiffrich András	-
Kálvária u. 20.	Vlasits Ferenc	17.000/1895.
Nyíl u. végén	Ohneszorg János	12.028/1895.
Vilmos u. 27–29.	Schiffrich András ikerháza	17.922/1896.
Felső-Balokány u. 51.	Lenti András	2162/1897.
Kiskirály u. 1.	Dobszay Antal	15.816/1897.
Nyíl u. 35/7.	Ifj.Hebenstreit Károly	8202/1897.

Schlauch apróbb munkákat – átépítéseket, toldaléképítéseket – is elvállalt, és a kor szinte valamennyi pécsi gyárosának ipari építkezéseit is kielégítette. Hirschfeld Samu sörgyára számára és a Gazdák tejcarnokának kéményt,²³ Sipócz István részére szíkvízgyárat,²⁴ a Höffler testvéreknek áztató műhelyt,²⁵ Jánosi Engel József fatelepére pedig 2 árnyékszékét tervezett.²⁶

A további sikerrel kecsegtető kutatást érdemes lenne folytatni, bár a Schlauch életmű így is gazdag. Schlauch Imre halálával Pécs város „iparos osztálya egyik jelesét veszítette el, s a nagyközönség egy közmegebecsülésben álló derék tagját, aki polgári erényeivel, tudásával és vállalkozási szellemével a város fejlődése terén igen hasznos

23 BML: polgármesteri iratok: 13.329/1896

24 BML: polg.iratok: 11.070/1897

25 BML: polg.iratok: 18.975/1897

26 BML: polg.iratok: 18.944/1897

szolgálatokat tett, s maradandó érdemeket szerzett” – írta a Pécsi Napló nekrológiájában. Gyomorbajjal és bélpangással kezdődött betegsége 1904. január 18-án végzett vele. Január 20-án délután 3 órakor – a kor legimpozánsabb temetésé-ként – ezer főt meghaladó gyászmenet kísérte utolsó útjára.

IV. A Schlauch-villatelep

1. A villa épülettípusa

Schlauch Imre egyedi és több szempontból is érdekes vállalkozása volt az Indóház utcai villatelep. Mielőtt azonban belefognánk a villatelep kialakulásának, felépülésének és benépesülésének vizsgálatába, itt tartjuk szükségesnek, hogy a villáról, mint épülettípusról szövjünk.

A villa már az ókorban is kedvelt épületfajta volt: a római építészetben a városon kívül fekvő, vidéki lakóházat hívták így. Igazi virágkorát a villaépítészeti az itáliai reneszánsz idejében élte; a Firenze, Genova, Velence és Róma környéki villák architektúrájukat a kastélyépítészetből merítették.

A polgári villa a 18. század végének Nyugat-Európájában született meg. Előfeltétele volt egyrészt a polgárság gazdasági-társadalmi megerősödése, amely lehetővé tette e réteg számára, hogy városi otthona mellett kisebb nyári rezidenciát is építtethessen magának. Másrészt annak a romantikus életérzésnek a megjelenésére volt szükség, amely az elveszett természetközelség visszavarázslására a városból a szabadba való kivonulással válaszolt. Építészeti előképül a reneszánsz villaépítészet és a barokk rezidenciák parkjainak pavilonjai szolgálhattak. A természetbe komponált reneszánsz nyári villáknak mulatságokhoz tervezett reprezentatív termei maguk mögé parancsolták az intimitás és kényelem igényeit. Bár a 19. századi polgár életmódjában, ízlésében még mindig nagy szerepet játszott a reprezentáció, az egyre fontosabbá váló kényelem és otthonosság elvárásainak következtében e villák nem követhették reneszánsz előképeik alaprajzait.

A svájci faverandás, faoromzatos, lombfűrészkes ornamentikájú villatípus – ahová a Schlauch villák is tartoznak – a 18. század végi pittoreszk eszményből, az angol tájkertnek a különböző stílusú épületek, múromok, barlangok és egzotikus pavilonok között álló svájci parasztházából fejlődött ki. Az a gondolat, amely a svájci parasztházat pihenés és multság céljára a parkokba helyezte, a 19. században is továbbélt – de önállóvá válva – városkörnyéki nyaralók és villák stílusává lett. A svájci ház tösgyökeressége, a svájci függetlenség vágyképe, és az eredeti környezet, az Alpok romantikája is hozzájárult e stílus közkedveltté válásához.

Ennek a villatípusnak első magyarországi példái a reformkorban jelentek meg a budai hegyvidéken, a Svábhegy lankáin. A villák gyakori idegen elnevezései is arról tanúskodnak, hogy külföldről átvett stílusról van szó, amely a kötött tanmenettel oktató építészeti akadémiák mintalapjainak és metszetgyűjtemé-

nyeknek a közvetítésével került hozzánk a Monarchia nyugati részéből, esetleg osztrák közvetítéssel Dél-Németországból vagy Svájcból.

Ezek a korai svájci típusú nyaralók még a klasszicista kúria alaprajzi és homlokzati megoldását vették át, megtartva a mintakép horizontális elosztású tömegét és szimmetrikus tagolását, de azok oromfalának, portikuszának fába való átültetésével. Annak ellenére, hogy ezeknek az 1840 körül épült budai villáknak az építetői polgárok voltak, villáik megjelenítéséhez mégis a vidéki főrendek kúriáit vették mintaképül. Ennek oka, hogy nem volt egyéb, ami előképül szolgálhatott volna, mert a villa építészeti műfajának nem voltak előzményei Magyarországon, valamint a kialakulóban levő nagypolgárság is szívesen igazodott az egykori arisztokrácia, a múltbeli elit réteg ízléséhez.

A klasszikus villa 5 tengelyes, középen 3 nyílású, fatornáccá szelidült portikuszú, deszkázott oromfalú homlokzata általában két traktust rejtett maga mögött: a főhomlokzatra néző 3 helyiséget, (a centrális díszhelyiséggel, mely a verandára nyílik) és a hátsó frontra néző, alárendelt mellékhelyiségeket (lépcsőház, hálószoba és cselédszobák).

Az 1870-es évek körül az eklektika elterjedésével felmerült az igény ötletesebb megoldások iránt, amelynek következtében az alaprajz lépcsőzöttebbé vált és megszűnt az épület aránytalan főhomlokzat centrikussága. Változatosabb lett a homlokzat is: az épületsarkokat levágták, többszörös szögben megtörték vagy armírozással hangsúlyozták, az ablakokat lombfűrészkes fakeret helyett vakolat-tagozatokkal, szemöldökkel emelték ki, a falsík gyakran vonalazott vagy keretezett lett. A villák lábazati részét terméskőből faragták, a földszinten a téglafalazás, az emeleti falsíkon a kváder hatását keltő vakolás volt a jellemző. A rendszerint nem a homlokzati középtengelyben elhelyezett veranda már nem uralta fő motívumként az épületet, hanem annak homloksíkjából alig kilépve besorolódott a részek hierarchiájába, de funkciójában is – átmenet a zárt lakóterek és a szabad tér között – és eltérő anyaga révén homlokzatsíkjaként is friss változatos-ságot vitt az épületbe.

Ausztriában az alpesi építkezést képviselő svájci ház helyett a tiroli típus terjedt el, amely Bécs környékén összeolvadt a redukált Rundbogen Stillel és a német neoreneszánszal. Ennek hatására az 1880-as évek végétől az eddig kedvelt típust felváltotta egy későromantikus-eklektikus, gyakran többemeletes, várszerű villa, amely átmenete volt a svájci (illetve tiroli) lakóháznak és egy leegyszerűsített kicsiny várkastélynak tornyokkal, reneszánsz oromzatokkal, faverandával. A reformkori klasszicista nyaralók után az igazi fellendülés hazánkban is az 1880-as években következett be, amikor sorra épültek a villák a Svábhegyen, Zugligetben és Hűvösvölgyben.

A polgárság szélesebb köreiben ekkor elterjedő nyaralási, utazási szokásoknak, és a pihenés, kikapcsolódás asszociációját keltő lombfűrészkes stílusnak az összekapcsolódásából nemcsak magánépületek, hanem a hasonló életérzést prezentáló középületek is születtek, úgymint a Császár és Király Fürdő, vala-

27 BML: polgármesteri iratok: 13.820/1892. Az épület ma lakóházként funkcionál (Havihegyi u. 1.)

mint a Rácfürdő forránházai, a lóvasút zugligeti végállomása, a Tiszavidéki vasút facsarnokai Kassán, Debrecenben, Miskolcon, vagy a Schlauch Imre által Scholcz Gyula pécsi sörgyárosnak épített tettyei vendéglő (1892).²⁷ A kikapcsolódás ténye az állandó lakó- és középületektől eltérő környezetkialakításban is manifestálódott, mind anyagában, mind külsejében nagyobb szabadságot és változatosságot engedve meg építőnek és építtetőnek egyaránt.

A villa lakóépületté válásának és villateleppé szerveződésének megértéséhez azt a gyökeres szemléletbeli változást kell megvizsgálnunk, amely a lakáskultúrában a századforduló környékén az értelmiségnek a nagyváros és a polgári életmód elleni lázadásából következett, s mely a lakosság gyors ütemű növekedésére adott bérház megoldás helyett egészségesebb és humánusabb lakókörnyezetet követelt. A kezdeményezés szülőhona Anglia volt, elveit a késő preraffaelitizmus és a William Morris által elindított iparművészeti céhmozgalom együtt alakította ki.²⁸ A középkor művészetét eszményítő preraffaeliták a természeti környezetbe illeszkedő építkezés példaképeinek tekintett gótikához való visszatérést hirdették. „*Ennek az utópiának egy fejlett ipari társadalom viszonyai közötti realizálásából született meg a parkos külterületeken a családiház (cottage) építkezése és aztán a kertváros terve.*”²⁹

A középkorig visszanyúló, kertben álló, általában kétszintes cottage ház az Angliát, Hollandiát és Belgiumot megjárt osztrák építésznek, Heinrich Ferstelnek köszönhetően az 1870-es évek elején került Bécsbe. Az angol családi ház célszerű alaprajza Bécs környékén a következő változatra módosult: a konyhát és a kiszolgáló helyiségeket az alagsorban helyezték el, a földszintet a szalon, az ebédlő, a nappali és az úri szoba foglalták el, míg az emeleten (a földszintivel megegyező alaprajzon) a hálószoba, gyerekszoba és vendégszoba kaptak helyet. Azonban a háznak földszintre és emeletre való tagolása idegen volt a helyi életmódbeli hagyományoktól, így a cottage csakhamar kettős családi házzá módosult, az épületet szintenként osztva egy-egy lakásra. További fejlődése anyagilag erős középpolgárság hiányában nem a saját családi ház felé, hanem a bérvilla irányában haladt, amely bár kellemesebb körülményeket biztosított, mint a bérház, de az angol példából csak a kis előkertet és a fasorral szegélyezett utcaképet tartotta meg újításként. A családi házzal szemben ezek a villák társadalmi reprezentációs szándékot is kifejeztek, a bérpalota főúri lakosztályt mimelő lakásával szemben viszont olyan esztétikai erényekkel rendelkeztek, amelyekről Lyka Károly az 1903-as Művészet oldalain így írt: „*Talán nem is kell ismét szövé tenni, hogy egy artisztikus, igazán szép házacská mily intenzíve tud hatni lakójának kedélyvilágára. Fogva tarja és otthonlakóvá teszi. Hat ízlésére, bizonyos fokig befoly gondolatainak kormányzására is.*”

Ilyen villák épültek 1873-ban Bécsnek Wahring és Döbling nevű elővárosaiban, majd később Gersthof, Hietzing és Lainz nevű külvárosaiban, amelynek

28 Itt kell felidézni magának Morrisnak a házat, a Red Houset (tervező: Philip Webb).

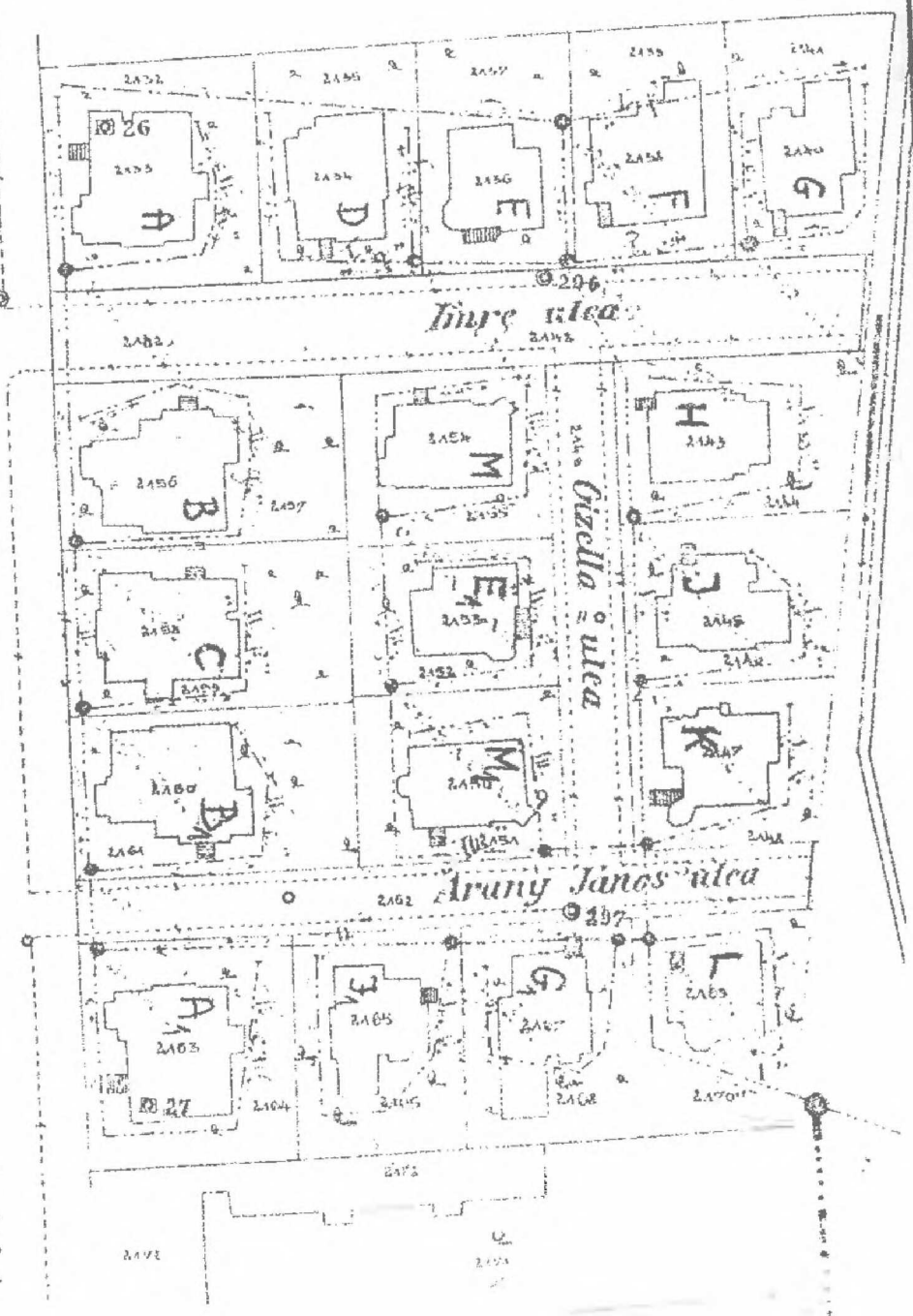
29 Howard kertvárosmozgalmával az emberibb lakókörnyezet kialakításáért, város és vidék egységének visszaállításáért szállt síkra. HANÁK Péter: *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. Szerk.: HANÁK Péter. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1992. 8.

34

295

298

Indáncz

Helyszínrajz

lakói egészséges természeti környezetben laktak anélkül, hogy le kellett volna mondaniuk a városi élet kulturális és civilizációs előnyeiről. Ezen adottságokból kifolyólag e villanegyedek lakói a befelé fordulóbb életet kedvelő szabadfoglalkozásúak – hivatalnokok, művészek, egyetemi tanárok és tudósok – felső rétegéből kerültek ki. A nagypolgárság számára ez az épülettípus azért sem volt megfelelő, mert őket az üzleti élet a belvároshoz kötötte, mellesleg a villa holt befektetésnek bizonyult számukra.

Magyarországon a Bécs környéki előképek századfordulós elterjedése azt bizonyította, hogy amennyiben nem egy kimagasló formátumú építésről vagy mecénásról volt szó, a Monarchia ízléskultúrája meglehetősen homogénnek mutatkozott. A magyarországi párhuzamokat a művészettörténeti kutatás fehér foltjai és Budapest-centrikussága miatt mégis nehéz országos szinten feltárni.

Nem véletlen, hogy Bécs közelsége folytán az első cottage-rendszerű városrész Magyarországon éppen Sopronban jött létre az Indóház (ma Kossuth) utcának lazán elrendezett, szabadon álló házakkal történt beépítése során. (Beépítési terv: Hasenauer Ágost, 1877) A Kossuth Lajos utca 21. szám alatti, Otto Hofer által tervezett villa (1877) faornamentikájú stílusával is kapcsolódik a Schlauch-villákhoz. A pécsi villáknak időben is közeli társai a soproni Lővérekben 1894–96 között kiépült Villa sornak a házai, mint például Franz Born nyaralója (Villa sor 4. Schármár János tervei alapján), vagy Schiller János ugyanezen utca 10, 12, 16, 18, 20, 22, 28, 30-as szám alatti épületei, amelyek különlegességét az igen nagy árnyékhatású verandaépítmények adják.

A Schlauch-i kertváros elgondoláshoz hasonló, de korábbi kezdeményezés eredménye volt az 1880-as években létrejött Budapesti Tisztviselőtelep. Lényeges különbség viszont, hogy a mai Mező Imre – Bíró Lajos – Bláthy Ottó és Elnök utcák mentén felépült olcsó családi házak nem egy építész fantáziájának városképi realizálódásából, hanem a főposta tisztviselőinek vállalkozásából születtek. Ennek az 1910-es évektől megvalósult vidéki variánsa volt a Debreceni Tisztviselő Telep Szövetség kezdeményezése a város tanácsától kedvezményesen kapott telkeken. 3-4-5 szobás, kertes villáknak a felépítésére. Olcsón bérelhető, de művészi megjelenésű villatelepet tervezett a Bálint–Jámbor építészpáros a Miskolc melletti Rákón Keglevich István gróf megrendelésére (1903). A kertváros gondolat egyik legsikerültebb megvalósulása – a városrendezés fejlődésével kölcsönhatásban – a Wekerle-telepben teljesedett ki, 1908-tól.

2. A Schlauch-villatelep felépülése

Nemcsak építészeti szempontból foglal el kiemelkedő helyet Schlauch Imre oeuvre-jében a villatelep,³⁰ de a mai Szabadság utca mentén és a környező utcákban felépített villák a város beépülése és szépülése szempontjából is fontosak voltak. A századforduló előtt az Indóház utca keleti részén a beépítetlen

30 BML: polg. iratok 1916/1160.

Majláth rét terület el. Schlauch jó üzleti érzékkel ismerte fel, hogy az éppen ekkor épülő vasútállomás jelentősen meg fogja növelni a városba vezető utca mentén fekvő területek értékét. A Majláth rétre – annak megvásárlása után – 5 emeletes és 13 földszintes villát tervezett, és a közlekedés biztosítására 3 új utca megnyitását kérte a várostól. A városi közgyűlés támogatta a terveket, mivel a felépítendő 18 villával nemcsak új lakásokra, de jelentős adójövedelemre is szert tehetett volna a város. A költségvetés szerint a város tanácsának kiadásait a kocsutak makadammal való burkolása, a járda aszfaltozásának 1/3-a, a légszuszvillágítási munkálatok és a vízvezetéki csőhálózat bevezetése képezné mintegy 3155 Ft költséggel. Ugyanekkor a tervezett adóbevétel meghaladná az 1500 Ft-ot évente.³¹ Így az utcarendezéshez szükséges költségek már a második évben csaknem teljesen megtérülnének. Az 1899. június 13-án összeült építésügyi bizottság forgalmi szempontból is kívánatosnak tartotta a 600 méter hosszú Indóház és Siklósi utcák középtájon való összeköttetését és ezen új utca kivezetését az Alsó-Malom utcáig, mellyel az eddig egyetlen utcával át nem szelt, 16.500 négyzetméter terület felparcellázása és házhelyekre való osztása is lehetségessé válnék. Ennek az átkötő utcának a szélességét 12 méterben, a másik két utcáét 8 méterben állapították meg.

Az építésügyi bizottság jóváhagyását követően Schlauch mester 1899. június 19-én készítette el a terveket. A helyszínrajzról jól leolvasható a 18 villának és az új utcáknak az elhelyezkedése, és az is, hogy Schlauch tulajdonképpen csak 11 különböző épületet tervezett, mert az A, B, E, G, I és M jelű villák két változatban is előfordultak a telepen, a C villa pedig csak abban tért el az A és A1 villáktól, hogy nem rendelkezett toronnyal. (Ma egyébként az A1 villa tornya sincsen meg.) A villák ismétlődését az épületeknek a telken való elforgatásával ellensúlyozta az építész, megadva ezzel a ritmusát is a villatelep városképi megjelenésének.

Slauch Imrét közvetlenül a Bécs környéki villák ihlethették, hiszen életrajzi adatai szerint Baden bei Wienben sajátította el a faragott-fűrészelt asztalosmunkákkal díszített villaépítkezés művészetét. A Pécsi Napló is kiemelte nekrológiájában, hogy Schlauch épített villákat Badenben. Annak ellenére, hogy a Badeni Levéltár építkezési ügyei hihetetlen rendben sorakoznak a polcokon, nem sikerült Schlauch keze nyomára bukkannunk. Neve nem szerepel a Badenben foglalkoztatott építészek között, az építési engedélyek alfabetikus utcanév-besorolása pedig nem teszi lehetővé a tervező-kivitelező szerinti keresést. Talán nem is szerepel Schlauch neve sehol a terveken, hiszen ebben az időben a Glaser cégnél állt alkalmazásban, ahol lehet, hogy gyakorlati munkavégzés során ismerkedett meg a villaépítés mesterségével. Mindenesetre a legalább egy tucat utcát magába foglaló badeni villatelepen a pécsi villáknak mintául szolgáló szebbnél szebb épülettel találkozhatott.

31	42% városi póttadó	630 Ft
	5% vízadó	75 Ft
	9% közúti adó	135 Ft
	5% házbérkrajcár	225.80 Ft
		<hr/>
		1565.80 Ft

A helyi sajtó nagy figyelmet szentelt a villatelep ügyének. A Pécsi Napló 1899. június 18-i száma részletesen beszámolt a közgyűlés menetéről, amely szerint nem minden tanácsstag lelkesedett a tervekért. Volt, aki az 1888 óta megvalósítatlan Ráth utca megnyitását szorgalmazta volna inkább, míg más a kórház mellett lévő utcák kiépítését tartotta fontosabbnak. A rendkívüli közgyűlés végül megadta Schlauchnak az engedélyt, a várost terhelő költségekre pedig megszavazta 3300 Ft kölcsön felvételét, amit a Pécsi Takarékpénztár 7%-os kamatra, 3 éven belül egyenlő részletekben történő visszafizetéssel biztosított.

Schlauch rögtön hozzá is látott a munkához, bár néhány nap múlva azt olvashatjuk, hogy *„jobban meggondolva a dolgot, felhagy szándékának kivitelével. A város drágasági viszonyai, a közterhek szaporodása és a kilátásba helyezett újabb megadótatások,³² melyek különösen a háztulajdonosokat fogják terhelni, gondolkodóba ejtették az építész mestert.”³³* A telepen folyó munkálatokban azonban nem volt érzékelhető ez a megtorpanás, mivel a Pécsi Figyelő június 28-án már a parcellázás befejezéséről és az alapozási munkálatok megkezdéséről tudósított.

Az Indóház utcára néző 5 emeletes és a belső utcákba tervezett földszintes villák szinte a földből nőttek ki. Október végére a kőműves, cserepes, ács és bádogos munkák majdnem teljesen befejeződtek, átadva a házakat az asztalosoknak, lakatosoknak, üvegeseknek, mázolóknak és szobafestőknek. Az A, D, E, F, K, L, G1 villák készültek el először, melyekre 1900. április 20-tól kapta meg a lakhatási engedélyt az építő. A többi épület 1901. február 1-től volt használatba vehető.

A villák kivitelezésével egy időben folyt az utcák kiépítése is. Van olyan elmélet, amely az utcák elnevezését a millenniumi ünnepek Szent István-i megemlékezéseihez kapcsolja. A Pécsi Napló október 22-i értesülése szerint viszont a vármegye urai a főispán, Fejérváry Imre tiszteletére javasolták, hogy az új városrészt Imre telepnek hívják. Ez az ötlet a másik két Imrének, Majorossy polgármesternek és Schlauch építésznek is tetszésére volt. Ennek köszönhetően végül is a 12 méter széles főutca kapta az Imre nevet, az ezzel párhuzamosat Arany János utcának, a kettőt összekötőt pedig Gizellának keresztelték el. Mellesleg Schlauch feleségét is Gizellának hívták, így az új utcák neveikben is emléket állítottak tervezőnek és a város akkori vezetőinek egyaránt. Ezért külön is sajnálatos, hogy az Imre utcát ma Kafka utcának hívják, az Arany János utcát pedig Móricz Zsigmondra változtatták. A telep az építész nevével, Schlauch villatelepként került be a századforduló köztudatába. Az Indóház utca nevének Barossra változtatása azonban nem járt sikerrel.

A járdák aszfaltozása és a vízfolyók már novemberben elkészültek, míg az utcák burkolásának pályázatát csak 1900. március 8-án írták ki, és csak ekkor nyerhette el a legelőnyösebb ajánlatot tevő Papp István. Valószínű, hogy az utcaburkolási munkálatok elhúzódása volt az oka, hogy a már április 20-tól

32 Ez az új adó a házbérkrajcár, amit 1900-tól terveztek bevezetni a tisztviselők fizetésének emelésére. Ennek nagyságát először 5%-ban állapították meg és a lakókra vetették ki, majd a nagy tiltakozás miatt 1901-től 3%-ra csökkentették, és a háztulajdonosokat terhelték vele.

33 Pécsi Napló, 1899. június 25.

lakható villákat Schlauch csak augusztus 9-től kínálta a város közönségének az újságok hasábjain.

A környék lakói sem voltak megelégedve a város rendezési tevékenységével. A sajtón keresztül többször hangot adtak azon kérésüknek, hogy ne csak a járdákat, hanem a kocsiutat is aszfaltozzák, mert a keramit burkolat „*olyan hangos, hogy a felnőtt lakók agyrázkódást szenvednek, a kicsinyek szörnyet halnak.*”³⁴ Kérték továbbá, hogy az Indóház utca csatornáját kövezzék ki, mert az ott összegyülemlett bomló szerves hulladék veszélyezteti a közegészségügyet. Síkra szálltak az utca fasorainak védelmében is, és még április 28-án is a Schlauch villatelep világitásának bevezetéséért kellett szót emelniük.

Nemcsak a lakókat, de a kor társadalmát is jól jellemezte a padok eltávolítására tett javaslatuk, „*hogy ezek ne vonzzák oda a csavargókat, kik trágár beszédet folytatnak s ne ülhessenek le buta cselédek, az ártatlan kicsinyeket karjukban tartva, mely a vért nem frissítheti fel.*”³⁵

Slauch augusztus 9-től szeptember 4-ig, vagyis majdnem egy hónapon keresztül hirdette az újságokban elkészült villáit megvételre vagy bérletre. A hosszas reklámozás és a városközponttól való viszonylagos távolsága ellenére a villatelep benépesült lakókkal. Az 1901-es lakóházjegyzék szerint még az összes épület az építész tulajdonát képezte, és ez 1904-ben is csak annyiban módosult, hogy halála miatt ekkor már Lőrinc fia nevéen voltak a házak, kivéve az Arany János utca 1. szám alatti B1 villát, amelynek tulajdonosaként özv. Kapus Tivadarné volt feltüntetve. E forrás szerint, és a kor általános gyakorlatának megfelelően bérbeadással sikerült villáit értékesítenie, és ő maga is ezzel a jövedelemmel számolt még a tervezés során. Így az a tény, hogy a villákat nem adta el, önmagában nem jelentette a vállalkozás ráfizetéses voltát. Márpedig az anyagi kudarc tényét minden korabeli forrás egyhangúan állította. Még a Pécsi Napló egykori főszerkesztőjének, Lenkei Lajosnak 20 évvel később írt és 40 év eseményeit összefoglaló könyve is fontosnak tartotta, hogy kitérjen az akkor köztudott dologra: „*Be kell vallani, az emberek kinevették Schlauch Imrét, aki annyira elspekulálta magát (...).*”³⁶ A veszteséges beruházás okát emberséges magatartásával magyarázták, miszerint a munkásaival mondhatni atyailag bánó építész a villatelep megépítésére azért határozta el magát, hogy az építkezés híjával levő évben munkásainak kenyeret adhasson. „*Nemes szívű, nagylelkű férfiú volt, aki minden törekvését inkább az erkölcsi mint anyagi sikerre alapozta*” – írta a Pécsi Napló a halála fölötti kesergésében. Ennek látszólag ellentmond, hogy a pécsi kőművessztrájkok leggyakoribb kiindulási pontja éppen a Schlauch építővállalat volt, ezért részletesebb vizsgálat alá kell vetnünk a korabeli munkásmozgalom és az építőipar helyzetét.

A századfordulót megelőző 15 évben az építkezések nagy száma koncentrációt idézett elő a pécsi építőiparban. A vállalatok üzemszerű működésének hatá-

34 Pécsi Napló, 1900. augusztus 2.

35 Pécsi Napló, 1900. június 9.

36 LENKEI Lajos: *Negyven év Pécs életéből. Egy pécsi újságíró visszaemlékezései.* Pécs, 1922. 232.

sára nagyüzemi típusú építészeti munkásállomány alakult ki, amelynek következményeként a bányamunkásság mellett az építőiparban dolgozók képezték a helyi munkásmozgalom gerincét és tömegerejét. A kőműves szakegység már 1894-ben a 10 órás munkaidő bevezetését és az órabérek minimumának megállapítását követelte. Ennek foganatosítására 1894. május 17-én a Schlauch Építőipari Vállalat 540 kőművese lépett sztrájkba. Másnap már kivétel nélkül minden építőmesternél sztrájkoltak. A Bonyhádról és Debrecenből hozatott sztrájktrórknek és a munkásegység megbomlásának köszönhetően a sztrájk május 31-én sikertelenül ért véget. 1897. június 30-án a takarékpénztáron és a Sipőcz házban dolgozó Schlauch munkások ismét beszüntették a munkát, annak ellenére, hogy néhány nappal előtte megállapodásra jutottak követeléseiket illetően az építésszel. A sztrájk eredménye az akkord munka³⁷ eltörlése volt. A korszak egyetlen – nem Schlauchtól kiinduló megmozdulása – 1897. szeptember 20-án a Hadapródiskola építésén robbant ki.

A sztrájkok megszorodásának az volt az oka, hogy a századfordulóra kifuldott a milleniumi ünnepekre felajzott építési láz, amely gazdasági válsággal párosulva pangást idézett elő az építőiparban. Pécssett a színház (1895) és a takarékpénztár (1898) épületeinek felhúzása után 1902-ig kellett várni újabb középületeknek, a postának és az elmeügyintézetnek a kivitelezésével. Magánépítkezésből sem volt sok a városban, mert a baranyai földbirtokosok nem építettek a megyeszékhelyen (úgy mint az Andrássyak Kassán vagy a Bethlehenek Kolozsvárott), a polgárság számára pedig akadt jobb befektetés. A megrendelések hiánya munkanélküliséget és durva bércsökkenést eredményezett. A villateleppel foglalkozó közgyűlés is kiemelte, hogy „*kívánatos ezen nagyobb szabású építkezés azonnali megkezdése a munkásosztály érdekében, mert ma több száz kőműves és egyéb munkás teljesen foglalkozás nélkül van.*”³⁸

A MUNKANÉLKÜLIEK SZÁMA³⁹

Év	Építőipar	Bőr	Vas	Fa
1900	210	70	99	32
1901	310	110	130	51
1902	387	110	143	–
1903	451	130	265	110
1904	400	50	240	110

A rövid ideig tartó 1902-es sztrájkot követően az elmeügyintézetben dolgozó munkások 1903. szeptember 25-i munkabeszüntetése általános munkássztrájkká fejlődött. A Schlauch cég munkásai a falazó kőműveseknek 30, a segéd-

³⁷ Főleg a kőfaragó munkáknak átalányra történő kiadása.

³⁸ BML: 133/14.661. számú közgyűlési jegyzőkönyvéből.

³⁹ SZITA László: *A baranyai-pécsi munkásmozgalom története*. Pécs, 1985. 188.

munkásoknak és napszámosoknak 20, a női segédmunkásoknak 13 filléres órabért követeltek. A békéltetés eredménytelenségét követően előbb a megye valamennyi jelentősebb építkezésén állt meg a munka, majd a sztrájkot vezető Ötös Bizottság a város összes munkását harcba hívta. Ennek eredményeként az általános sztrájk élén álló 1400 kőműves mellett 110 aszfaltozó, 600 Zsolnay gyári, 130 bőrgyári munkás, 70 asztalossegéd, a cipészek és csizmadiák, ácsok, fuvarosok, valamint a kőbánya és gázgyár dolgozói hagyták abba a munkát. A sztrájk szinte valamennyi szakmában teljes győzelemmel ért véget, bár a Pécsi Közlöny értesülései szerint a sikert éppen Schlauch munkásai érték el legkésőbb, csak október 9-én.

A Schlauchtól kiinduló sztrájkok ellenére mégsem tekinthetjük csak üres szölamoknak a vállalkozó szociális érzékenységéről a sajtóban kialakított képet. A Pécsi Figyelő 1897. július 30-i számának Nagy József munkás így nyilatkozott: *„Ne szolgáljon senki megtévesztésére, hogy talán Schlauch Imre építésznél lennének legrosszabban díjazva a munkások vagy kizsarolva. (...) Mi mindenkor nagyrabecsültük az építészünket abban, hogy munkásai iránt mindig jóságos volt.”* Az 1902-es sztrájk során a kapitalista vállalkozókkal szembeni elfogultsággal egyáltalán nem vádolható Munkás című újság (1902. október 19-i száma) is kiemelte, hogy Schlauch Imre és Pilch Andor építészek több tisztességgel viseltetnek a munkások iránt, mint Pécs többi 14 kőműves vállalkozója, mert elfogadták a munkások által megalkotott munkarendet. Legnyomósabb érvünk mégis az, hogy halálakor 800 munkása kísérte el utolsó útjára.

Tény mindenesetre, hogy a 800–1000 embernek is munkát adó legnagyobb vállalkozónál jobban tudta tömegerejét érvényesíteni az építőipari munkásság, mint az alig néhány tucat munkást foglalkoztató kőműves mestereknél. Másrészt egy nagyobb formátumú vállalkozás számára talán könnyebb volt a követelések megadása is. Ezzel a felismeréssel a pécsi munkások is tisztában voltak, akik meg is fogalmazták, hogy memorandumukat különösen Schlauch Imre építésszel – mint első vállalkozóval – kell elfogadtatniuk, mert utána a többiekkel könnyebben lehet egyezkedni.

A tőle kiinduló sztrájkok ellenére a villatelep gyors elkészülése is azt látszik igazolni, hogy egyéni kezdeményezésével Schlauch Imre sok – más munka híjával levő – munkását foglalkoztatta a villatelep építésén, akiknek megélhetést tudott ezzel biztosítani a nehéz időkben is, amikor volt olyan negyedév, hogy 600 kőműves maradt munka nélkül. Bármennyire is szíven viselte azonban munkásai sorsát, nem feltételezhetjük róla azt, hogy emberbaráti érzésektől eivakulva ne nézte volna saját anyagi érdekeit is. A kiadások és bevételek összehasonlítására sajnos nincsen lehetőségünk, mivel a házak bérbeadásából befolyó 12.480 Ft-ra tervezett évi jövedelem mellett a kivitelezés költségeiről – a Majláth rét megvásárlásától kezdve az anyagáron és a munkadíjakon keresztül – egyetlen forrás sem maradt ránk. A vállalkozás veszteségességéhez az is hozzájárulhatott, hogy Schlauch a háztulajdonosokat súlytó adóterhekkel nem kalkulált – talán pontosan nem is kalkulálhatott. Ezt az elképzelést az építkezés elején történt elbizonytalanodása is alátámaszthatja.

A századfordulós lakásviszonyokat vizsgálva már a kortársak is megállapították, hogy szükség lenne új és modern lakásokra Pécsen, de ennek akadályát a

házakra rótt túlságosan nagy adókban látták. A városban a legtöbb közteher – főleg a házbérkrajcár bevezetése után – a házakra nehezedett. Így a tőkével rendelkező vagyonosabb rétegeknek nagyobb hasznot hozott pénzüket takarékpénztárakban forgatni, mint építkezésekbe fektetni, ami tovább szűkítette a kínálatot. „Aki ismeri a pécsi viszonyokat, nem vesz házat. Akinek háza van, az szabadulni igyekszik tőle” – írta a Pécsi Napló 1899. november 12-i száma. Ez is közrejátszott abban, hogy a Schlauch villákat is inkább bérelték, mintsem megvásárolták volna lakói. A Schlauch tulajdonában maradt, új adókkal is súlytott házak kevesebb bevételt hoztak a tervezettnél.

Mindenesetre tevékenységének teljesen pozitív és a korral lépést tartó megnyilvánulásaként emeljük ki, hogy e nyugati hatásoktól inspirált építész a homlokzatmázú bérházak helyett villatelepével a praktikus családi ház, és az egészségesebb életmódot lehetővé tevő kertváros gondolatának első kezdeményezőjévé vált Pécsen, miközben létrehozta a város architektúrájának és városképének egyik gyöngyszemét.

3. A villák és lakóik

Az egyes villák homlokzatának és alaprajzának forrásértékű közlésén és architektúrájának elemzésén túl fontosnak tartjuk, hogy bepillantunk magukba a házakba is, mivel lakóik személyi adataikkal és szokásaikkal sok mindent elárulnak a századforduló korának egy társadalmi szeletéről. Az egyes villák lakóit – mivel a lakásokat bérlőként lakták – a földhivatal elzárkózása miatt amúgy is járhatatlan telekkönyvi vizsgálódás helyett a választópolgári listák áttanulmányozásával sikerült megtalálnunk. Ez azt a sejtésünket is igazolta, hogy a városi közönségnek az a része, amely anyagi helyzetéből kifolyólag megengedhette magának a villákba költözést, ugyanezen oknál fogva valószínűleg választójoggal is kellett, hogy rendelkezzen. Szerencsétlenségünkre azonban pont a villatelep elkészülte utáni évek listái nem maradtak ránk. Így először az 1903-as állapotot tudtuk rekonstruálni a még ebben az évben felvett 1904-es választópolgári lista adatai alapján. Ebből a forrásból a lakcím alapján a név, kor és foglalkozás ismérveit hívhattuk elő, valamint azt, hogy mi alapján jogosult a választójogra alanyunk. Ez utóbbi rubrikában mindenkinél a jövedelem szerepelt. Négy éven keresztül (1903–1906) követtük nyomon a lakókat a listákon, de néha későbbi évek utalásait is felhasználtuk, ha akadt ilyen. Mindenestre a telekkönyvek átnézése sem lenne fölösleges, mert a kutatás segítségére lehetne annak kiderítésében, hogy a villák mikor kerültek Schlauchéktól lakóik tulajdonába, amely adalékokkal szolgálhatna a cégnek és a család életének a családfelelő halála utáni alakulására.

3.1. Az emeletes villák

Az Indóház utca mentén álló emeletes villák közül az A, C, és A1 villáknak a bejárata is erre az utcára nézett, míg a B villaké a belső utcából nyílt. Külső

megjelenésüknek közös jellemzője a terméskő lábazatú szuterén, az ablakok fölötti téglai, és a szobafal egy részének kiugratása a földszinten, amely faornamenteekkel díszített erkély elhelyezését tette lehetővé az emeleten. Schlauch mindig nagy figyelmet szentelt a tető impozánssá tételének is. Pécs szinte egyetlen széles és egyenes, egyre reprezentatívabbá kiépülő utcájának első és utolsó villái Fachwerkes tornyukkal nemcsak az épületek szépségét emelték, de a villatelep kezdetét és végét is kihangsúlyozták.

Az osztrák minták hatására a pécsi villák sem követték az angol cottage alaprajzi elrendezését, hanem szintenként egy-egy lakásra különültek. Ezt egyfelől az alaprajzról olvashatjuk le, mivel a kiszolgáló és lakóhelyiségek ugyanabban az elrendezésben mindkét szinten megtalálhatóak voltak. Ezt erősíti azonban az is, hogy a városi közgyűlés a 18 villa megépülésével 23 új lakással számolt.

Mindegyik villában 5 szoba, 1 konyha, 1 cselédszoba és 1 fürdőszoba helyezkedett el lakásonként, plusz az A típusú villák egy-egy előszobával is rendelkeztek. A közel megegyező alapterületű, mintegy 320 négyzetméteres villák bérlési díja 1200 Ft volt évente.

Az Indóház utca 25. szám alatti **A villán** az 1904-es választópolgári lista szerint Bandler Jakab kocsmáros és Szommer Gyula vasúti mérnök osztozkodtak. A következő években azonban már csak a Szommer család fogható meg a jegyzékekből. Szommer jól keresett a vasútnál, 1906-ban egyévi jövedelme 5400 korona volt.⁴⁰

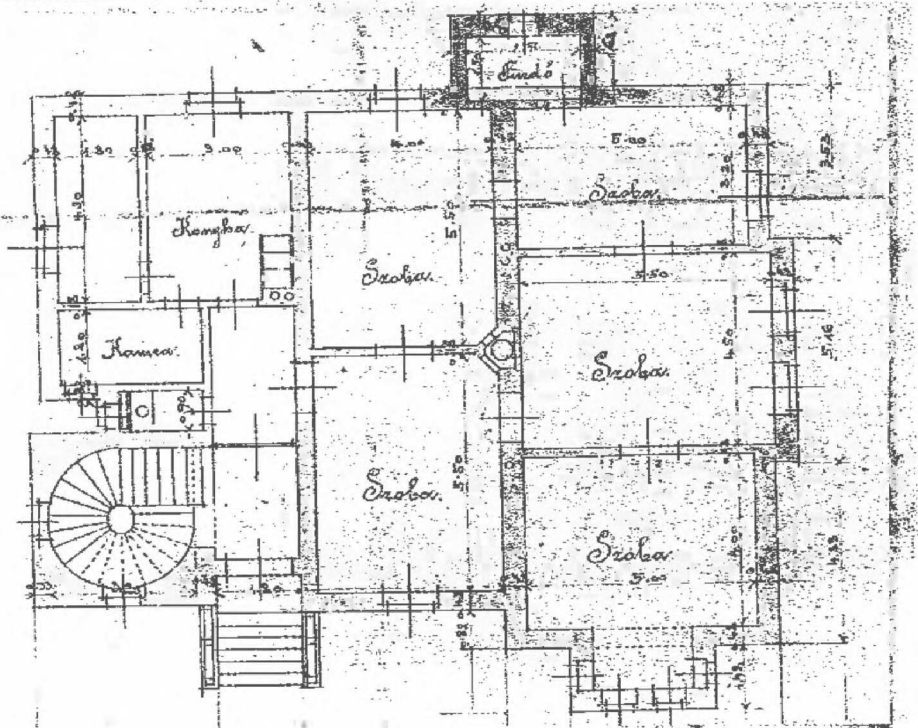
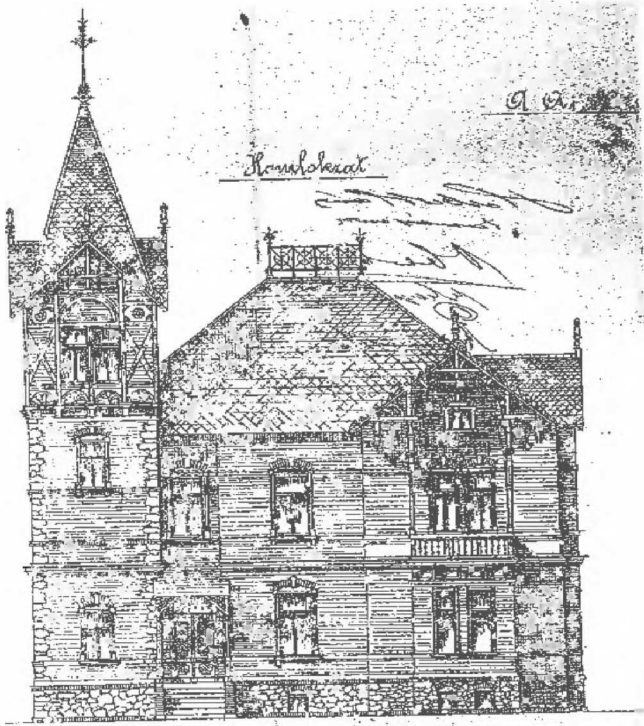
Az **A1 villa** lakója (Indóház utca 29.) 1903-ban Deák János 40 éves királyi főerdész volt. Róla tudjuk, hogy egy évvel később a János utcába költözött, de azt nem, hogy ki jött a helyére, így az épület lakóit egy éven keresztül teljes homály fedi. 1905-től Bálint István királyi mérnök és Jeszenszky Lajos megyei árvaszéki elnök lakták a ház két lakását.

A 27-es házzá számot kapott **C villának** is csak egy bérlője került elő, 1903-tól Dorsán Sándor 53 éves nyugalmazott őrnagy, majd 1906-tól Hankó Gyula főmérnök személyében. A MÁV-nál dolgozó Hankó már régebb óta itt lakott a villatelepen, de éveken át a Gizella utca 5. számú K villát bérelte.

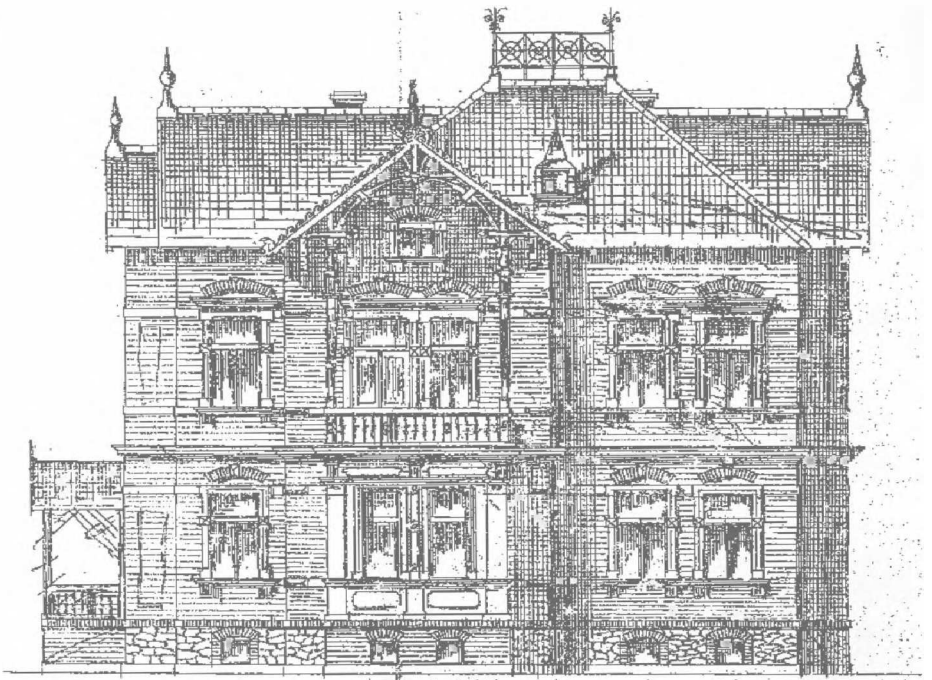
Az Imre utca 2. szám alatti **B villában** volt a legnagyobb a mozgás. A vizsgált időszakban a ház állandó lakója volt Makara Iván bíró, aki a törvényszéktől került az ítélőtáblához dolgozni. 1904-ben Rappai Ignác takarékpénztári könyvelő is ezen a laktcímen lakott, sőt 1905-től hozzájuk csatlakozott még a 30 éves táblai jegyző, Lengyel Miklós is. A helyszűke következtében és Lengyel fiatalságából is adódóan valószínűleg ő nem rendelkezett családdal, amúgy is csak egy évig volt a villa lakója. 1907-ben Rappai Kaposvárra költözött, átadva a helyet Miksik Ákos törvényhatósági magyar királyi főállatorvos számára, aki nem túl messziről, az Indóház utca 23-ból érkezett.

Az Arany János utca 1. házzá számot viselő **B1 villáról** már megállapítottuk, hogy egyedül ezt az épületet sikerült Schlauchnak eladnia. Hogy özvegy Kapus

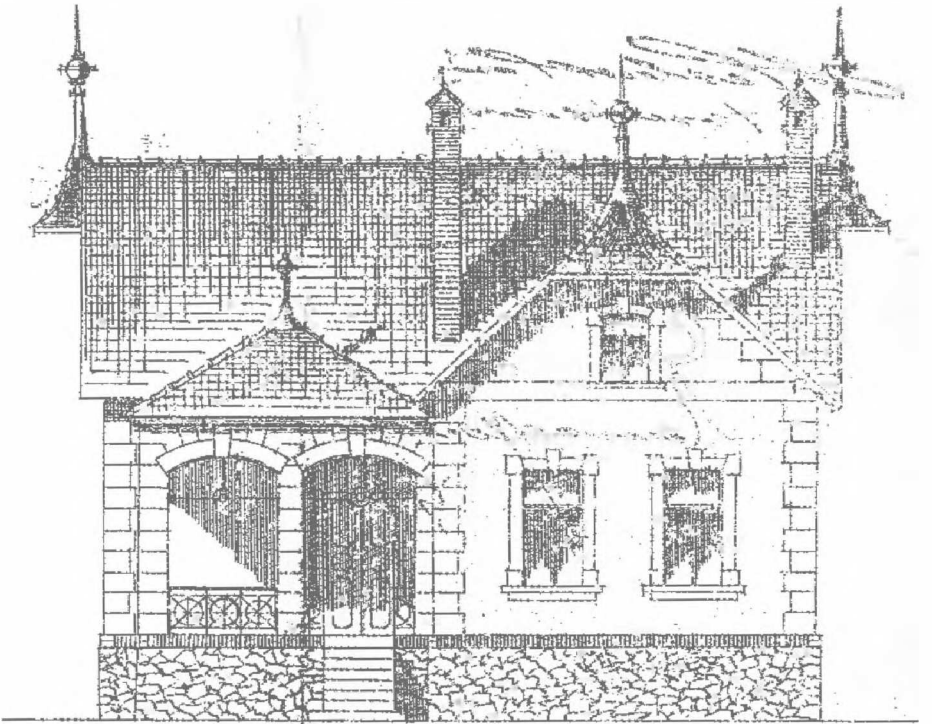
40 A vasutasok fizetését a Magyar Vasúti Szaknaptár, Közlekedési almanach és sematizmus 1906-os kiadásában találtuk meg. (Szerk.: RÉCSEY Emil.)

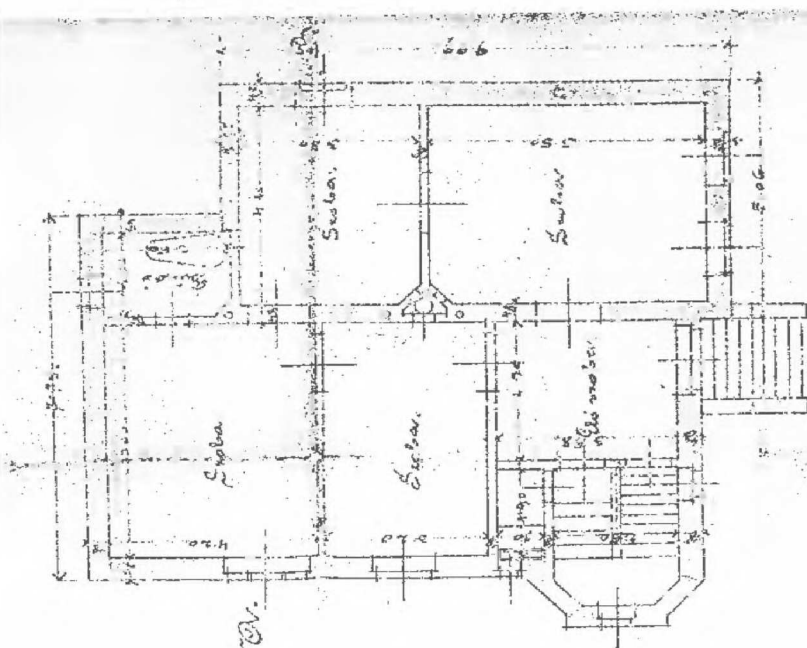
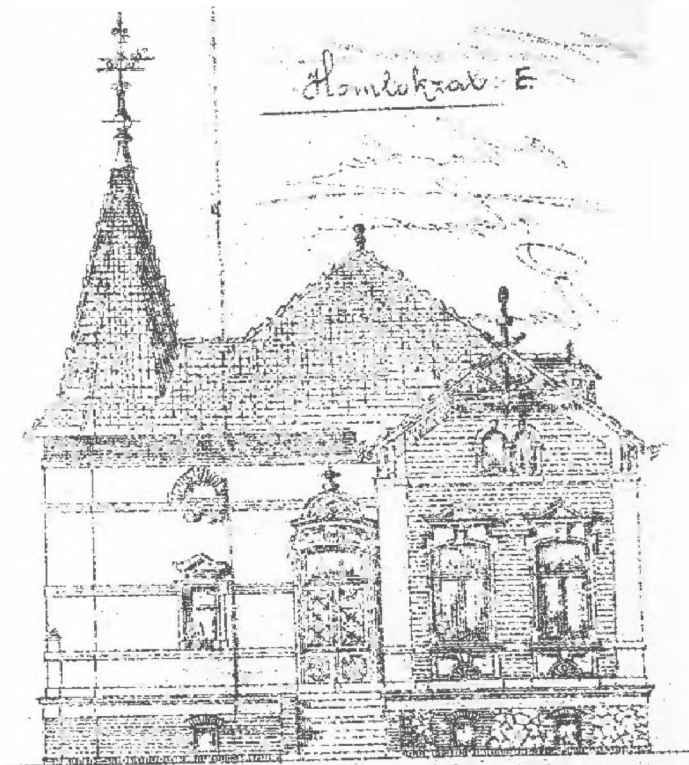
B villa

D villa

Homlokzat E.

Soldatvárosi Előcsiszár. m.
Győrben

Tivadarné itt lakott-e, a választópolgári listáról nem tudhatjuk meg. Minden-
esetre 1907-től a Magyar Királyi Honvéd Hadapródiskola századosa, Szakál Pál
(is) itt élt.

A századfordulón a középosztály körében valószínűsíthető intenzív lakásmo-
bilitásnak megfelelően – amikor az adott lakáshoz kötődés átlag 1–2 év volt – a
pécsi emeletes villák lakói is viszonylag gyorsan cserélődtek. Bár általában a
drágább bérleményekkel szemben a kisebb és olcsóbb lakások láncolták maguk-
hoz kevésbé bérlőiket, a Schlauch villatelepen ez éppen fordítva történt. A
földszintes villák esetében, ahol nem kellett senkivel sem osztozkodni, talán a
saját ház és kert tette ragaszkodóbbá a lakókat.

3.2. A földszintes villák

Az ismétlődések ellenére a telep 13 földszintes villájának külseje az igények
kielégítéséhez mérten nagy változatosságot mutatott. Alaprajzi elrendezésük-
ben viszont közös volt, hogy a kamrán, fakamrán és mosókonyhán túl minden
kiszolgáló helyiség, így a konyha és a cselédszoba is a szuterénba szorult.

Az Imre utca 1. szám alatt felépült *D villa* nélkülözte a fa használatát, még
verandájának boltívei is a nagyobb szigorúságot sugárzó kőből valósultak meg.
Egyszerű, díszítetlen külsejéről eltűntek az ablakok fölötti szegmensívek is,
csupán az épület körvonalait hangsúlyozta egy kis armírozás. A tető azonban itt
sem maradt a villát könnyedebbé varázsoló díszek nélkül. A földszint közel 110
négyzetméterének legnagyobb részét a 4 lakószoba foglalta el, valamint egy
előszoba, a szuterénnel kapcsolatot biztosító lépcsőház és a mellékhelyiség. A
villa – szinte valamennyi földszintes társához hasonlóan – nem rendelkezett
fürdőszobával. Schlauch az épület bérbeadásáért 550 Ft jövedelemmel számolt,
hogy ezt minden évben megkapta-e, nem tudjuk, mert egyetlen lakóját csak
1906-ban, Pintér Ferenc 37 éves vasúti tanácsos személyében sikerült megtalál-
nunk.

A hasonlóan kevés fa ornamentika és a veranda hiánya ellenére a D villánál
sokkal kecsesebbre sikerültek az *E villák*. A leginkább egy kis kastélyra vagy
ékszerdobozra hasonlító épület titka intimitást sugalló méretében, jó arányai-
ban és finom díszekben rejlik. Az ablakoknak háromszögű szemöldökpárkánnyal,
az ajtónak pedig félköríves rozettával kiemelt, az épület végét karcsú toronnyal
záró nézete egy szintén 4 szobából és előszobából álló, de kisebb lakást (95
négyzetméter) takart. Ára mégis megegyezett nagyobb villatársasáival annak
köszönhetően, hogy csak a két E villában volt fürdőszoba. Az Imre utca 3.
postacímet viselő E villát 1903 és 1905 között a város egyik közismert embere,
dr. Tróber Aladár városi főjegyző bérelte. Tróber Majorossy Imre után pályá-
zott a pécsi polgármesteri székre is, de azt Nendtvich Andor nyerte el, állítólag
azért, mert így barátainak nem kellett lemondaniuk arról, hogy vele ezután a
városházán kívül is sűrűn érintkezessenek. Lenkei kedves magyarázkodása
ellenére Tróber tényleg nagy társasági életet élt. Az 1918/19-es szerb megszállás
alatt az eltávolított polgármestert neki kellett volna helyettesítenie, de megrom-

lott egészségi és idegállapota, továbbá szolgálati idejének letelte miatt nyugalmába vonult. A Gizella utca 2. számú **E1 villa** lakójáról csak annyit tudunk, hogy Kött Istvánnak hívták, aki vasúti ellenőrként 3800 koronát keresett 1906-ban a MÁV-nál.

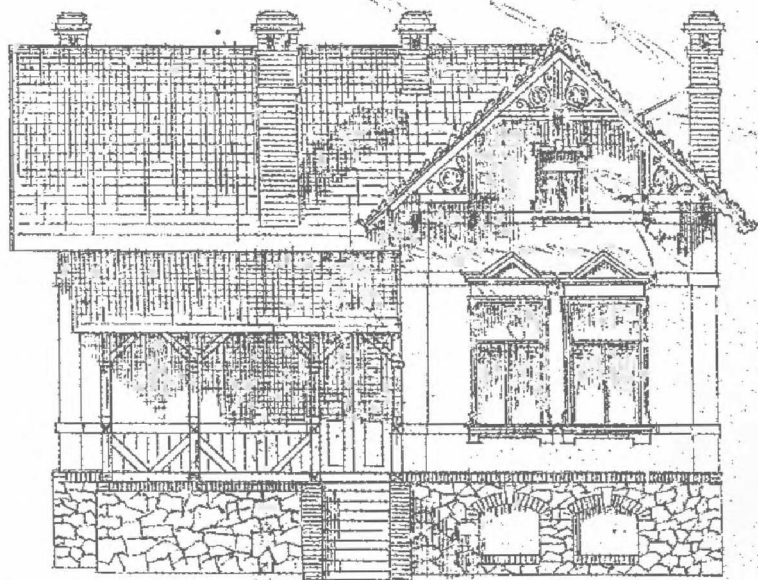
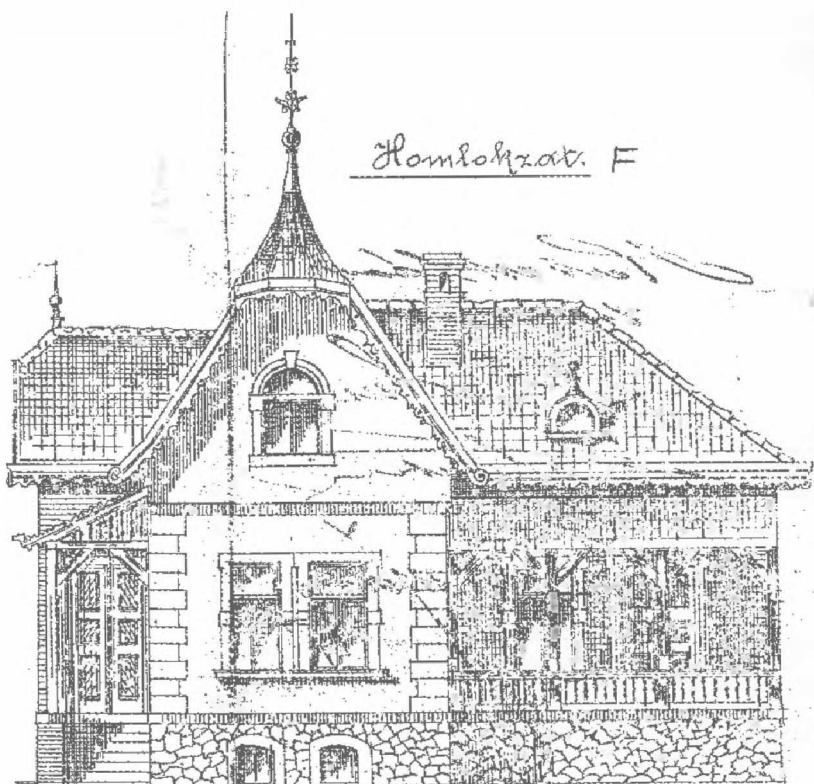
Az **F villa** az eddig tárgyalt két épülethez hasonlóan az egyik oldalon egy szoba szélességben kiugratott két ablakos homlokzatával azt a hatást kelti, mintha a szintén előlnézett adó verandája erre merőlegesen állna. Ez a megoldás a Lővérek nyaralójánál is kedvelt volt. A kevésbé ékes felület és a fa tömör megmunkálatlansága rusztikusabbá teszik ezt a házat. Furcsa a veranda elhelyezése is, nem a bejárathoz, hanem az egyik szobához kapcsolódva inkább fába átültetett teraszként hat. Ezt a megoldást talán az indukálta, hogy az épületnek nem volt az átvezetést szolgáló előszobája. Az Imre utca 5. szám alatti 4 szobás, 110 négyzetméteres lakásban Farádi Vörös Híador forgalmi főnök lakott, aki 4800 koronás fizetéséből évi 500 Ft-ot, vagyis 1000 koronát fizetett a házáért.

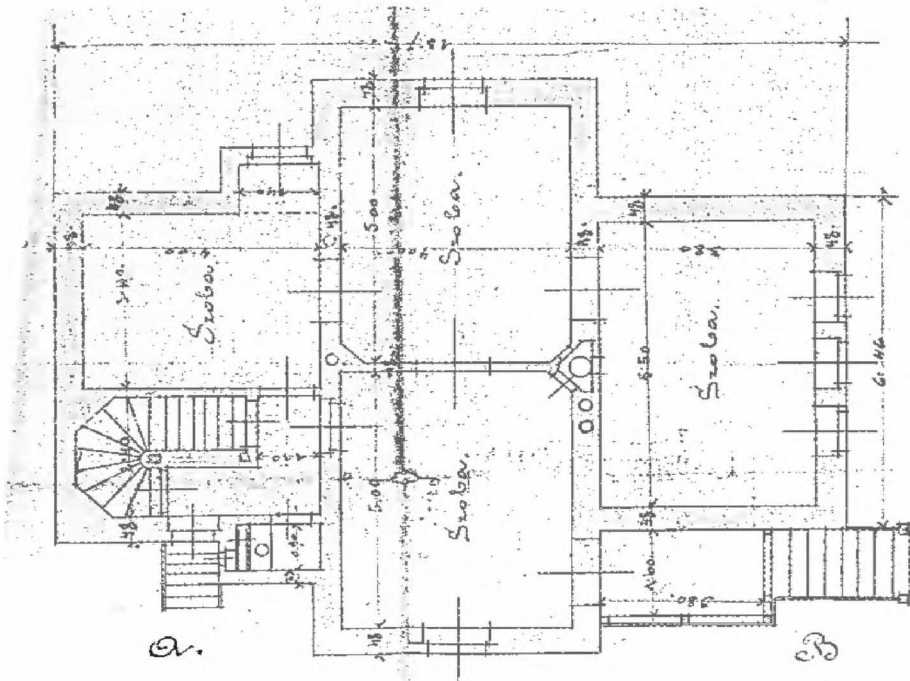
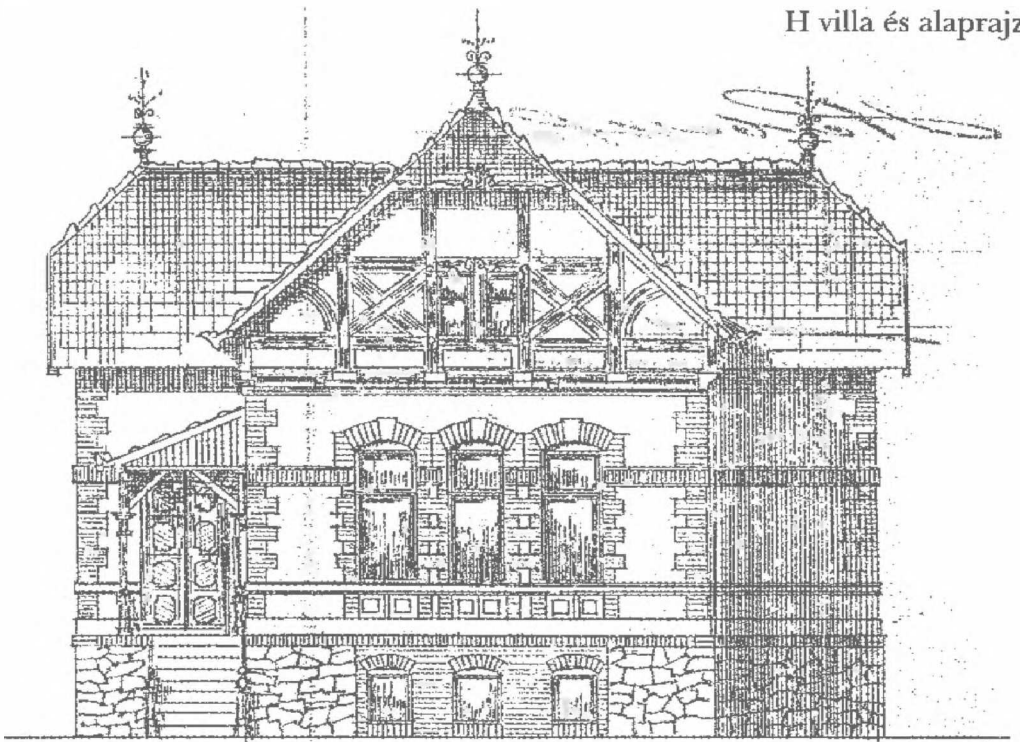
Az **F villának** fordított (itt a baloldalra került a veranda és jobbra az ablakok) és könnyedebb megformálású változatai voltak a **G villák**. Az oromzat fafaragásai ellenére a veranda bár díszítetlen maradt, keskenyebb léceinek betudhatóan nem vált zömökké. A külső és belső közötti kapcsolatteremtő funkciójának ebben az esetben maradéktalanul megfelelt, mivel innen a közepén nyíló bejáraton keresztül az előszobába juthattunk. Ezen kívül mindössze 3 szobából állt ez az egyik legkisebb háztípus. A G villáknak 1903 és 1906 között egyetlen lakója sem került elő a forrásokból. 1907-ben a G villát (Imre utca 7.) Kiss Ernő bankhivatalnok, a **G1 villát** (Arany János utca 4.) Lengyel Lajos vasúti mérnök (fizetése: 3000 korona, vagyis 1500 Ft/év) 450 Ft-ért bérelték.

A **H villa** a Gizella utca 1. szám alatt épült fel. Megjelenése a közepre helyezett, téglalécekkel összekapcsolt és keretezett hármas ablaknyílásának és Fachwerk-es oromzatának köszönhetően eltér az eddigi villáktól. Mint általában a Schlauch telep 4 szobás házai, nem rendelkezett előszobával. A G villákhoz hasonlóan körülbelül 90 négyzetméteres H villa plusz egy szobája következtében egy kicsivel drágább volt (480 Ft). 1905-től Arnhold Nándor rajztanár lakott benne, egészen 1928-ig. A Pécsi Állami Főreáliskola 1905–1906-os tanévre kiadott Értesítőjéből megtudjuk, hogy a tanár úr a „*szabadkézi és mértani rajzból tanképesített tanár; a Magyar Országos Rajztanárok Egyesületének alelnöke, a szabadkézi rajzszerzőre*”, aki heti 18 órában tanított, és olyan nevek kerültek ki a keze alól, mint a Bauhaus-os Breuer Marcell és Forbáth Alfréd.

Az **I villáknak** sajnos nem maradt meg semmilyen tervdokumentációja. A tervező által készített kimutatásból csak arra derül fény, hogy a 3 szoba + előszoba típusba tartoztak. Látszólagos egyformaságuk ellenére kellett hogy legyen valami különbség a két villa között, mert a Gizella utca 3. számot viselő I villa 480, míg az Arany János utca 2. számú **II villa** 500 Ft-ba került évente. Érdekes, hogy pont az II villa mai lakója volt az, aki annak ellenére, hogy talán egyedül van tisztában az általa fél évszázada lakott telep történetével, egy néhány éve elkezdett építkezéssel a felismerhetetlenségig átépítette házát, megbontva ezzel a telep egységét és hangulatát.

Az II villa egykori bérlője 1903 és 1905 között dr. Szegedy Rezső, 30-as éveiben járó reáltanár volt, őt váltotta fel 1906-ban Mustos Sándor, a 2800

Földszinti alaprajz

korona évi jövedelemmel rendelkező vasúti hivatalnok. Az I villa lakójáról, Brunner Olivérről többet is elárul a korszak krónikása, Lenkei Lajos. A pécsi posta főigazgatóságának hosszú időn keresztül az egyik legrégebb és legérdemesebb főtanácsosa volt, amikor 1914-ben, az akkori igazgató, Opris Péter halála után a kereskedelmi miniszter őt nevezte ki az intézmény vezetőjévé. Derék munkája ellenére a háborús megpróbáltatások közepette leromlott az intézmény, a háború végét pedig Brunner már nem érthette meg.

A *K villa* épületéről sem rendelkezünk homlokzati tervrajzzal, előkerült viszont a villa alaprajza. Lakója 1903-tól az a Hankó Gyula volt, aki később a C villába költözött. Jövedelme 1906-ban 4000 korona, míg 1908-ban 4600 korona volt, így nehezen feltételezhető, hogy a 4 szobás, 900 koronás házat az egész C villa kibérlésével egy 10 szobás, 2400 koronásra cserélhette volna; valószínűbb, hogy az emeletes villának csak az egyik lakását bírta.

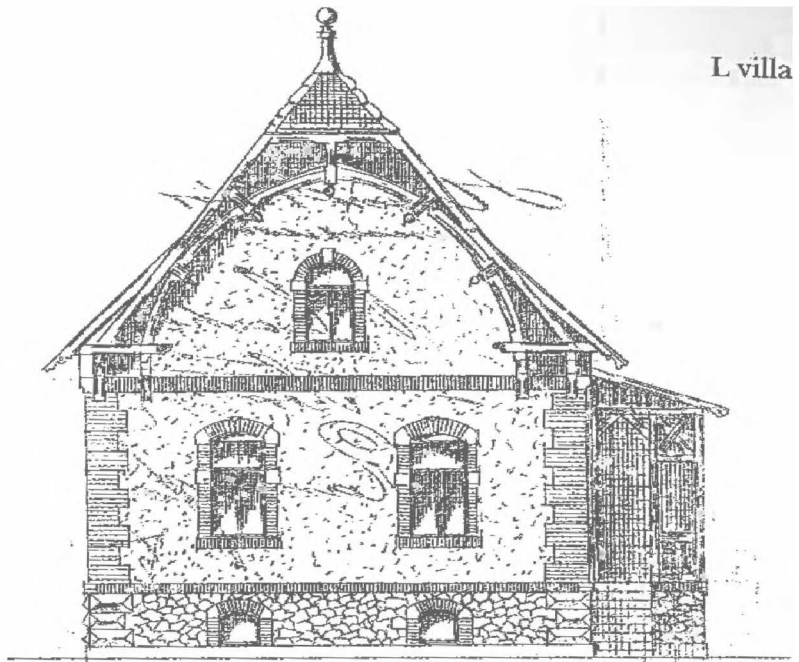
Az egyik legegyszerűbb, homlokzata teljes szélességével az Arany János utcára forduló 6-os számú *L villából* éppen 1903-ban költözött el Reprich Vince igazgató-tanító, hogy helyére Kiss Gyula, 38 esztendő vasúti hivatalnok érkezessen.⁴¹ A 83 négyzetméterével legkisebb alapterületű 3 szobás ház volt a legolcsóbb a telepen, mindössze 420 Ft-ba került. Lakófunkciójától teljesen idegenül ma a Vakok és Gyengénlátók Országos Szövetsége Megyei Szervezetének ad otthont.

Az abc betűjelöléseinek követésével utolsóként az *M villákhoz* érkeztünk el (Imre utca 4. és Arany János utca 3.). Az M villáknak az utcával párhuzamos homlokzati nézetét nem a kiugratott ablakok, hanem a belépővel szembe forduló ajtó töri meg, melytől balra kellemes léptékű veranda, jobbra a szoba sarkának levágásával annak érdekessé varázsolt kiülése, valamint a tető síkjainak megmozgatása tettek vonzóvá. Az M villa háziurát csak az 1904-es jegyzék nevezte meg, Balaskó János járásbíró személyében. Az M1 villában Kiss József, az Állami Főreáliskola tanára lakott. Lenkei őt titulálta a Mecsek Egyesület nagyra növelőjének, így valószínűleg benne kell keresnünk az egyesület által kiadott – a bibliográfiánkban is szereplő – útikönyv szerzőjét. Lelkes amatőr fényképészként a Nemzeti Casinóban országos fényképkiállítást szervezett, de oszlopos tagja volt a Pécsi Dalárdának is. 42 évi tanári működés után az igazgatói székéből vonult nyugalomba 1921-ben. Az ábrázoló mértant és mennyiségtant tanár munkásságát az iskola 1921/22-es évkönyve is kiemeli: „*Kiss József típusa volt annak az eszményi gondolkodású tanárnak, aki egyaránt él az iskolának és a társadalomnak.*” Apja a Pécsi Figyelő szerkesztője volt, Gyula nevű testvére – aki évi 3500 koronáért a MÁV üzletvezetőségének kereskedelmi osztályán dolgozott – talán azonos az L villa, bankhivatalnok Ernő öccse pedig a G villa lakójával.

A források vizsgálatakor fény derült Hankó Gyula telepen belüli költözködésén túl más hasonló esetekre is. Pont az ő helyére, a K villába dr. Tróber Aladár érkezett 1906-ban az E épülethől, amelynek új lakója Böröczffy Károly 27 éves

41 Fizetésére vonatkozó adatait nem találtunk meg a vasúti sematizmusban.

L villa

M villa

gimnáziumi rajztanár lett. A geometriát és szabadkézi rajzot tanító Böröczffy a Ciszterci Gimnázium világi oktatója volt.⁴² Ugyanebben az évben Dorsán Sándor, aki a C villát bérelte Hankó előtt, a B1 villába költözött át.

Schlauch Imre kimutatása szerint a 18 villában összesen 16 előszoba, 97 lakószoba, 23 cselédszoba, 12 fürdőszoba és 41 konyha volt. A konyhák nagy száma Schlauch építésznek úgy jött ki, hogy a főzőhelyiségeken túl a mosókonyhákat is ide számolta. Érthetetlen számunkra, hogy ha már tervezett fürdőszobát földszintes villába is, miért csak egybe és miért pont az E villákba? Tény, hogy 1900-ban még Budapest 161.234 lakásából is csak 26.000, azaz 16% rendelkezett fürdőszobával. Ez az arány Kolozsvárott már csak 4,6%, Pozsonyban 2,4%, Szegeden pedig 1%-ra zsugorodott. Az is igaz, hogy a minden fölösleges kiadást rosszálló jómódú vidéki polgárság luxusnak minősítette a fürdőszobát. Mint láttuk, több Schlauchtól megrendelt bérházterven sem jelentkezett fürdőszoba igényével az építető. E helyiség hiánya természetesen azt eredményezte, hogy a legtöbb későbbi villaátalakítás ennek az egyre alapvetőbb szükségletnek a kielégítésére irányult. A Schlauch villatelep lakóinak bemutatása igazolta azt az általános kinyilatkoztatásunkat, hogy a villa főleg az értelmiség számára volt ideális lakóhely. Ez az értelmiségi réteg azonban már az épületek elkészülte után néhány évvel megkezdte fürdőszobáinak építtetését. Farádi Vörös Hiador 1904-ben még a Schlauch és Károlyi céggel kivitelezette fürdőjét, majd az Imre utca 1. számú ház következett 1905-ben. Őket követte 1909-ben Arnhold Nándor (H villa), majd az Arany János utca 4. lakói 1910-ben.

A villákat megfizetni tudó lakók a jövedelmi vagyoni rétegződés szempontjából az értelmiség középső (2000–4000 korona/év) és felső (4000 korona feletti) kategóriájából kerültek ki. A cselédszobákat is ez indokolta, hiszen már a középosztálybeli értelmiségi háztartásnak is szerves tartozéka volt a cselédtartás, amit elősegített ennek olcsósága. A összességében elmondhatjuk, hogy a néhány katona és tanár mellett legnagyobb számban a tisztviselő hivatalnok réteg és a vasút közelsége miatt a MÁV tisztikara preferálta a Schlauch villákat.

Érdekes kitérnünk arra a feltűnő jelenségre, hogy az emeletes villákból többször eltűnt az egyik (néha mindkét) lakó, és a földszintes házak közül is több olyanra akadtunk, melyeket olykor hosszú időn keresztül nem sikerült lakókkal benépesítenünk. Főleg az emeletes villák esetében nem valószínű, hogy a lakók azért nem foghatók meg a választópolgári listából, mert nem érték volna el a kívánt cenzust. Ebből logikusan következhetne, hogy a nagy villák egyedüli lakói – a kettős családi ház szerkezet ellenére – az egész házat bérelték. Ennek ellentmond a földszintes K villából átköltözött Hankó Gyulával kapcsolatos feltételezésünk, és nem magyarázza meg sem az A1 villa, sem földszintes társai teljes lakónélküliségét. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk azt a lehetőséget sem, hogy ezeket a lakásokat özvegyasszonyok bérelték, hiszen ők nem rendelkeztek választójoggal. Csak éppen magyarázatát nem találjuk, hogy

42 A ciszterci rend Pécsi Római Katolikus Főgimnáziumának Értesítője az 1906/07-es iskolai évről. Közli: Vass Bertalan igazgató. Pécs, 1907.

miért lenne arányuk a lakók közt ilyen nagy. Marad az a megoldás, hogy ezek a házak üresek maradtak.

A Schlauch villatelep lakásárait vizsgálva úgy tűnik, hogy ennek nem lehetett oka a villák drágasága, hiszen a Pécsi Napló 1900. február 20-i száma szerint egy korszerű, 4 szobás úri lakásért 5–600 Ft-ot, vagyis 1000–1200 koronát kértek. Ugyanezen újság lapjain, az építész nekrológiájában külön ki is hangsúlyozták e házak olcsóságát: *„Nagy szolgálatot tett Schlauch áldozatkész vállalkozásával, amikor az Indóház utca díszére a villatelepet felépítette. A város ezzel igen sokat nyert. Beépült a dísztelen rétség, s a lakást kereső közönség modern kényelemmel berendezett olcsó lakásokhoz jutott.”*

Bár az újságok lakáshiányról cikkeztek, az igazsághoz hozzátartozik, hogy 1900-ban főleg a 4 szobás úri lakás típusából éveken át 200 várta üresen állva lakóit.⁴³ Lehet, hogy Schlauch a kereslet-kínálat piaci viszonyait mérte fel rosszul, és vállalkozásának deficitességét az eredményezte, hogy túl gyenge volt az a társadalmi réteg, akiknek villáit tervezte. Lenkei a Schlauch kudarcáról általunk már korábban idézett, 1921-ben írt mondatát így folytatta: *„...pedig csak előre látott és a Schlauch villatelep felépítése nélkül még nagyobb lett volna a lakáshiány. Nem is egy villa az utóbbi időben milliós áron felül cserélt gazdát.”*

Hogy Schlauch ténylegesen itt spekulálta volna el magát, nem tudjuk biztosan, de talán nem is ez a fontos. A villáknak a napjainkra eltűnt iparos munkából és kézművességből eredő anyagszerűsége, az arányaikban és díszítéseikben is megfogalmazódó emberi lépték, és az ezáltal kisugárzott bensőséges életérzés – főleg az elmúlt évek építészetének távlatából – nosztalgiát vált ki a mai szemlélőből. Esztétikai erényén túl a Schlauch-féle villatelep – az építész halálakor a lakók által küldött külön koszorúval – azt az utópiát is bebizonyította, hogy egy urbanisztikailag jól tervezett lakótelep spontán módon képes közösséget teremteni.

Mіндеzen értékei ellenére Pécs városa a mai napig nem ismerte fel a Schlauchtelep szépségének és jelentőségének fontosságát. Egyes villák lerobbant állapota, az épületeken elkövetett durva beavatkozások, az élelmiszerboltta és virágüzletté avanzsált villák ma a műemlékvédelem sajnálatos felelőtlenségének talán visszafordíthatatlan mementói.

43 Szintén a Pécsi Napló 1900. február 20-i számának adata.

Felhasznált irodalom

Források

Jegyzéke a Pécs szabad királyi város és határában lévő épületeknek. Összeállította: PUSKÁS Andor. Pécs, 1901.

Jegyzéke a Pécs szabad királyi város és határában lévő épületeknek. Összeállította: PUSKÁS Andor. Pécs, 1904.

FARKAS János: *Pécs szabad királyi város beltelkeinek és ucca jelleggel bíró kültelkeinek házászámjegyzéke.* Pécs, Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Részvénytársaság, 1928.

MADAS József: *Pécs belváros telkei és házai.* Pécs, 1978.

A Ciszterci Rend Pécsi Római Katolikus Főgimnáziumának Értesítője az 1905/06-os iskolai évről. Közli: VASS Bertalan igazgató. Pécs, 1907.

A Pécsi Állami Főreáliskola Értesítője az 1905/06-os tanévről. Összeállította: GALLOVICH János igazgató. Pécs, 1906.

Magyar vasúti szaknaptár, közlekedési almanach és sematizmus. Szerk.: RÉCSEY Emil. Budapest, 1906.

Magyar vasúti szaknaptár, közlekedési almanach és sematizmus. Szerk.: WODIÁNER Béla Antal. Budapest, 1908.

Bibliográfia

ALBERT Ildikó: *A Pécsi Színház.* Pécs, 1992. (Szakdolgozat – JPTE Történelem Tanszék, kézirat)

BARTHOLY Eszter: *A villaépítkezés történelmi stílusai a kiegyezéstől az első világháborúig.* Budapest, ELTE BTK, 1979. (Szakdolgozat – ELTE BTK Művészettörténeti Tanszék)

BARTHOLY Eszter: „Svájci nyaralók” a budai zöldövezetben. In: *Magyar Építőművészet*, 1983. 3. sz. 31–33.

BÉRDI György: Pécs legnagyobb adófizetői. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*. 20–21. köt. 1975–76. Pécs, 1977. 113–125.

DERCSÉNYI – POGÁNY – SZENTKIRÁLYI: *Pécs.* Budapest, Műszaki, 1956.

GERGELY András: A mindennapi élet keretei a századfordulón. In: *Történelmi Szemle*, 1971. 3–4. sz. 406–441.

GERLE – MAKOVECZ – KOVÁCS: *A századforduló magyar építésze.* Budapest, Szépirodalmi, 1990.

HANÁK Péter: Polgárosodás és urbanizáció. In: *Történelmi Szemle*, 1984. 1–2. sz. 123–144.

A historizmus művészete Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok. Szerk.: ZÁDOR Anna. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, 1993.

JALSOVSZKY Katalin – TOMSICS Emőke: *A tegnapi világa. Magyarországi városok a századfordulón írásban és képből*. Békéscsaba, Officina Nova, 1992.

B. KAISER Anna: Száz éves a Budapesti Tisztviselőtelep. In: *Magyar Építőművészet*, 1983. 3. sz. 26–30.

KATUS László: Pécs népessége 1848–1920 között. In: *Tanulmányok Pécs életéből I. Pécs népessége 1543–1990*. Szerk.: VONYÓ József. Pécs, 1995.

KISS József: *Pécs és környéke. Vezetőkönyv a városban és annak környékén*. Pécs, 1894.

KOLTA János: *Pécs*. Budapest, Panoráma, 1975.

KUBINSZKY Mihály: A Soproni Lővérekl kapcsolatos műemlékvédelmi feladatok. In: *Magyar Műemlékvédelem, 1973–74*. Budapest, Akadémiai, 1977.

LENKEI Lajos: *Negyven év Pécs életéből. Egy pécsi újságíró visszaemlékezései*. Pécs, 1922.

LÉVÁRDY Ferenc – LÉVÁRDY Henriette: Pécs historikus építésze. In: *Baranyai Művelődés*, 1987. 1. sz. 5–23.

MAJOR Máté: *Építészettörténet 3*. Budapest, Műszaki, 1960.

Magyar Életrajzi Lexikon. Főszerk.: KENYERES Ágnes. Budapest, Akadémiai, 1982.

Magyar Művészet 1890–1919. Szerk.: NÉMETH Lajos. Budapest, Akadémiai, 1981.

MENDŐL Zsuzsa: Pécs építésze a századfordulón. In: *Magyar Építőművészet*, 1989. 6. sz. 389–407.

MÉRÉNYI Ferenc: *Magyarország építésze 1867–1967*. Budapest, Műszaki, 1970.

MÉRŐ József, dr.: Adatok a Nádor Szálló építéstörténetéhez. In: *Pécsi Műszaki Szemle*, 1963. 2. sz. 10–12.

MORAVÁNSZKY Ákos: *Építészet az Osztrák–Magyar Monarchiában*. Budapest, Corvina, 1988.

Művészeti Lexikon. Szerk.: ÉBER László.

NÉMETH Lajos: *A művészet sorsfordulója*. Budapest, Gondolat, 1970.

NÉMETH Lajos: *A 19. század művészete. A historizmustól a szecesszióig*. Budapest, Corvina, 1974.

OLSEN, Donald J.: A nagyváros mint műalkotás. In: *Történelmi Figyelő 3*. Szerk.: GYÁNI Gábor.

PEVSNER, Nikolaus: *Az európai építészet története*. Budapest, Corvina, 1972.

Polgári lakáskultúra a századfordulón. Összeállította: HANÁK Péter. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1992.

RÉV Ilona: *Építészet és enteriőr a magyar századfordulón*. Budapest, Gondolat, 1983.

SÁRMÁNY Ilona: *Historizáló építészet az Osztrák–Magyar Monarchiában*. Budapest, Corvina, 1990.

SZITA László: *A baranyai-pécsi munkásmozgalom története*. Pécs, 1985.

SZITA László: *Adatok a pécsi ipari vállalatok munkásállományának kialakulásához*. Pécs, 1965.

SZOYKA Pál: Schlauch Imre. In: *Pécsi Műszaki Szemle*, 1987. 3–4. sz. 37–38.

SZÖNYI Ottó: *A pécs-budai külvárosi temető*. Pécs, 1911.

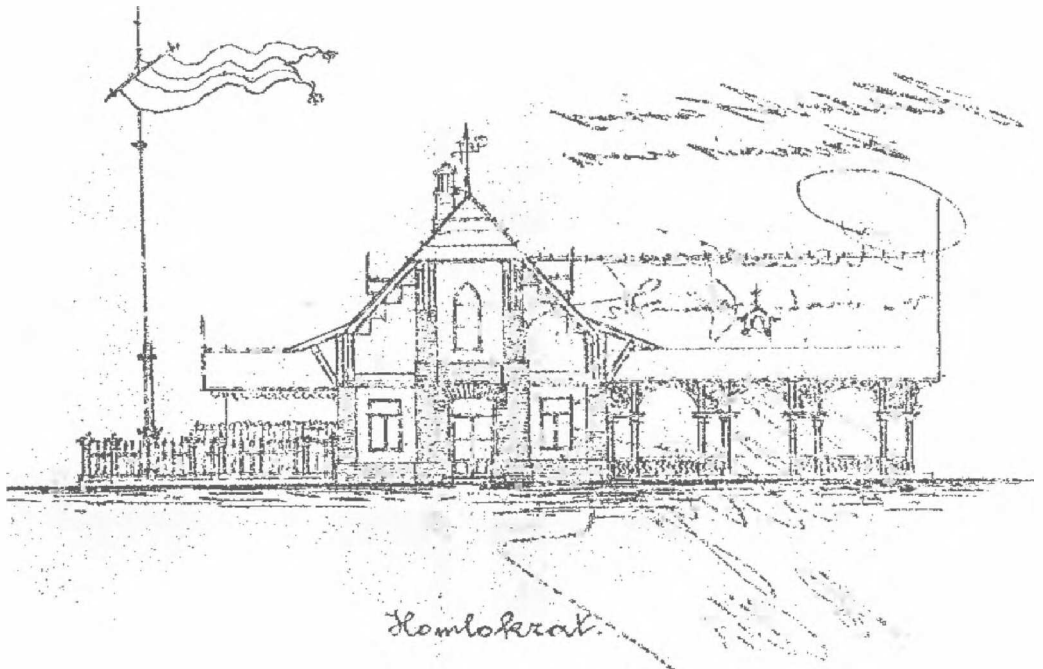
SZÖNYI OTTÓ: *Pécs. Útmutató a városban és a környékén.* Pécs, 1927.

VÁRADY FERENC: *Baranya múltja és jelenje.* Pécs, 1896.

WEILER ÁRPÁD: A századforduló építésze. In: *Baranyai Művelődés*, 1987. 1. sz. 24–51.

WEILER ÁRPÁD: Pécsi építészek a századfordulón. In: *Magyar Építőművészet*, 1989. 6. sz. 9–13.

WINKLER GÁBOR: *Sopron építésze a 19. században.* Budapest, Akadémiai, 1988.

A tettyei sörkert

Az alap- és középfokú leányoktatás Magyarországon a dualizmus időszakában

A leányoktatás kérdése ugyan már korábban is felvetődött Magyarországon, de igazából csak a 19. század második felében került az érdeklődés középpontjába. A nőnevelés fejlesztésének szorgalmazása szoros kapcsolatban állt a nőemancipációs törekvések – elsősorban az 1870-es évektől érzékelhető – megélnkülésével. Ezek ugyanis elsősorban két tárgyra irányultak. Az egyik a nők munkalehetőségeinek bővítése, a másik a nők iskoláztatásának fejlesztése volt. E két törekvés szorosan összekapcsolódott, hiszen a nők megfelelő szintű képzése előfeltétele volt annak, hogy az eddigiéknél jobban fizetett és nagyobb presztízsű pályákra léphessenek. A leányoktatás fejlesztését azonban nemcsak a munkalehetőségek bővítésének igénye motiválta, hanem a műveltség, szaktudás felértékelődése is a modernizáció során, ami az iskolarendszer a dualizmus időszakában végrehajtott nagyarányú fejlesztésében is megnyilvánult. E fejlődés fontos eleme, hogy az iskolázást a társadalom alsóbb rétegeire is kiterjesztették. Ilyen körülmények között a nők műveltségével szemben is megnövekedtek az elvárások.

Tanulmányomban megpróbálok áttekintést nyújtani az alap- és középfokú leányoktatás helyzetéről és azokról a változásokról, amelyek e téren a dualizmus időszakában végbementek. Mindenekelőtt a lányok középszintű képzésének szentelek nagy teret, mivel a középszintű végzettség megszerzése előfeltétele volt annak, hogy nők is az eddigiéknél magasabb pozíciókba jussanak. Dolgozatomban elsősorban arra koncentrálok, mennyiben különbözött fiúk és lányok képzése, mennyire szolgálta az iskolázás a nemek felkészítését eltérő társadalmi szerepükre. Nemcsak a magyarországi nőoktatással foglalkozom, hanem az itthoni helyzetet összevetem Európa más országaival is.

1. Az alap- és középfokú oktatás helyzete Magyarországon

1.1. Népoktatás

A polgárosodás Magyarországon is a műveltség, szaktudás felértékelődéséhez vezetett a 19. század második felében. A gazdasági fejlődés, a polgári állam kiépülése megnövelte a képzettebb munkaerő iránti igényt. Ráadásul a polgári társadalomban csak bizonyos szintű műveltség birtokosai lehettek teljes értékű polgárok.

A polgári iskolarendszer kiépítésére Magyarországon a kiegyezést követő időszakban került sor. Az állami oktatáspolitikai első feladata a 1867 után az alapismereteket nyújtó népoktatás általánossá és kötelezővé tétele, valamint

állami felügyelet alá helyezése volt. E cél érdekében született meg az 1868. évi népoktatási törvény (1868. évi 38. tc.). Ennek értelmében a népiskolai szervezet az alapismereteket közvetítő elemi népiskolából (mindennapos és ismétlő iskola), valamint a magasabb ismeretszerzés céljából szervezett felső népiskolából, polgári iskolából és tanítóképzőből állt. A törvény mind a fiúk, mind a lányok számára tankötelezettséget vezetett be. 6–12 éves korban a mindennapos elemi népiskolát, 13–15 éves korban az ismétlő iskolát voltak kötelesek látogatni. Az utóbbit azonban csak akkor, ha nem tanultak tovább valamely más típusú iskolában.

A mindennapos elemi népiskola hat osztályos volt, és az alapismereteket (írás-olvasás, számolás alapelemei) oktatta. Befejezése után a máshol tovább tanulni nem kívánó gyermekek az ismétlő iskolát látogatták. Az ismétlő iskolában, mint neve is mutatja, a mindennapi elemi népiskola anyagát ismételték át.

Az elemi iskolák hálózata 1867–1918 között jelentősen bővült. Számuk 1869-ben még 13 788, 1890-ben pedig már 16 805 volt.¹ Ez sem bizonyult azonban elégségesnek, sok iskola túlszűfolt volt, nagyobb részük egy tanítós osztatlan elemi iskolaként működött,² megoldatlan maradt a tanyai lakosság oktatása. E gondokat némileg enyhítette, hogy Wlassics Gyula minisztersége alatt újabb kb. 1000 elemi népiskolát építtetett az állam.³ További problémát jelentett, hogy a tankötelezettségnek nem sikerült teljes mértékben érvényt szerezni, bár a fejlődés így is igen jelentős volt. Míg 1870-ben a tanköteleseknek csak 50%-a járt iskolába, ez az arány 1896-ra már 79,5%-ra emelkedett, 1913-ban pedig 93% volt.⁴

A nagyarányú községi és állami iskolaépítkezések ellenére továbbra is felekezeti kézben maradt az elemi népiskolák túlnyomó része. Még 1912/13-ban is csak 19,6%-uk volt állami, 8,4%-uk községi, 0,2%-uk társulati és 1,5%-uk magán kézben, a többi iskola fenntartója valamely felekezet volt.⁵

A népoktatás eleminél magasabb szintjét jelentette a felső népiskola. Ide az elemi 6. osztályának elvégzése után léphettek a diákok. Ez az iskolatípus nem örvendett nagy népszerűségnek. Sok helyütt fel sem állították, de a beindult felső népiskolák sem bizonyultak életképesnek, s elsorvadtak. Helyüket a polgári iskoláknak adták át. 1909/10-ben már csak 12 felső népiskola működött.⁶ Eltűnésüket a szakirodalom azzal magyarázza, hogy az elemi ismereteken ugyan túlmenő, de gyakorlatilag nem hasznosítható képzést nyújtottak. Így azok a társadalmi csoportok, amelyeknek ezt az iskolatípust szánták (parasztság felső rétege, kispolgárság), értelmetlennek találták ide járattani gyermekeiket.

A magasabb szintű népoktatás igazán népszerű intézményévé a polgári iskola vált, amely felállításáról szintén az 1868. évi 38. tc. rendelkezett. Az oktatás

1 VÖRÖS, 1987. 1400.

2 1905-ben az elemi népiskolák 67%-a volt osztatlan. PUKÁNSZKY – NÉMET, 1997. 422.

3 FELKAI, 1994. 13.

4 VÖRÖS, 1987. 1400.; *Magyar Statisztikai Évkönyv* (a továbbiakban: MSÉ) 1896. Budapest, 1897. 416.; PUKÁNSZKY – NÉMET, 1997. 419.

5 SZABÓ, 1983. 877.

6 KÖTE, 1994. 106.

hierarchiájába való besorolása nem könnyű. 1868-ban ugyan népoktatási intézményként hozták létre, de célkitűzései, tananyaga túlmutattak a népoktatás körén. Ezt erősítette a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1877-es rendelete is, mely inkább a középiskolai képzés egy speciális formájának tekintette a polgári iskolát.⁷ Az 1883. évi középiskolai törvény azonban kirekesztette a polgárit a középiskolák köréből, a népoktatás magasabb intézményének tekintette.⁸ Annyi bizonyos, hogy a polgári az elemi népiskola és a középiskola (gimnázium, reáliskola) között helyezkedett el.

A polgári elsősorban általános műveltség közvetítésére törekedett, nagy súlyt helyezve arra, hogy a megszerzett ismeretek jól hasznosíthatók legyenek a gyakorlati életben. Az itt elsajátítható műveltség szűkebb körű volt, mint a középiskolában megszerezhető, de elégséges a közéletben való eligazodáshoz. A polgári bizonyos fokú szakképesítést is nyújtott, felkészített az alsóbb fokú hivatali adminisztráció elvégzésére. Elvégzése után lehetőség nyílt alacsonyabb tisztviselői pályák betöltésére.⁹ A polgári a középfokú szakképzés bázisát is jelentette, a 4. osztály befejezése után a többség valamely szakiskolában (tanítóképző, felső kereskedelmi stb.) tanult tovább. Lehetőség volt arra is, hogy a polgári elvégzése után a gimnázium vagy a reáliskola 5. osztályába lépjen át a diák. Mivel ehhez különbözeti vizsgát kellett tenni, ezt a lehetőséget csak kevesen használták ki. A polgári iskola elsősorban a paraszti, kisalkalmazotti, kispolgári rétegek igényeit elégítette ki.¹⁰

A polgári iskolába az elemi népiskola 4. osztályának elvégzése után lépett a diák. A népoktatási törvény szerint ez az iskolatípus fiúk számára hat osztályos volt, de felső két osztálya gyakorlatilag elsorvadt. Ennek oka, hogy az első négy osztály zárt egészet alkotott, s megadta a képesítést a továbblépésre. Az 5–6. osztály elvégzése nem képesített többre, mint az 1–4. osztályé. A kialakult állapotot rögzítette az 1916-os reform, mely a polgári fiúiskolák képzési idejét négy évben határozta meg.¹¹ A polgári iskolák hálózata gyorsan bővült. Többségüket az állam vagy valamely város alapította.

Az 1868. évi 38. tc. a népoktatás körébe sorolta a tanítóképzőket is. A tanítóképzés már a reformkorban megindult, az 1868-ban fennálló 26 tanító- és 5 tanítónőképző közül azonban csak egy volt állami kézben. A népoktatási törvény 20 állami tanítóképző felállítását rendelte el – ezt 1890-re sikerült megvalósítani – és tantervüket kötelezővé tette a felekezeti tanítóképzők számára is.¹²

7 NAGYNÉ, 1969. 217.

8 NAGYNÉ, 1969. 264.

9 Mazsu János adatai szerint a polgári 4. osztályát elvégzők 5%-a lépett 1900/01-ben a kishivatalnoki pályára, arányuk 1914/15-ben 7,1% volt. MAZSU, 1980. 296.

10 KARÁDY, 1997a. 184.

11 Ez a reform ugyanakkor lehetővé tette, hogy a polgári fiúiskolák fölé gazdasági irányú önálló három évfolyamos szakiskolákat szervezzenek. NAGYNÉ, 1969. 267–268.

12 VÖRÖS, 1987. 1404.

1.2. Középiskola

A modern középiskola alapkövét Magyarországon az abszolutista kormányzat 1849 végén kiadott rendelkezése, a „*Grundsätze für die provisorische Organisation des Unterrichtswesens in dem Kronlande Ungarn*” tette le. E rendelkezéssel porosz-osztrák mintára az egyetemi tanulmányokra előkészítő középiskolának két típusa jött létre: a gimnázium és a reáliskola. A gimnázium már ekkor nyolc osztályos volt és minden felsőoktatási intézményben továbbtanulásra jogosító érettségit adott. A reáliskola első változata ezzel szemben csak hat évfolyamra terjedt és nem képesített továbbtanulásra. Ez az iskolatípus 1878-ban nyerte el a nyolc osztályossá bővítés lehetőségét, és ettől kezdve joga volt érettségit adni.¹³

A dualizmus időszakában az 1883. évi 30. tc. szabályozta a középiskolai oktatást. A kialakult helyzetnek megfelelően a nyolc osztályos gimnáziumot és reáliskolát tekintette a középiskolai képzés színterének. A középiskolai képzés céljául a törvény magasabb általános műveltség nyújtását és a felsőbb tudományos képzésre való felkészítést szabta meg.¹⁴

A középiskola nyolc osztályossága csak fokozatosan valósult meg, a folyamat körülbelül a 20. század második évtizedére fejeződött be, addig sok iskola csak négy vagy hat osztállyal alreáliskolaként, illetve alreálgimnáziumként működött.¹⁵ Az érettségi monopolisztikus szerepe a továbbtanulásra képesítésnél szintén csak a századforduló éveiben szilárdult meg. Ez az eddig érettségi nélkül elérhető szakfőiskolák (pl. mezőgazdasági akadémiák, selmechányai erdő- és bányamérnök-képző főiskola stb.) felfelé minősítésével járt együtt. A középiskolák minősítő és képzési monopóliumán némi rést ütött, hogy az 1890-es évektől a felső kereskedelmi iskolák is nyújtottak érettségit.¹⁶

A felsőfokú tanulmányokra való felkészítésen túl a középiskola igen fontos társadalmi funkcióval is bírt. A középiskolai végzettség az elithez tartozás definíciójának szerves részévé vált. A századfordulótól a középiskola nyújtotta igazolt műveltség és érettségi a férfiak esetében az „úri” középosztályhoz tartozás szükséges és elégséges ismerve volt.¹⁷

A középiskolának tehát a dualizmus éveiben két típusa létezett: a gimnázium és a reáliskola. A gimnázium a klasszikus humanista műveltséget közvetítette, a görög és a latin nyelvi-irodalmi tanulmányokat helyezte a középpontba. Latint 1. osztálytól, görögöt pedig 5. osztálytól kezdve tanultak a gimnazisták. Már az 1880-as évektől viták folytak arról, megfelel-e ez a modell a polgárosuló társadalom igényeinek. Bizonyára ezek a viták is szerepet játszottak abban, hogy 1890-ben megszüntették a görög kötelező tanítását a gimnáziumokban, helyette egy görögpótló tárgyat választhattak a diákok. Ez görög irodalom (magyarul) és rajz lehetett. A „görögpótlósoknak” kiegészítő érettségit kellett tenniük

13 KARÁDY, 1997a. 169.

14 FEJKAI – ZIBOLEN, 1993. 122.

15 KARÁDY, 1997a. 169.

16 KARÁDY, 1997a. 170.

17 KARÁDY, 1997a. 171.

görögből, ha a hittudományi karra vagy a bölcsészkar bölcsész-, nyelv- és történettudományi szakcsoportjaira akartak beiratkozni.

A századelőn valóságos reformmozgalom indult a középiskolai képzés megújítására, amely az oktatás életszerűségének fokozását, a valós társadalmi igények figyelembevételét és a gyermek életkori sajátosságainak szem előtt tartását követelte. Csökkenteni kívánták a latin oktatását és helyette inkább élő nyelveket akartak tanítani, illetve bővíteni kívánták a természettudományok oktatását. Fontosnak tartották a tananyag jogi, közgazdasági, szociológiai ismeretekkel való bővítését is.¹⁸ Egységes középiskola létrehozásának gondolata is felmerült. A középiskolai reform azonban korszakunkban már nem valósult meg. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) 1913-ban megbízta ugyan az Országos Köznevelési Tanácsot kidolgozásával, ez a munka azonban az első világháború miatt elakadt.¹⁹

A gimnáziumnál gyakorlatibb képzést nyújtott a reáliskola. A latin és a görög helyett a hangsúlyt a modern nyelvekre (német és francia), a mennyiségtanra és a természettudományokra helyezte. A gimnáziumi érettségivel szemben a reáliskolai érettségi nem jogosított továbbtanulásra bármely felsőoktatási intézményben, csak a műegyetemre és a gazdasági-műszaki jellegű főiskolákra (bányászati, erdészeti és gazdasági akadémiák, illetve főiskolák) tette lehetővé a felvételt.²⁰

1867 után a középiskolai hálózat Magyarországon jelentős mennyiségi és minőségi fejlődésen ment át. Különösen az 1890-es évektől volt nagy mértékű az iskolák és a tanulók számának növekedése. Erőteljesen motiválta e folyamatot a gazdasági modernizáció és a nemzetállam hivatali apparátusának kiépítése, amely megnövelte a képzett szakemberek iránti igényt. A középiskolák fejlesztésében központi szerepet játszott az állam, ami azért is figyelmet érdemel, mert a magyar középfokú oktatás (akárcsak az elemi szintű) 1867 előtt szinte teljesen az egyház kezében volt. A mennyiségi fejlesztés részét képezte új intézmények létrehozása, a nem teljes iskolák nyolc osztályossá fejlesztése, a tantermek számának növelése. A vallás- és közoktatásügyi kormányzat nagy erőfeszítéseket tett a középiskolák minőségi fejlesztésére is. Így az osztályok zsúfoltságának csökkentésére párhuzamos osztályokat állítottak föl, a tanárok számát a diákokét meghaladó mértékben növelték, egységesítették a tananyagot. Igen fontos lépés volt a tanárképzés fejlesztése és rendezése. Európában akkoriban egyedülálló módon a bölcsészkar mellett tanárképző intézetet állítottak fel. Az Országos Középiskolai Tanárvizsgáló Bizottság létrehozásával bevezették a tanárok egységes minősítési rendszerét. Ezeknek az intézkedéseknek köszönhetően gyorsan javult az oktatói gárda minősége. Míg 1882-ben még csak 60%, 1886-ban már 76% volt az okleveles tanárok aránya a középiskolai

18 A kérdés nemcsak a pedagógiai szakembereket mozgatta meg, foglalkozott vele a Társadalomtudományi Társaság is. 1905-ben ankétot tartott e kérdéskörrel. A reformmozgalomra vonatkozóan ld. KÖTE, 1994.

19 1924-ben került sor középiskolai reformra.

20 FELKAI – ZIBOLEN, 1993. 122.; KÖTE, 1994. 116.

oktatók között.²¹ Mindezen erőfeszítéseknek köszönhetően Magyarországon kialakult egy nyugat-európai színvonalú középiskolai hálózat.

1.3. Szakoktatás

Az eddigiekben az általánosan képző iskolákról esett szó. Mellettük korszakunkban kialakult a szakoktatás intézményrendszere is. Az általánosan képző iskolához hasonlóan a szakoktatásnak is három szintje volt. Az alapfokú ipari szakoktatás legfontosabb iskolatípusa a tanonciskola volt. Ide a valamely iparosmesternél kiképzést kapó, 12. életévüket betöltött, elemi végzett tanoncok jártak. Az alsófokú ipari iskolák közé tartoztak még a kézművesiskolák és az ipari tanműhelyek. Az ipari képzés ennél magasabb szintjét jelentették a négy éves ipari szakiskolák és a felső ipariskolák. Az utóbbiba a polgári iskola vagy a középiskola 4. osztályának elvégzése után vették fel a növendékeket. Az előzetes gyakorlati év után három évig tartott a képzés. Az első ilyen típusú iskolát 1872-ben hozták létre Kassán, de még 1914-ben is csak négy felső ipariskola működött.²²

Az ipari oktatáshoz hasonlóan a kereskedelmi szakoktatás alsó szintjét is a tanonciskolák, a kereskedőtanonc-iskolák jelentették. Itt az ismétlő iskola tananyaga mellett kereskedelmi ismereteket is tanultak a növendékek. A középfokú kereskedelmi képzés színtere a polgári iskolára épülő három évfolyamos felső kereskedelmi iskola volt, amely 1895-től rendelkezett az érettségiztetés jogával is. Az itt szerzett érettségi bizonyítvány azonban csak egyes felsőfokú intézményekben tette lehetővé a továbbtanulást.

A mezőgazdasági szakoktatás kevésbé épült ki, mint az ipari és a kereskedelmi. Az alsó szintet a földművesiskolák jelentették, melyeket az 1880-as években kezdtek felállítani. Itt két év alatt gazdasági altszettek képeztek, valamint felkészítették a növendékeket önálló kisbirtok kezelésére. Ezenkívül a gazdasági ismétlő iskolák is nyújtottak bizonyos fokú mezőgazdasági ismereteket.²³ A földművesiskolánál magasabb szintű képzést az ún. gazdasági középiskolák nyújtottak, ahol a képzési idő három év volt. Ide a legalább hat középiskolát végzett fiúkat vették fel.²⁴

Mint már utaltam rá, nem mindig egyszerű az egyes iskolatípusok besorolása az oktatás intézményi hierarchiájába. A törvények az általánosan képző iskolák esetében megkülönböztettek népoktatási intézményeket és középiskolákat. Igazából egyik kategóriába sem tartozott azonban a speciálisan nők számára létrehozott felsőbb leányiskola, amelyet eredetileg középiskolának szántak, ezt a

21 KARÁDY, 1997a. 174.

22 FELKAI – ZIBOLEN, 1993. 116.

23 Az ún. gazdasági ismétlő iskola, melyet a VKM 1896-ban hozott létre, az ismétlő iskola sajátos típusa volt. A növendékeket itt a gazdálkodásra próbálták felkészíteni. A minisztérium szándéka szerint ilyen típusú iskolákat mezőgazdasági jellegű településeken kellett létrehozni. MÉSZÁROS, 1991. 27.

24 VÖRÖS, 1987. 1408.

szintet azonban valójában nem érte el. Hasonlóképpen kérdéses, népoktatási intézménynek vagy középiskolának tekintjük-e a polgári iskolát. Ezek az iskola-típusok az elemi és a középiskola között helyezkedtek el. További probléma a tanítóképző besorolása, melyet az 1868. évi 38. tc. népoktatási intézménynek tekintett, pedig szakképzést nyújtott.

A szakirodalom sem egységes e probléma kezelésében. Az oktatás alap- és középszintje közötti iskolákat Mészáros István középfokú iskoláknak nevezi, rámutatva, hogy ezek nem középiskolák. Ide sorolja a felső népiskolát, a polgári iskolát és a felsőbb leányiskolát. Tágabb értelemben középfokú iskolának tekintti az elemi népiskola és a felsőoktatás között elhelyezkedő szakirányú képzést nyújtó iskolatípusokat is, mint például a tanító- és tanítónőképző, óvónőképző, felső ipariskola, felső kereskedelmi iskola stb.²⁵ Karády Viktor gyakorlatilag szinonimaként használja a középiskola és a középfokú iskola elnevezést. Ide sorolja az elemi meghaladó, de a felsőoktatás szintje alatti általánosan képző és szakiskolákat, tehát a felső népiskolát, a polgárit, a tanítóképzőt, a felső kereskedelmit, a középszintű ipariskolákat, a gimnáziumot és a reáliskolát. Elkülöníti ezen belül az érettségit nyújtó, általánosan képző iskolákat: a gimnáziumot és a reáliskolát, ezeket elit középiskolának nevezi. Külön a leányiskolákkal nem foglalkozik.²⁶ Dolgozatomban a továbbiakban az 1868. évi népoktatási törvényt és az 1883. évi 30. törvénycikket veszem alapul. Középiskola alatt csak a gimnáziumot és a reáliskolát értem. Az elemi, a felső népiskolát, a polgárit és a tanító-, illetve tanítónőképzőt népoktatási intézménynek tekintem. Amennyiben a középfokú iskola megfogalmazást használom, ezzel arra utalok, hogy az adott intézmény az oktatás elemi és felső szintje között helyezkedik el.

2. Leányoktatás

2.1. Népoktatás

2.1.1. Elemi és felső népiskola

Mint láttuk, az 1868. évi 38. tc. a lányok alapfokú oktatásáról is rendelkezett. Akárcsak a fiúk, a lányok esetében is bevezette a tankötelezettséget, mindkét nem számára azonos szabályozást léptetett életbe.

Tehát a lányok számára is az elemi népiskola jelentette az oktatás legalsó szintjét. Ezt 6–12 éves korban voltak kötelesek látogatni. Az elemi 6. osztályának elvégzése után, 13–15 éves korban az ún. ismétlődő elemi népiskolát kellett látogatniuk, hacsak nem folytattak valamely más iskolában tanulmányokat.

Az elemiben a tananyag fiúk és lányok számára csaknem azonos volt. A gyakorlati irányú képzés azonban lányoknál a házi és ház körüli gazdasszonyi teendők ellátására irányult. Az 1905-ös elemi népiskolai tanterv bevezette az

25 Mészáros, 1991.

26 Karády, 1997a.

anya-, csecsemő- és gyermekvédelmi ismeretek oktatását is, amit a lányoknak kellett elsajátítaniuk.²⁷

Az elemi népiskolában fiúk és lányok többnyire együtt tanultak. Így például a főváros által fenntartott 101 elemi iskola közül 1911-ben 73 volt koedukált, 14 leányiskola és 14 fiúiskola.²⁸ Vidéken – különösen az apró falvakban – bizonyára még magasabb volt a koedukált iskolák aránya.

Említettem már, hogy a tankötelezettségnek nem sikerült teljes mértékben érvényt szerezni. Különösen a lányok esetében volt ez igaz. Szuppán Vilmos szerint 1892/93-ban a tanköteles lányok 76%-a járt iskolába, míg a fiúknál ez az arány 85% volt.²⁹ Thirring Gusztáv 1905/06-os adatai is mutatják, a lányok között alacsonyabb volt az iskolalátogatók aránya. Thirring szerint Budapesten az 1905/06-os tanévben az iskolaköteles fiúk 4,2%-a, a lányok 11,7%-a nem járt iskolába.³⁰ Különösen az ismétlő iskolát látogatta kevés lány.

Az elemi iskolák gyakran igen rosszul felszereltek voltak. E tekintetben a leányiskolák még rosszabb helyzetben voltak, mint a fiúiskolák. A *Nemzeti Nőnevelés* egyik cikkírója az Alföldön uralkodó szomorú állapotokról beszámolva megállapította, a meglévő kevés pénzt a fiúiskolákra költik, mivel általános az a vélemény, hogy a lányoknak nincs szükségük annyi tudásra, mint a fiúknak. Sok leányiskolai tanító is osztja ezt az álláspontot, ezért a lányoknak kevesebbet tanít, mint a fiúknak.³¹

Bár az elemi iskolázásnak számos hiányossága volt, a dualizmus évtizedeiben mégis jelentős előrelépés történt e téren, amit lemérhetünk az írni-olvasni tudók számának és arányának növekedésén. (ld. 1. táblázat) Míg 1870-ben a hat

Írni-olvasni tudók aránya (%)	1870	1880	1890	1900	1910
Teljes népesség	33,2	43,5	53,2	61,4	68,7
Férfiak	41,2	51,4	60,2	67,5	73,4
Nők	25,3	35,8	46,5	55,4	64,1

éves és ennél idősebb népesség harmada tudott írni-olvasni, 1910-re ez az arány kétszeresére emelkedett.³² Különösen dinamikus volt a növekedés a nők körében, meghaladta a férfi népességnél tapasztalható növekedés ütemét. 1870-ben még csak a nők negyede tudott írni-olvasni, 1910-ben azonban már 64%-uk. A növekedés tehát 2,5-szeres volt. Csökkent a se írni, se olvasni nem tudó nők

27 SCHADT, 1997. 256.

28 RAJ Ferenc, ifj.: A főváros iskolái. In: *Nemzeti Nőnevelés* (a továbbiakban: NN), 32. (1911) 7–8. sz. 340–344.

29 SZUPPÁN, 1895. 24.

30 Idézi: NAGYNÉ, 1969. 239.

31 JÁMBOR Lajos: Nőnevelésünk hiányai. In: *NN*, 18. (1897) 6. sz. 257–264.

32 Ezek és a további adatok a hat éves és idősebb népességre vonatkoznak, így kiszűrhetjük a hat éven aluli gyermekeket, akik már koruknál fogva sem tudhattak írni-olvasni.

aránya is, 59,2%-ról (1870) 35,9%-ra (1910).³³ A nőknél megfigyelhető gyorsabb fejlődés bizonyára azzal magyarázható, hogy ők eleve alacsonyabb szintről indultak, mint a férfiak. A nők iskolázása 1868 előtt nagyon elmaradt volt, a népoktatási törvény végrehajtása ezen a téren különösen nagy fejlődést hozott.

A gyorsabb fejlődés ellenére sem érte el azonban a női népesség a férfiak műveltségi szintjét, az írni-olvasni tudók aránya a férfiak körében mindvégig magasabb, az analfabéták aránya pedig alacsonyabb volt. A nemek közötti különbség azonban csökkent. Különösen a városokban és az ország azon részein (Dunántúl, Felvidék, Duna-Tisza köze) nőtt gyorsan a nők írni-olvasni tudása, ahol a lakosság egészének műveltsége is a legmagasabb volt. Tehát a műveltebb népesség nagyobb gondot fordított a nők iskolázására.

Az elemi 6. osztályának elvégzése után a fiúkhöz hasonlóan a lányok is folytathatták tanulmányaikat valamely felső népiskolában. Itt a képzési idő fiúk és lányok esetében különbözött. A fiúk három, a lányok azonban csak két évig látogatták ezt az iskolatípust. Nemcsak a képzési idő tért el, hanem a fiúkat és lányokat a népoktatási törvény rendelkezése szerint külön is kellett oktatni. Különbözött a tananyag is, férfi és nő eltérő társadalmi feladatainak megfelelően. Így például míg a fiúk politikai és közéleti ismeretekre is szert tehettek, a lányok tantervéből ez teljesen hiányzott.³⁴ Ez nem is meglepő, hiszen a nők politikai jogokkal csak minimális mértékben rendelkeztek a múlt század második felében Magyarországon.

A felső népiskolák tanulóinak száma folyamatosan csökkent, 1917/18-ban már csak 166 fiú és 116 lány látogatta ezt az iskolatípust. (ld. 2. táblázat)

Tanév	Fiú	Lány	Összesen	Fiú (%)	Lány (%)
1900/01	450	1096	1546	29,11	70,89
1904/05	431	657	1088	39,61	60,39
1908/09	308	287	595	51,76	48,24
1912/13	243	236	479	50,73	49,27
1916/17	209	166	375	55,73	44,27
1917/18	166	116	282	58,87	41,13

2. TÁBLÁZAT

Különösen a lányok esetében volt gyors a csökkenés. A leánytanulók 1900/01-ben még csaknem 2,5-szer annyian voltak, mint a fiúk, számuk azonban az 1900-as évek végére a fiútanulók száma alá esett. Így arányuk a felső népiskola tanulói között 71%-ról (1900/01) 41%-ra (1917/18) esett vissza. Főleg a század első éveiben csökkent rohamosan számuk és arányuk. A felső népiskolát a 20. század első két évtizedében csak jelentéktelen számú – néhány száz – leány látogatta. A leánytanulók létszámának drasztikus csökkenése azzal függhet össze,

³³ *Történeti statisztikai idősorok*. 1. köt. Budapest, 1992. 232.

³⁴ NAGYNÉ, 1969. 210–211.

hogy a századfordulóra a lányok oktatásánál is a gyakorlati szempontok – felkészítés kenyérkereső pályára – kerültek előtérbe.³⁵ Ezeket az igényeket pedig a polgári iskola sokkal inkább kielégítette, mint a felső népiskola. Míg a felső népiskolában csökkent, a polgáriban rohamosan növekedett a leánytanulók száma és aránya.

2.1.2. Polgári leányiskola

A leány polgári iskola koncepciója alapvetően megegyezett ugyan a fiú polgári-ével, azonban eltéréseket is találunk. Az 1868. évi 38. tc. a polgári iskolát mind fiúk, mind lányok számára létrehozta. Míg azonban a fiú polgárit eredetileg hat osztályosra tervezték, a leány polgári már a népoktatási törvény szerint is csak négy évfolyamos volt. A képzési időn túl eltért a tananyag is: bár a lányok számára is az elemi túlmenő általános műveltséget kívánt közvetíteni ez az iskolatípus, ez a nők speciális (családi) hivatására való felkészítés jegyében történt. Akárcsak a fiú polgári iskola, a leány polgári is a gyakorlati készségek közvetítésére helyezte a hangsúlyt, ezek azonban a háziasszonyi teendőkkel kapcsolatos gyakorlati ismeretek voltak (például kézimunka, háztartástan stb.).³⁶ A polgári leányiskola elvégzése után is lehetséges volt a továbbtanulás középfokú szakiskolákban (például tanítónőképző, felső kereskedelmi, különböző szaktanfolyamok), bár ezek a korszak elején még alig léteztek. Eltérés azonban, hogy míg a polgári fiúiskolákban az ipari fejlődés követelményeinek megfelelően a szakképzés mind nagyobb teret kapott, a leányiskolákban továbbra is a családban élő nő ideáljából indultak ki.³⁷ Így még az 1908-as új tantervben is növekedett (megduplázódott) a női hivatásra felkészítő órák száma,³⁸ az új tantervhez 1914-ben kiadott végrehajtási utasítás pedig „*a művelt, magyar, polgári háziasszony*” ideálját állította a polgári leányiskola elé.³⁹

A polgári leányiskola tanterve tehát nem alkalmazkodott kellőképpen ahhoz a tényhez, hogy a századfordulóra igen megnövekedett a pénzkereső munkát folytatni kénytelen nők száma. E hiányosság pótlására egyes polgári leányiskolák mellett szaktanfolyamokat szerveztek (például ipartanfolyam, kereskedelmi tanfolyam). Már a kortársak is rámutattak a polgári leányiskola e hiányosságára. Megszüntetése érdekében javasolták, az eddigi négy osztály fölé szervezzenek két vagy három éves szakképzést.⁴⁰

A polgárit Sebestyén Gyula megállapítása szerint mindenekelőtt a „*szerényebb és közép módú polgári körök (kisiparos, vállalkozó, kereskedő, tisztviselő stb.)*” leányiai

35 Ezt a tendenciát jelzik a Mazsu János által közölt adatok, melyek szerint a polgári negyedik osztályát végzett lányok között csökkent az otthon maradók aránya: 1900/01-ben 44,8%, 1908/09-ben 40,9%, 1914/15-ben 33,4% választotta ezt a lehetőséget. MAZSU, 1980. 296.

36 SEBESTYÉN, 1898

37 NAGYNÉ, 1969. 262.

38 Apponyi Albert gróf költségvetési beszéde. In: *NN*, 29. (1908) 5–6. sz. 244–260.

39 A 4000. rendelet. In: *NN*, 35. (1914) 3. sz. 85–91.

40 Ld. pl. MITA, Relkovic: A polgári leányiskolák továbbfejlesztése. In: *NN*, 34. (1913) 5–6. sz. 205–216.; A polgári leányiskola reformja. In: *A Nő*, 1. (1914) 1. sz. 9. – Mint említettem, az 1916-os reform a fiú polgári iskolák esetében megvalósította ezt az elképzelést.

látogatták.⁴¹ A Magyar Statisztikai Évkönyv (MSÉ) adatai is alátámasztják ezt a megállapítást. A polgáriba járó leányok többnyire köztisztviselők, önálló iparosok és kereskedők családjaiból jöttek. E csoportokon belül is inkább a kisebb egzisztenciák küldték ide leányaikat. 1904/05-ben például a polgárista lányok 13,3%-ának édesapja volt kiskereskedő (és fuvaros), és csak 1,6%-é nagykereskedő és vállalkozó. Hasonlóképpen a lányok 15,9%-a volt kisiparos (és bányász), de csak 1,6%-a nagyiparos (és bányavállalkozó) gyermeke.

A leány polgáristák azonban még így is magasabb társadalmi szintet képviseltek, mint a fiúk. Így 1904/05-ben a fiúk közül csak 0,7%-nak volt nagykereskedő és vállalkozó, 0,4%-nak pedig nagyiparos (és bányavállalkozó) az édesapja. Jól mutatja a különbséget a köztisztviselők és az egyéb értelmiség részesedése is. 1904/05-ben a lányok 16,2%-a volt köztisztviselő, 10,8%-a pedig egyéb értelmiségi gyermeke. A fiúknál ez az arány csak 9,8%, illetve 4,6% volt.⁴²

A polgári a lányok körében még nagyobb népszerűségnek örvendett, mint a fiúk között. Mind a fiú, mind a leány polgári iskolai tanulók száma folyamatosan emelkedett korszakunkban, a lányok esetében azonban a növekedés valamivel gyorsabb volt. (ld. 3. táblázat) Ennek megfelelően a lányok aránya a polgáristák

Tanév	Abszolút szám			Arány (%)		
	Fiú	Lány	Összesen	Fiú	Lány	Összes
1900/01	21420	27574	48994	43,72	56,28	100
1904/05	23614	33647	57261	41,24	58,76	100
1908/09	31902	44064	75966	42,00	58,00	100
1912/13	42654	57147	99801	42,74	57,26	100
1916/17	47288	73835	121123	39,04	60,96	100
1917/18	52891	84895	137786	38,39	61,61	100

3. TÁBLÁZAT

között emelkedett. Már az 1900/01-es tanévben is a polgári iskolai tanulók több mint fele lány volt (56%), arányuk 1917/18-ra elérte a 62%-ot. Az elemínél magasabb szintű iskolák közül a polgári volt a legnépszerűbb a lányok körében. 1900/01-ben is már 27.574 fő (a leány felső népiskolák, a felsőbb leányiskolák, a leánygimnáziumok tanulólétszámának többszöröse) látogatta. A leány polgáristák száma a vizsgált időszakban dinamikusan emelkedett. 1900/01 és 1912/13 között megkétszereződött, majd az első világháború végéig 1900/01-hez képest megháromszorozódott. A polgári leányiskola népszerűsége minden bizonnyal összefüggött azzal, hogy a múlt század utolsó harmadában a középosztály mind szélesebb köreiben fogalmazódott meg az igény a lányok elemín túlmenő iskolázására. A legtöbb család a polgárit választotta, mivel az a felsőbb leányiskolánál gyakorlatiasabb és olcsóbb képzést kínált.

41 SEBESTYÉN, 1898. 195.

42 MSÉ 1905. Budapest, 1906. 368.

2.1.3. Tanítónőképző

Az 1868. évi 38. tc. a népoktatási intézmények közé sorolta a tanító- és a tanítónőképzőket is. Vitatható ez a besorolás, mivel ezek az iskolák valójában túlnóttek a népoktatás szintjén. Ráadásul akár szakiskolának is tekinthetjük őket, hiszen egy adott szakma gyakorlására készítették fel diákjaikat. Ezek az intézmények ugyanakkor jelentős általános műveltségi anyagot is közvetítettek. Sőt, az első leánygimnázium létrejöttéig a tanítónőképzők nyújtották a nők számára elérhető legmagasabb műveltséget. Sok leány ezért, és nem a szakképesítés miatt választotta ezt az iskolatípust. Jogos tehát az általánosan képző iskolák között tárgyalni őket.

A tanítónőképzésre vonatkozóan az első átfogó állami intézkedést a népoktatási törvény tartalmazta. A törvény rendelkezett állami tanítónőképezdek felállításáról, melyek elsősorban a felső nép- és polgári leányiskolák számára voltak hivatottak tanítónőket képezni. Kezdetben tehát nem vált szét az elemi és a felső népiskolai, valamint a polgári iskolai tanítónők képzése. A képzési időt – akárcsak a tanítóképzők esetében – három évben szabták meg. A felvétel feltételül a 15. életév betöltését és a felső népiskola elvégzését követelte meg a törvény. Ez némileg eltért a férfiak esetében alkalmazott követelménytől. Ők ugyanis csak a gimnázium, a reálistkola vagy a polgári iskola négy alsó osztályának elvégzése után kerülhettek be a tanítóképzőbe. Az eltérés oka valószínűleg az, hogy a leányok iskolázása még annyira alacsony szinten állt, hogy nem lett volna reális számukra is a férfiakéval azonos feltételeket szabni.⁴³ Később azután lányok számára is megszigorították és a férfiakéhoz igazították a bejutás feltételeit. Az 1880-as évektől emelkedett a képzés időtartama is. 1881-től megkezdődött ugyanis az állami elemi iskolai tanítónőképző intézetek átszervezése négy évfolyamossá.⁴⁴

Az első állami tanítónőképző intézetet Budán nyitották meg 1869-ben.⁴⁵ Vezetője a magyar nőnevelés kiemelkedő alakja, Zirzen Janka lett. Az 1892/93-as tanévben már 15 elemi iskolai tanítónőképző működött Magyarországon.⁴⁶ Közülük csak hat volt állami, kilencet a katolikus egyház működtetett. Mint ez az adat is mutatja, magas volt a felekezeti kézben lévő tanítónőképzők aránya. Ezek színvonala elmaradt az államiakétól, és képzési idejük is rövidebb volt (2 év).⁴⁷

Az első polgári iskolai tanítónőképző intézet 1873-ban nyílt meg Budapesten. Ugyanebben az évben jött létre az első polgári iskolai tanítóképző is. Mindkét intézmény egy-egy elemi iskolai „képezdéhez” kapcsolódott alapításakor. A polgári iskolai tanítónőképző a budai elemi iskolai tanítónőképző – az első állami tanítónőképző intézet Magyarországon – mellett jött létre. Ettől 1875-

43 NAGYNÉ, 1969. 228.

44 MÉSZÁROS, 1991. 75.

45 Tanítónőképezdek már korábban is működtek, az elsőt 1857-ben állították fel. Számuk 1868-ban 5 volt, ezek azonban mind felekezeti kézben voltak.

46 SZUPPÁN, 1895. 27.

47 NAGYNÉ, 1969. 277.

ben vált el, és költözött Sugár úti épületébe. 1898-ban felvette Erzsébet királynő nevét, és ettől kezdve „Erzsébet Nőiskola” néven működött.⁴⁸ Az iskola magyar nőnevelésben betöltött fontos szerepét mutatja, hogy tanári kara adta ki évtizedeken keresztül a magyar nőnevelés egyetlen orgánumát, a *Nemzeti Nőnevelés* című folyóiratot. A polgári iskolai tanítóképző és a tanítónőképző szervezete hasonló volt, és a tanulmányi, valamint a vizsgakövetelmények mindkét intézet jelöltjeire nézve azonosak voltak.⁴⁹ A polgári iskolai tanítónőképzőbe való felvételhez kitűnő elemi iskolai tanítónői oklevelet kellett felmutatni. A képzés három éves volt.

A budapestin kívül 1892/93-ban még egy polgári iskolai tanítónőképző működött az országban, a kalocsai, amelyet a katolikus egyház tartott fenn.⁵⁰ A továbbiakban egyes katolikus elemi iskolai tanítónőképzőben polgári iskolai tanítónőképző tanfolyamok indultak, ezek azonban nem voltak teljeseek. Számuk 1898-ban 3 volt.⁵¹ Az említettekén kívül a Zeneakadémia, az Országos Nőipariskola, valamint az Országos Mintarajztanoda és Rajztanárképezde is képzett tanítónőket a polgári iskolák számára az ének, a kézimunka és a rajz tanítására. A polgári iskolai tanítónőképzők ugyanis csak a tudományos irányú tárgyak tanítónőit képezték.⁵²

A felsőbb leányiskolai és tanítónőképezdei tanítónők képzése az 1887/88-as tanévben öltött szervezett formát. Ekkor a budapesti polgári iskolai tanítónőképző intézetben felsőbb tanítónőképzőt állítottak fel. A felvétel feltétele a polgári iskolai tanítónői képesítő vizsga legalább jeles általános eredménnyel való letétele volt. A képzés egy, esetleg két évig tartott, befejeztével azonban a résztvevők csak elbocsátó bizonyítványt kaptak. Évente általában egy-két főt vettek fel. Ez az intézmény nem bizonyult igazán életképesnek, mivel elvégzése semmilyen előnyt nem jelentett az elhelyezkedésnél. Annyira nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, hogy 1891-ben az Országos Közoktatási Tanács is állást foglalt átalakítása mellett.⁵³ Az intézet működése 1895–99 között szünetelt is. 1899-től úgy módosították a képzés rendszerét, hogy a tanfolyam résztvevői rendkívüli hallgatóként az egyetemen nyerték elméleti továbbképzésüket. A növendékek azonban csak ideiglenesen, 1903-ig kaptak engedélyt az egyetem látogatására. Ennek lejárta után a tanfolyam működésében újabb szünet állt be.⁵⁴ 1906-ban a vallás- és közoktatásügyi miniszter rendeletben szabályozta a polgári iskolai tanító- és tanítónőképző intézetek számára történő tanárképzést. A rendelkezés szerint a tanfolyam két éves, a résztvevők az elméleti képzést az egyetemen kapják meg. A felvétel feltétele polgári iskolai tanítói, illetve tanítónői oklevél.⁵⁵

48 SEBESTYÉNNÉ, 1903. 6–16. ; Az „Erzsébet-nőiskola” ünnepe. In: *NN*, 19. (1898) 10. sz. 476–478.

49 HOLLÓS, 1909. 241.

50 A nőnevelés kérdése a képviselőházban. In: *NN*, 16. (1895) 2. sz. 50–51.

51 BOD-SZÉRTVY, 1898. 112.

52 HOLLÓS, 1909. 243.

53 SZUPPÁN, 1896a. 44.

54 Az „Erzsébet Nőiskola” új szervezete. In: *NN*, 27. (1906) 7–8. sz. 346–349.

55 Uo. 347–348.; A tanítóképző-intézeti tanárok képzése és képesítése. In: *NN*, 37. (1906) 3. sz. 138–139.

A tanítónőképzők nagy népszerűségnek örvendtek. 1892-ben, 1897-ben, de még 1911-ben is két-háromszoros túljelentkezésről számolt be a *Nemzeti Nénevelés*.⁵⁶ Bizonyára hasonlóan alakult ez a többi évben is. A növendékek száma gyorsan nőtt, így 1870-ben még csak 171, 1890-ben már 1.238 fő volt. A tanítóképző intézetek esetében a növekedés jóval lassúbbnak bizonyult: 1870-ben 1.714, 1890-ben pedig 4.346 fő látogatta ezeket az intézményeket.⁵⁷ A későbbiekben is ez a tendencia folytatódott. A nők aránya a tanítónői oklevelet szerzett személyek között csaknem folyamatosan emelkedett, az 1892-es 30%-ról az utolsó békeévre (1913/1914) már 53%-ra nőtt. (ld. 4. táblázat) A nők

4. TÁBLÁZAT

Tanév	Abszolút szám			Arány (%)		
	Férfi	Nő	Össz.	Férfi	Nő	Össz.
1891/92	776	330	1106	70,16	29,84	100
1892/93	836	379	1215	68,81	31,19	100
1893/94	996	379	1375	72,44	27,56	100
1894/95	967	509	1476	65,51	34,49	100
1895/96	1028	506	1534	67,01	32,99	100
1896/97	891	587	1478	60,28	39,72	100
1897/98	926	775	1701	54,44	45,56	100
1898/99	995	723	1718	57,92	42,08	100
1899/1900	1023	993	2016	50,74	49,26	100
1900/01	1140	1039	2179	52,32	47,68	100
1901/02	1210	1339	2549	47,47	52,53	100
1902/03	1225	1364	2589	47,32	52,68	100
1903/04	1299	1365	2664	48,76	51,24	100
1904/05	1407	1391	2798	50,29	49,71	100
1905/06	1403	1382	2785	50,38	49,62	100
1906/07	1355	1333	2688	50,41	49,59	100
1907/08	1366	1377	2743	49,80	50,20	100
1908/09	1207	1149	2356	51,23	48,77	100
1909/10	1158	1268	2426	47,73	52,27	100
1910/11	1187	1109	2296	51,70	48,30	100
1911/12	1107	1211	2318	47,76	52,24	100
1912/13	999	1228	2227	44,86	55,14	100
1913/14	1133	1269	2402	47,17	52,83	100
1914/15	889	1266	2155	41,25	58,75	100

56 Felvétel a tanítónőképző intézetekbe. In: *NN*, 18. (1897) 346.; PATAKY Irma: A tanítónőképző intézetek felvételi vizsgálatai. In: *NN*, 13. (1892) 8–9. sz. 352–355.; Tanítónőképző intézetek (Iskolai értesítők). In: *NN*, 32. (1911) 7–8. sz. 345–349.

57 Vörös, 1987. 1405.

aránya az 1910-es években már egyértelműen meghaladta a férfiakét. Az első világháború éveiben a viszonyok még inkább a nők javára változtak, 1914/15-ben már a végzősök 59%-a volt nő. A háború alatti arányeltolódás a férfiak számának drasztikus csökkenéséből adódott. Az abszolút számokat vizsgálva azt látjuk, hogy a tanítónői oklevelet kapott nők száma 1891/92 és 1913/14 között csaknem megnégyszereződött.

A tanítónőképző népszerűségének két oka volt. Az egyik az, hogy – mint már említettem – sokáig ez volt az egyetlen olyan magasabb műveltségi szintet nyújtó iskola, mely a nők előtt is nyitva állt. Így sokan csak azért tanultak itt, hogy általános műveltségüket növeljék, a tanítónői oklevelet nem is használták fel. Férjhez mentek, esetleg más pályára léptek (például irodai, kisegítő szellemi munkakörökben dolgoztak). Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszter 1891-ben erre hivatkozva volt kénytelen szigorítani a tanítónőképzőbe való felvétel feltételeit: „... számos szüle az állami tanítónőképző intézeteket pusztá nevelő intézeteknek tekinti, a melyekben leányának az állampénztár költségén való kiképzetését eszközölheti, a nélkül, hogy kötelezve érezné magát arra, hogy e költsézés viszonzásául lányát csakugyan tanítónői vagy nevelőnői pályára adja...”⁵⁸ Ez főleg a századfordulóig volt jellemző, és ennek megfelelően a 19. század végéig főként a vagyonosabb vagy magasabb értelmiségi pályán működő szülők gyermekei tanultak itt.⁵⁹

A tanítónőképzők népszerűségének másik oka abban kereshető, hogy a tanítói pálya a nők körében igen kedvelt volt. Rohamosan nőtt a tanítónők száma és aránya. 1890-ben még csak 3.427, 1900-ban pedig már 6.242 nő dolgozott ezen a pályán.⁶⁰ Az 1892/93-as tanévben a tanítók 85,5-a volt férfi, 14,5-a nő.⁶¹ 1913-ban a tanítónők aránya már elérte a 32,4-ot.⁶² Miért választották a nők ilyen szívesen a tanítói pályát? Egyrészt azért, mert ezt a pályát a társadalom nők számára megfelelőnek tartotta, abból kiindulva, hogy a gyermeknevelés a nő természetes feladata. Másrészt pedig azért, mert kevés más szellemi pályára szerezhettek képesítést. Miután a nők előtt is megnyílt az egyetem, a középső és felső társadalmi rétegekhez tartozó nők a magasabb értelmiségi pályák felé fordultak, és a századfordulótól a tanítónőképzőket inkább a középosztály alsó részéből kikerülő leányok látogatták. Számukra ez a képesítés biztosítékot jelentett arra az esetre, ha nem tudtak férjhez menni.⁶³

Nők nemcsak a tanítónői, hanem más pedagógiai pályára is léphettek. Dolgozhattak például óvónőként és nevelőnőként.⁶⁴ A kisdédóvókban csak képesítő oklevéllel rendelkezőket alkalmazhattak. Ehhez el kellett végezni valamely

58 NN, 12. (1891) 6. sz. 287.

59 NAGYNÉ, 1969. 282–284.

60 Uo. 278.

61 SZUPPÁN, 1896b. 26.

62 NAGYNÉ, 1969. 281.

63 Uo. 283.

64 1895-ben 2.760 kisdédóvónő dolgozott a közoktatásban. Ugyanekkor a tanítónők száma 3.744 volt. (A nőnevelés kérdése a képviselőházban. In: NN, 14. (1895) 2. sz. 49–52.)

óvónőképző intézet két éves tanfolyamát.⁶⁵ Vizsgára bocsátották azonban a magánúton felkészülőket és az okleveles elemi iskolai tanítónőket is, ha legalább fél éves óvodai gyakorlattal rendelkeztek. Az óvónőképzőbe való felvétel feltételei megegyeztek az elemi iskolai tanítónőképzőkre érvényes feltételekkel.⁶⁶ Külön intézeteket hoztak létre a nevelőnők képzésére is. Ilyen működött például a budapesti állami polgári iskolai tanítóképző mellett.⁶⁷ 1916-tól a felsőbb leányiskolákban is felállíthattak nevelőnőképző tanfolyamot.

2.2. Szakképzés

A tanítónői, óvónői, nevelőnői pályára való felkészítéstől eltekintve a nők szakképzése meglehetősen elmaradott volt a dualizmus időszakában. Valóban korszerű, differenciált képzést nyújtó ipari és kereskedelmi szakoktatási hálózat kiépítésére az első világháború előtt nem került sor.⁶⁸ Pedig a nők szakképzése iránt nagy volt az igény, hiszen a középrétegek nőtagjai is mind nagyobb számban léptek pénzkereső pályára. Főleg a századforduló után nőtt meg az érdeklődés a nőképzés e területe iránt.⁶⁹

A nők ipari képzése szinte kizárólag kézimunka oktatását jelentette. Ez összefüggött azzal az elképzeléssel, hogy férfi és nő eltérő karakteréből következően vannak egymástól elváló férfi és női tevékenységi körök. Ha a nő kereseti pályára lép – ami már eleve ellentétes női hivatásával –, legalább olyan pályát kell választania, mely a női tevékenységi körbe tartozik. Ilyen tipikusan női tevékenység volt például a kézimunka. Természetesen voltak olyan törekvések, melyek más szakterületek hozzáférhetővé tételét is szorgalmazták. Ezek különösen az első világháború előtt erősödtek fel.⁷⁰

Az első ipari szakképzést nyújtó iskolát lányok számára az Országos Nőiparegylet hozta létre. 1874-ben nyílt meg három osztályos iskolájuk, az ún. „Nőipartanoda”. Ez az iskola a női hivatás körébe tartozó ipari tevékenységre képesített. Tanítottak fehérnemű- és ruhavarrást, hímzést, könyvkötést, de rajzot, nyelveket és kereskedelmi ismereteket is. Az iskola általános képzési feladatot is ellátott, a felső népiskola közismereti tárgyait oktatta. A felvétel feltétele négy elemi elvégzése és a 12. életév betöltése volt. Az intézmény 1879/1880-ban két évfolyamos nőipariskolává alakult át, ettől kezdve csak 14 éven felüli, hat elemi végzett lányokat vettek fel. 1884-ben a Nőiparegylet Budán nyitott fiókiskolát, mely az 1892/93-as tanévtől állami jellegűvé vált.⁷¹

65 Az első kisdédóvó-képző intézetet 1837-ben nyitották meg, nőket 1858-tól vettek fel. (MÉSZÁROS, 1991. 79–80.)

66 BOD-SZÉKELY, 1898. 49–56.

67 Itt 1882-től képeztek nevelőnőket, a négy évfolyamos nevelőnőképző intézet 1885-ben önállósodott. SEBESTYÉNNÉ, 1903.

68 NAGYNÉ, 1969. 336.

69 Uo. 336.

70 Uo. 372.

71 ZIMMERMANN, 1999. 123–125.

Az 1880-as évektől a vidéki városokban is sorra jöttek létre a nőipariskolák. Ezek fehérnemű- és felsőruhavarrásra és egyéb házimunkákra oktattak. 1911/12-ben a budapesti állami Nőiipariskolán kívül, melynek 477 növendéke volt, 15 nőipariskola működött az országban. Ezek községi, egyesületi vagy magánkézben voltak. Összesen 1.845 tanuló látogatta őket.⁷² Kézimunka-oktatás nemcsak a nőipariskolákban folyt, hanem felsőbb leányiskolához, polgári iskolához, felső népiskolához csatolt tanfolyamok formájában is.

A nők kereskedelmi képzésének fő színterét a dualizmus időszakában a női kereskedelmi tanfolyamok jelentették. Az első ilyen tanfolyam 1888 szeptemberében indult Budapesten.⁷³ Hamarosan újabbak követték, nemcsak Budapesten, hanem vidéken is. A *Nemzeti Nőnevelés* 1891 decemberében már arról számolt be, hogy az országban 17 helyen indítottak kereskedelmi tanfolyamot.⁷⁴

A VKM 1890/59.258. sz. rendeletével szabályozta első ízben a női kereskedelmi tanfolyamok szervezetét.⁷⁵ Eszerint a tanfolyam célja nők előkészítése alsó fokú kereskedelmi foglalkozásokra, azaz alacsonyabb adminisztratív feladatok ellátására, kiegészítő családtagként folytatott tevékenységre.⁷⁶ A felvétel feltétele a polgári vagy a felsőbb leányiskola 4. osztálya, vagy a felső népiskola elvégzése. Azoknak, akik ilyen végzettséggel nem rendelkeztek, felvételi vizsgát kellett tenniük. A tanfolyam nyolc hónapos volt.⁷⁷ Kifejezetten kereskedelmi szakismereteket oktatott, így könyvvitelt, kereskedelmi számtant, kereskedelmi és váltóismeretet, levelezést, áruismeretet, kereskedelmi földrajzot, szépírást. Rendkívüli tárgyként szerepelt a magyar és német gyorsírás is. A tanfolyam vizsgával zárult. A VKM rendelkezése szerint ilyen tanfolyamot lehetőleg polgári vagy felsőbb leányiskolával kapcsolatban ajánlatos szervezni, de fiú felső kereskedelmi iskolák mellett is létrejöttek női kereskedelmi tanfolyamok. Az itt képesítést szerző nők könyvelőként, pénztárosként, levelezőként, egyéb üzleti alkalmazottként és családi üzletben segítőként dolgozhattak.⁷⁸

A női kereskedelmi tanfolyamok különösen a századforduló után szaporodtak meg. 1911/12-ben már 47 ilyen tanfolyam működött Magyarországon, 2.673 tanulóval. A diákok csaknem fele (1.315 fő) községi fenntartású tanfolyamot látogatott (ezek túlnyomórészt községi polgári leányiskolával kapcsolatban működtek), de voltak állami, felekezeti, társulati fenntartású tanfolyamok is.⁷⁹ A női kereskedelmi tanfolyamok iránt tehát igen nagy volt az érdeklődés, ami érthető, hiszen nők előtt kevés egyéb szakképzési lehetőség állt nyitva. A

72 *MSE 1912*. Új folyam XX. köt. Budapest, 1914. 187.

73 György Aladár: Nők a kereskedelmi pályán. In: *NN*, 9. (1888) 497–501.

74 A női kereskedelmi tanfolyamok. In: *NN*, 12. (1891) 10. sz. 448.

75 Női kereskedelmi tanfolyamok szervezete In: *NN*, 12. (1891) 4. sz. 191–195.

76 Az 1900-as új szervezet is a szerényebb kereskedelmi pályákra (pl. könyvelő, pénztáros, levelező) való képesítést jelölte meg célként. NAGYNÉ, 1969. 375.

77 Később 10 majd 12 hónapra nőtt a képzési idő.

78 *BOD-SZÉKELY*, 1898. 45–47.

79 *MSE 1912*. Új folyam XX. köt. Budapest, 1914. 187.

Nemzeti Nénevelés 1905-ben arról számolt be, hogy a főváros 1905-ben 5 kereskedelmi tanfolyamot indított,⁸⁰ de ez nem bizonyult elégségesnek. Annyian jelentkeztek, hogy nem tudtak mindenkit felvenni, ezért az egyik tanfolyamban párhuzamos osztályt hoztak létre.⁸¹

A női kereskedelmi tanfolyamok azonban nem tudták megoldani a nők kereskedelmi képzésének problémáját. Nem nyújtottak – a rövid képzési idő miatt nem is nyújthattak – a fiú középfokú kereskedelmi szakiskolákkal azonos szintű képzést.⁸² A Feministák Egyesülete (FE) és a Nőtisztviselők Országos Egyesülete (NOE) számtalan alkalommal rámutatott erre. Hangsúlyozták, a kereskedelmi tanfolyamok nem adnak megfelelő képzést. Az onnan kikerülők rontják a jobban képzettek bérét és egyéb munkaviszonyait, mégsem tudnak boldogulni. Az FE, a NOE és a Magyarországi Nőegyesületek Szövetsége egyaránt úgy vélte, be kellene szüntetni a kereskedelmi tanfolyamokat, és helyette a fiúiskolákkal teljesen egyenlő leányiskolákat felállítani vagy lehetővé tenni, hogy lányok is tanulhassanak rendes tanulóként a felső kereskedelmi fiúiskolákban.⁸³ Néhány helyen meg is valósult a koedukáció. A brassói kereskedelmi iskolában 1911/12-ben hat lány rendes tanulóként a fiúkkal együtt tanult, a tanártestület liberális felfogásának köszönhetően.⁸⁴

A nőszervezetek számos beadvánnyal fordultak a nők kereskedelmi képzése ügyében az illetékes hatóságokhoz.⁸⁵ Érthető módon különösen a nő tisztviselőket tömörítő NOE foglalkozott sokat e kérdéssel.⁸⁶ Egyik legfontosabb kötelességének tartotta, hogy elősegítse a nő tisztviselők szakképzését. Ennek érdekében nemcsak beadványokkal fordult a hatóságokhoz és tiltakozó gyűléseket tartott, hanem gyakorlati lépéseket is tett. Az egyesület szaktanfolyamokat szervezett például magyar és német gyorsírásból, könyvvitelből, gépírásból. 1909-ben kezdeményezte három éves kereskedelmi szakiskola felállítását Budapesten, de nem kapta meg az engedélyt.⁸⁷

A nőszervezetek fellépésének bizonyára fontos szerepe volt abban, hogy létrejöttek az első női felső kereskedelmi iskolák. Az elsőt Marosvásárhelyen nyitották meg, az ottani városi tanács állította fel 1907-ben. Az iskola 1909-ben kapott nyilvánossági jogot.⁸⁸ A második felső kereskedelmi leányiskola Po-

80 A főváros 1904-ben vette saját kezelésébe a budapesti női kereskedelmi tanfolyamokat.

81 A női kereskedelmi iskolák. In: *NN*, 26. (1905) 7–8. sz. 390.

82 Problémát okozott az is, hogy ezek a tanfolyamok igen drágák voltak, így csak a módosabbak tudták kifizetni őket.

83 Ld. pl. A NOE választmányának jelentése. In: *A Nő és a Társadalom* (a továbbiakban: *NT*), 4. (1910) 6. sz. 104–109.; A NOE választmányának évi jelentése. In: *NT*, 6. (1912) 5. sz. 94–98.; A Feministák Egyesületének 1910. július 16-i beadványa a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. (Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL), K 500, 6, 1916, 1, 93882.)

84 MOL, K500, 6, 1916, 1, 93882.

85 Például a Magyarországi Nőegyesületek Szövetsége 1911-ben, a NOE 1911-ben, 1914-ben.

86 Erre vonatkozóan ld. a NOE választmányának évi jelentéseit, valamint *A Nő és a Társadalom* és *A Nő* című lapok NOE tevékenységéről beszámoló rovatát.

87 A NOE választmányának évi jelentése. In: *NT*, 3. (1909) 6. sz. 103–110.

88 Női Felső Kereskedelmi Iskoláink. In: *Egyesült Erővel*, 2. (1910) 12–13.

zsonyban nyílt meg, 1909 szeptemberében. Felállítója a kereskedelmi- és iparkamara volt, de a város is segítette.⁸⁹ A harmadik Debrecenben jött létre, 1910 szeptemberében. Mindhárom iskola állami segínyt is kapott. A tanulók száma 1911/12-ben Marosvásárhelyen 59, Debrecenben 63, Pozsonyban 107 fő volt.⁹⁰ 1911-ben Budapesten is megnyílt egy női felső kereskedelmi iskola, amit a NOE saját sikereként ünnepelt.⁹¹ Az FE lapja 1914 márciusában már arról számolt be, hogy az év őszén nyílik meg a nyolcadik felső kereskedelmi leányiskola az országban.⁹²

A középfokú kereskedelmi leányoktatás rendezésére 1916-ban került sor, a leány-középiskolai reform keretében. A felállított új leány-középiskola egyik ága a három évfolyamos felső kereskedelmi leányiskola lett. Ez az iskolatípus volt hivatott a gyakorlati képzés iránti igényeket kielégíteni, a tanulókat kereskedelmi ismereteket követelő pályákra felkészíteni. Az itt szerzett érettségi bizonyítvány képesített a különféle kereskedelmi pályákra és mindazokra a nők előtt nyitva álló közhivatali pályákra, melyekre az önálló kereskedelmi iskolai érettségi jogosított.⁹³ A reform nyomán 1916-tól 11 leány-középiskolában indítottak felső kereskedelmi tagozatot.⁹⁴ Emellett fennmaradhattak az 1916 előtt létrejött önálló női felső kereskedelmi iskolák is.

2.3. Felsőbb leányiskola

2.3.1. A felsőbb leányoktatás első intézményei

Mint az eddigiekben láttuk, az 1868. évi népiskolai törvény rendelkezett a lányok alapfokú oktatásáról, melynek színtere az elemi népiskola, a felső népiskola és a polgári leányiskola volt. A törvényalkotók gondoskodtak tanítónők képzéséről is ezen iskolák számára. Mindez azonban nem bizonyult elégségesnek. Mint Szuppán Vilmos fogalmazott: *„Azonban megmaradt egy nagy és égető hiány. Nem voltak nyitvános tanintézetek azon középosztályú családok leánygyermekéi számára, kiknek vagyoni, társadalmi helyzetüknél meg műveltségük fokánál fogva több és mélyebb képzettségre van az életben szükségük, mint a minőt a népoktatási tanintézetekben nyerhetnek, a nélkül, hogy valamely hivatal elfoglalására vagy kereseti pályára akarnának készülni.”*⁹⁵ Márpedig a jobb módú középosztálybeli családok mind inkább a polgárinál magasabb szintű képzést igényeltek leányaik számára.

Az első magasabb szintű általános képzést nyújtó leányiskola Magyarországon társadalmi kezdeményezésre jött létre. Létrehozója az Országos Nőképző Egyesület (ONE), mely rendkívül fontos szerepet játszott a magyarországi nőoktatás

89 Kereskedelmi leányiskoláink. In: *NT*, 4. (1910) 8. sz. 136–137.

90 *MSÉ 1912*. Új folyam. XX. köt. Budapest, 1914. 188.

91 A NOE választmányának évi jelentése. In: *NT*, 6. (1912) 5. sz. 94–98.

92 Felső kereskedelmi leányiskola Aradon. In: *A Nő*, 1. (1914) 5. sz. 105.

93 VÁSONY, 1916. 352.

94 FELKAI-ZIBOLEN, 1993. 118.

95 SZUPPÁN, 1896a. 6.

fejlesztésében. Az 1868-ban Veres Pálné kezdeményezésére alakult egyesület 1869-ben már meg is nyitotta leányiskoláját Budapesten. Az intézmény Gyulai Pál igazgatása alatt 14 növendékkel kezdte meg a munkát. Célja alapos műveltség nyújtása volt, ami azonban az alapítók szándéka szerint nem mehetett a nőiesség rovására. Okos, művelt, a társadalmi kérdések iránt is fogékony családanyákat kívántak képezni. Nagy súlyt helyeztek az erkölcsi nevelésre és a nemzeti szellem közvetítésére.⁹⁶ Az iskola növendékei főleg a vagyonosabb középrétegekből kerültek ki.⁹⁷

Az ONE leányiskolája az évtizedek folyamán jelentős bővülésen és fejlődésen ment át, mindvégig központi szerepet töltve be a magyar nőnevelésben. Érdeemes röviden áttekinteni e változásokat, hiszen tükrözik a magyar leányoktatás fejlődését. Az alapítást követő években az iskola fokozatosan kiépült. 1871-ben már egy előkészítő és három felsőbb osztállyal működött,⁹⁸ majd a felsőbb osztályok alá négy elemi és négy polgári osztályt állítottak. A tanintézet mellé internátust is szerveztek. Az iskola új, saját épülete 1882-ben készült el, ekkor négy elemi, négy polgári és három felsőbb osztály, valamint internátus működött az épületben.⁹⁹ A lányok hattól 17 éves korig tanulhattak itt. Később tanítónőképzőt is felállítottak. Itt nyílt meg az első leánygimnázium is Magyarországon, 1896 őszén. Tükrözi az ONE vezetőségének a nő feladatáról és a nőnevelésről alkotott véleményét, hogy az intézményben háztartási tanfolyam is működött (1896 februárjától), ahol a „művelt osztályok leányait” jövőbeli háztartásuk vezetésére kívánták felkészíteni.¹⁰⁰ 1904-ben az egyesület teljesen átszervezte iskoláját. A kenyérkereső pályára való felkészítés helyett az általános képzést állítva előtérbe nyolc évfolyamos felsőbb leányiskolát állított fel a tanítónőképző, a továbbképző osztályok és a polgári leányiskola helyébe. Ennek 1–6. osztálya az állami felsőbb leányiskolák tanterve szerint működött, erre épült a 7–8. osztály, mely élő nyelveket, művészeti, irodalmi tárgyakat, valamint háztartási ismereteket oktatott.¹⁰¹ Ettől kezdve az „ONE internátussal egybekötött tan- és nevelőintézetének” két ágazata volt: a „Veres Pálné leányiskola”, amelyhez elemi iskola, nyolc osztályos felsőbb leányiskola és háztartási tanfolyam tartozott, valamint a nyolc osztályú leánygimnázium. Az iskola méretének érzékeltetésére álljon itt néhány adat: Az ONE iskolájának 1910 májusában összesen 609 növendéke volt. Ebből 227 volt gimnazista, 257 látogatta a felsőbb leányiskolát, 89 járt elemibe és 36 volt a főzőiskola tanulója.¹⁰²

96 *A magyar „Orsz. Nőképző-Egyesület” Budapesten. Az első magyar leánygimnázium és az első főzőiskolával egybekötött nyolczosztályú felsőbb leányiskola 1867–1907.* Budapest, 1908. 5–7.

97 NAGYNÉ, 1969. 297.

98 NAGYNÉ, 1969. 297.

99 Csíky Kálmánné: Veres Pálné emlékezete. In: *NN*, 16. (1895) 325–329.

100 Az ONE háztartási tanfolyamának programja. In: *NN*, 17. (1896) 1. sz. 51.

101 SEBESTYÉNNÉ STETINA Ilona : A „Veres Pálné leányiskola”. In: *NN*, 25. (1904) 7–8. sz. 291–294.; Veres Pálné magasabb nőiskola. In: *NN*, 25. (1904) 6. sz. 272.; *A magyar „Orsz. Nőképző-Egyesület” Budapesten. Az első magyar leánygimnázium és az első főzőiskolával egybekötött nyolczosztályú felsőbb leányiskola 1867/1907.* Budapest, 1908. 10.

102 [cím nélkül] *NN*, 31. (1910) 5. sz. 247–248.

Az első, a polgárinál magasabb szintű általános képzést nyújtó leányiskola tehát társadalmi kezdeményezésre jött létre, néhány év múlva azonban az állam is szükségesnek látta, hogy részt vegyen a felsőbb leányoktatás megszervezésében. Az ország első középfokú állami leányiskolája, a budapesti állami felsőbb leányiskola 1875. október 20-án kezdte meg működését. Megszervezője és első igazgatója Molnár Aladár volt.¹⁰³

A budapesti állami felsőbb leányiskola első (1875-ös) szervezete szerint három tanfolyamra tagolódott. Az előkészítő tanfolyam egy éves volt, és megfelelt az elemi népiskola 6. osztályának. Ide azokat a lányokat vették fel, akik elvégezték az elemi 5. vagy a polgári leányiskola 1. osztályát. A középiskolai tanfolyam négy évfolyamos volt, s önmagában befejezett egészet alkotott. A felvétel feltétele az előkészítő tanfolyam, az elemi 6. osztálya vagy a polgári 2. osztályának elvégzése, és felvételi vizsga letétele volt. A középiskolai tanfolyam fölé két éves továbbképző felsőbb tanfolyamot terveztek.¹⁰⁴ Ez a szervezet irányadó volt a később létrejött felsőbb leányiskolák számára is.

A budapestit követően ugyanis hamarosan felsőbb leányiskolák nyíltak vidéken is. Ezek állami, községi, felekezeti, magán, valamint társulati kézben voltak. Az első felsőbb leányiskolák közül például az 1879-ben létrehozott miskolci a református egyház fennhatósága alá tartozott, az 1880-ban felállított kolozsvárit pedig állami támogatással a város hozta létre. A vallás- és közoktatásügyi kormányzat előszeretettel alapított a magyarosítás jegyében felsőbb leányiskolákat a nemzetiségek lakta vidéki városokban. Így jött létre állami felsőbb leányiskola például Máramarosszigeten (1877), Trencsénben (1877), Lőcsén (1881), Sopronban (1881), Besztercebányán (1883), Pozsonyban (1883), Temesváron (1884).¹⁰⁵

2.3.2. A felsőbb leányiskola középiskola jellege

Az első állami felsőbb leányiskola azzal a céllal kezdte meg működését, hogy alkalmat nyújtson, „*hogy benne társadalmunk nőtagjai nemük sajátlagossága és a társadalmi jelen viszonyok által feltételezett, de egyszersmind oly mérvű általános műveltséget szerezhessenek, a mely egyfelől élethivatásukhoz szükséges, és másfelől megfelel azon általános műveltségnek, melyet a férfiak saját életcéljaik érdekében gymnasiumi és reális-kolai középtanodáinkban nyerhetnek.*”¹⁰⁶

A felsőbb leányiskola tehát eredeti koncepciója szerint a nőknek nemük sajátosságainak megfelelő, de a fiúközépiskolákban elsajátíthatóval azonos szín-

¹⁰³ Molnár Aladár (1839–1881) tanár, oktatásügyi szakember, országgyűlési képviselő volt. Övetette fel először a magasabb leányoktatás kérdését a parlamentben, 1873-ban. Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter megbízására tanulmányt készített a felsőbb leányoktatás megszervezéséről. Az első állami felsőbb leányiskola e koncepció alapján jött létre.

¹⁰⁴ SZUPPÁN, 1896a. 10–11.

¹⁰⁵ Uo. 14.o.

¹⁰⁶ A budapesti állami felsőbb leányiskola 1875. évi szervezete, idézi: SZUPPÁN, 1896a. 10.

tű műveltséget kívánt nyújtani.¹⁰⁷ Ez a koncepció azonban az évek folyamán mind inkább háttérbe szorult. A felsőbb leányiskolák újabb és újabb szervezeti szabályzatai a középiskolai jelleg fokozatos csökkenését, majd eltűnését hozták magukkal.

Melyek voltak a legfontosabb szervezeti változások? Már az 1879-es új szervezetben megindult a három tanfolyam összeolvadása, s a folyamat eredményeképpen az 1883-as szabályzat már hat évfolyamos, tagolatlan iskoláról rendelkezett.¹⁰⁸ Ez nemcsak a három évfolyamra tagolás megszűnését jelentette, hanem a képzési idő lerövidülését is egy évvel. Leszállította az 1883-as rendelkezés a megkövetelt előképzettséget is: csak az elemi népiskola 4. osztályának elvégzését kívánta meg. Ugyanakkor a tanterv lényegében ugyanaz maradt mint korábban, ami teljesíthetetlen követelményeket jelentett a korábbinál rosszabb előképzettségű és fiatalabb diákok számára.

Az 1885-ös szervezet már a középiskolai jelleg megszűnését hozta magával.¹⁰⁹ Hiányzott belőle a korábbiakban szereplő célkitűzés, hogy a felsőbb leányiskola nyújtotta műveltség a fiú-középiskolákban elsajátítható műveltségnek feleljen meg. Sőt, kimondta, a felsőbb osztályokban nem lehet a lányokkal szemben ugyanazokat a követelményeket támasztani, mint a fiúk esetében. Ennek oka a lányok gyengébb szervezete és „szellemi felfogásuknak nemükből eredő sajátlagossága”.¹¹⁰ A rendelet amúgy is hangsúlyozta, a leánytanulók természetének megfelelő módszert kell követni. Az új szabályzat gondosan mellőzte a felsőbb leányiskola középiskolai jellegének megemlítését.

Az 1887-es szabályzat teljesen átalakította a felsőbb leányiskolák szervezetét.¹¹¹ Az iskolát alsó (1–4. osztály) és felső (5–6. osztály) tagozatra osztotta. Az alsó tagozat befejezett egészet alkotott, a két felső osztályban már csak az alsó tagozatban tanultak bővítésére került sor. A szabályzat ennek megfelelően a felsőbb leányiskola két típusát különböztette meg: az elsőrendű (hat osztályos) és a másodrendű (négy osztályos) felsőbb leányiskolát. Az intézkedést a rendelet azzal indokolta, hogy a kisebb városokban található felsőbb leányiskolák felső osztályai szinte néptelenek voltak, a növendékek a 4. osztály után elhagyták az iskolát. Szuppán ezt a jelenséget azzal magyarázta, hogy ezekben a városokban hiányoztak az ilyen típusú intézmények létfeltételei. Véleménye szerint helyesebb lett volna ezeket az iskolákat polgári leányiskolává alakítani át.¹¹² Az új szervezet intézkedett a felsőbb leányiskolák felügyeletéről is, azokat a népoktatási intézményeket felügyelő tanfelügyelők hatásköre alá helyezte. Ezt az intézkedést a rendelet azzal indokolta, hogy a felsőbb leányiskolák a középiskolákkal

107 A felsőbb leányiskola középiskola jellegét erősítette az 1875-ös szervezet azon pontja is, mely a középiskolai és a felsőbb tanfolyamon oktató tanároktól középiskolai tanári képesítést követelt meg. (SZUPPÁN, 1896a. 11.)

108 Az 1883-as szervezeti szabályzatra vonatkozóan ld. SZUPPÁN, 1896a. 15–19.

109 Az 1885-ös szervezetet ismerteti: SZUPPÁN, 1896a. 22–26.

110 A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1885. aug. 26-i 32561. sz. rendelete. Idézi: Szuppán, 1896a. 26.

111 Az 1887-es szervezetet közli: SZUPPÁN, 1896a. 31–33.

112 SZUPPÁN, 1896a. 29.

semmiképpen sem azonosíthatók. Ugyanakkor a tanerők képesítése tekintetében a rendelet az eddiginél szigorúbb követelményeket támasztott. Az alsó osztályokban csak polgári iskolára képeztek, a felső osztályokban pedig csak középiskolai tanári vagy felsőbb leányiskolai tanítónői oklevéllel rendelkezők taníthattak.

A felsőbb leányiskola, a polgári leányiskola és a tanítónőképző közötti jobb átjárhatóság érdekében a VKM 1887-ben kiadott polgári leányiskolai tantervét a felsőbb leányiskola 1–4. osztályának tantervéhez igazította. Ettől fogva a polgári leányiskola tanterve a másodrendű felsőbb leányiskoláétól csak abban különbözött, hogy a franciát mint rendes tantárgyat nem tartalmazta. Ennek köszönhetően a franciából különbözeti vizsgát tett lányok a polgári 4. osztályából átléphettek az elsőrendű felsőbb leányiskola 5. osztályába.¹¹³ Ez az intézkedés a polgári és a felsőbb leányiskola egymáshoz való közelítését jelentette, tehát a felsőbb leányiskola „felsőbb” jellegének újabb megkérdőjelezését.

Bizonyára nem tett jót a felsőbb leányiskolák színvonalának és presztízsének az sem, hogy a másodrendű felsőbb leányiskola fogalmának bevezetését néhány alacsonyabb fokú intézmény (például polgári leányiskola) arra használta ki, hogy megszerezze a felsőbb leányiskola címet. Szuppán Vilmos véleménye szerint ezek közül némelyik csak névleg volt felsőbb leányiskola, megfelelően képzett tanárokkal sem rendelkezett.¹¹⁴

Az 1887-es szabályozás tehát igencsak megingatta a felsőbb leányiskola presztízsét. Nem csoda, hogy heves reakciókat váltott ki. De Gerando Antonina, a kolozsvári felsőbb leányiskola igazgatónöje a képviselőházhoz intézett emlékiratában 1888-ban úgy látta, hogy 4–5 éve csak visszalépés történik a női középoktatás terén, a nőoktatás az elemi oktatáson alig emelkedik felül.¹¹⁵

Egyet nem értésüknek adtak hangot az 1887-es szervezettel kapcsolatban az állami felsőbb leányiskolák igazgatói is, akik 1890. novemberi dátummal memorandumot nyújtottak be a vallás- és közoktatásügyi miniszternek.¹¹⁶ Az ekkor Magyarországon működő nyolc állami felsőbb leányiskola igazgatói közül hatan írták alá a dokumentumot. Véleményük szerint a felsőbb leányiskolák 1887-es szervezete már a nőnevelés jövőjét veszélyezteti. Elsősorban az töltötte el aggodalommal őket, hogy az új szabályzat megfosztotta a felsőbb leányiskolákat középiskolai jellegüktől, és népoktatási intézetté degradálta őket. Hangsúlyozták, hogy a felsőbb leányiskolák mind céljukat, mind tanulmányi körüket tekintve egyértelműen középiskolák. Hiszen céljuk nem a nép, hanem a közép- és felsőbb osztályok leányainak képzése, tanulmányi körük pedig szélesebb, mint a népoktatási intézményeké, azoknál jóval magasabb műveltséget nyújta-

113 Uo. 32.

114 Uo. 40.

115 Női középoktatás. De Gerando Antonina kérvénye az országgyűlés képviselőházához. In: *NN*, 9. (1888) 431–442. De Gerando Antonina írására Sebestyén Gyula reagált a *Nemzeti Nőnevelésben* (Sebestyén Gyula: Észrevételek De Gerando Antonina kérvényére. In: *NN*, 9. (1888) 8. sz. 443–451.), visszautasítva a szerzőnő állítását, hogy a leány-középoktatás az elemi szintjére esett vissza, ezért újra meg kell szervezni.

116 Ld. A felsőbb leányiskolák reformja. In: *NN*, 12. (1891) 1. sz. 24–38.

nak. A memorandum aláírói attól féltek, hogy az 1887-es szervezet hatására a felsőbb leányiskolák diszkreditálódnak, a közép- és felsőbb rétegek nem küldik majd ide tanulni leányaikat. A felsőbb leányiskolák fennmaradása és továbbfejlődése szempontjából létfontosságúnak tartották a középiskolai rang visszaszerzését, sőt még azt is javasolták, a középiskolai jelleg hangsúlyozására nevezzék ezeket az intézményeket ezentúl „női középiskolának”. Ugyanakkor hangsúlyozták, a középiskolai jelleg visszakövetelése nem jelenti azt, hogy egyetemi tanulmányokra kívánják felkészíteni növendékeiket. Célnak továbbra is „*magasabb általános nemzeti műveltség*” közvetítését, és a nő tulajdonképpeni hivatására, a családi életre való felkészítését tekintik.

A felsőbb leányiskola jövőjéért való aggodáson túl bizonyára presztízsszempontok is közrejátszottak az igazgatók fellépésében. Láthatólag igencsak sértette önérzetüket, hogy az igazgatásuk alá tartozó intézményeket a népiskolai tanfelügyelők fennhatósága alá rendelték. Az aláírók a felsőbb leányiskola középiskola jellegének erősítésére javasolták, hogy ebben az iskolatípusban csak középiskolára képesített tanárokat és felsőbb leányiskolai tanítónőiségre képesített tanítónőket alkalmazzanak. Véleményük szerint ugyanis rontja az iskola renoméját, hogy az alsóbb osztályokban polgári iskolai tanítóságra képesítettek is alkalmazhatók, sőt egyes helyeken még nyelvmesternők is tanítanak.

A felsőbb leányiskolákban oktató tanárok tehát saját presztízsiüket, valamint munkaerőpiaci pozícióikat is védeni igyekeztek. Ennek érdekében nemcsak az alacsonyabb képzettségűek, hanem a nők alkalmazását is – e két kategória gyakran egybeesett – meg kívánták akadályozni, és megpróbálták kivédeni, hogy női tanerők irányítása alá kerüljenek. A memorandum aláírói (mindannyian férfiak) káros intézkedésnek tekintették, hogy az internátust vezető tanítónőt az 1887-es szervezet szerint igazgatónőnek kell nevezni. Ez ahhoz vezetett ugyanis, hogy egyrészt az igazgatónők a tanárok fölött is bizonyos előjogokat kaptak – például helyettesítették az igazgatót –, másrészt pedig megbomlott az iskola vezetésének egysége. A szerzők javasolták, az internátust vezető nők esetében állítsák vissza a felügyelő tanítónő elnevezést. Nem támogatták azt sem, hogy a felső leányiskolákban önálló igazgatónőket alkalmazzanak. Azzal érveltek, hogy nincsenek olyan nők, akik alkalmasak lennének egy felsőbb leányiskola vezetésére, mivel nincs – megfelelő képző intézet híján nem is lehet – megfelelő képzettségük.¹¹⁷ Hozzáfűzték azt is, hogy a férfi tanárok nem lennének hajlandók nő igazgatása alatt dolgozni. E probléma felvetésére azért kerülhetett sor, mert ekkor már volt példa Magyarországon önálló igazgatónő kinevezésére. 1880-ban De Gerando Antonina a kolozsvári,¹¹⁸ 1890-ben Marsits Rozina a temesvári állami felsőbb leányiskola igazgatónője lett. A választás oly

117 Mivel e képesítés megszerzése szinte lehetetlen volt, a vallás- és közoktatásügyi miniszter rendeletileg megadta az engedélyt a felsőbb leányiskolákban alkalmazott kiválóbb tanítónőknek egyes tárgyak felsőbb osztályokban való tanítására. SZUPPÁN, 1896a. 37.

118 FÁBRI, 1996. 157.

sikeresnek bizonyult, hogy a VKM később további igazgatónőket is kinevezett. Így került a besztercebányai, kassai és fiumei állami felsőbb leányiskola élére is nő.¹¹⁹

A memorandum nyomán vita bontakozott ki a *Nemzeti Nőnevelés* hasábjain.¹²⁰ Elsősorban az igazgatók azon állítása váltott ki kritikát, hogy a felsőbb leányiskolák megakadtak a fejlődésben, valamint az a javaslatuk, hogy a felsőbb leányiskolát nevezzék ezentúl leány-középiszkolának. A hozzászólók közül Szuppán Vilmos adatokkal bizonyította, hogy a felsőbb leányiskolák száma 1886/87 és 1889/1890 között nem csökkent, hanem növekedett. Statisztikai kimutatással igazolta azt is, hogy a felsőbb leányiskolába továbbra is azok a társadalmi rétegek küldik leányaikat, akik számára ezeket az iskolákat alapították. Nem kell aggódni tehát a felsőbb leányiskolák fennmaradásáért. Szuppán nem tartotta szükségesnek, hogy a felsőbb leányiskolát középiszkolának nevezzék,¹²¹ hangsúlyozta, a felsőbb leányiskolák se népoktatási intézetek, se középiszkolák, hanem nőnevelő intézetek. Jól mutatja ez a megállapítás, mennyire nem volt kialakult helye a felsőbb leányoktatásnak a magyar oktatás rendszerében.

Heves reakciókat váltott ki a memorandum igazgatónők elleni támadása is. Szuppán Vilmos és a *Nemzeti Nőnevelés* szerkesztői egyaránt szorgalmazták, a felsőbb leányiskolákban mind több nő tanítson, és legyenek nők igazgatók is. Szuppán ezt a véleményét azzal indokolta, hogy az oktatásnak figyelembe kell vennie, a lányok szellemi fejlődése más, mint a fiúké. A nő jobban ismeri saját nemét, mint a férfi, tehát a lányok hivatott nevelője a nő.

A felsőbb leányiskolai igazgatók memorandumával kapcsolatban a vallás- és közoktatásügyi miniszter kérésére az Országos Közoktatási Tanács is állást foglalt.¹²² Lényegében visszautasította az igazgatók állításait és követeléseit. Hangsúlyozta, a felsőbb leányiskola lényegével és rendeltetésével ellentétes, hogy középiszkolává nyilvánítsák. Foglalkozott a Közoktatási Tanács a polgári és a felsőbb leányiskola kapcsolatával is. Kifejtette, továbbra is fenn kell tartani az e két iskolatípus közötti különbséget. A polgári leányiskola feladatát abban látta, hogy elsősorban gyakorlati képzést nyújtson, míg a felsőbb leányiskola az irodalmon, nyelveken alapuló általános képzést helyezi előtérbe. A Közoktatási Tanács kívánatosnak tartotta a polgári leányiskolák tantervének az iskolatípus gyakorlatias céljának megfelelő megváltoztatását.

119 SZUPPÁN, 1896a. 44.

120 A kérdéshez hozzászóltak: SUPPAN Vilmos: A felsőbb leányiskolai igazgatók memoranduma. In: *NN*, 12. (1891) 2. sz. 50–64.; Felsőbb leányiskolai igazgatók memoranduma. In: *NN*, 12. (1891) 3. sz. 149–150.; GERESICH Emil, Dr.: A felsőbb leányiskolák reformja. In: *NN*, 12. (1891) 3. sz. 130–142.; A felsőbb leányiskolai reform tárgyában. Kerner Péter levele. In: *NN*, 12. (1891) 3. sz. 150–152.; SUPPAN Vilmos: Észrevételek a visszhangra. In: *NN*, 12. (1891) 3. sz. 142–145.

121 Ebben egyetértett Szuppánnal a *Nemzeti Nőnevelés* szerkesztősége is. Ld. Felsőbb leányiskolai igazgatók memoranduma. In: *NN*, 12. (1891) 3. sz. 149–150.

122 Ismerteti: SZUPPÁN, 1896a. 39–43.

Foglalkozott a memorandummal a Mária Dorothea Egyesület Budapesti Tanítónői Szakosztálya is.¹²³ 1891. februári ülésén azzal szemben foglalt állást, kívánatosnak tartva a felsőbb leányiskola elnevezés megtartását, továbbá azt, hogy a felsőbb leányiskolák női igazgatás alatt álljanak és bennük a tanítónőknek nagyobb tér jusson.¹²⁴

Korántsem volt tehát egyöntetű a szakmai körök véleménye az 1880-as évek végén a felsőbb leányiskola jellegéről és színvonaláról. A vita középpontjában az a kérdés állt, mennyiben tekinthető középiskolának ez az iskolatípus. Már a kérdésfelvetés is mutatja, hogy ekkor már érzékelhető volt az igény a leányok középiskolai szintű oktatására. A felsőbb leányiskola azonban nem volt képes megfelelni ennek az elvárásnak.

Az 1887-es szervezet 1901-ig maradt érvényben, amikor új tantervet bocsátottak ki. A vallás- és közoktatásügyi miniszter szándéka az volt, hogy az új tanterv határozottan kifejezésre juttassa a felsőbb leányiskola középiskola jellegét. Célként tűzte ki, hogy a felsőbb leányiskola „a fiú-középiskola módjára a művelt osztály leánygyermekének befejezett, alapos általános műveltséget” nyújtson.¹²⁵ Ugyanakkor azonban hangsúlyozta, hogy a nő természetes hivatását is szem előtt tartja, ennek érdekében nagy súlyt helyezett a háztartási oktatásra, és bevezette új tantárgyként a lélektant és a neveléstant. Az utóbbiak a gyermeknevelésre kívánták felkészíteni a leányokat.

Az 1901-es tanterv fokozottan érvényt kívánt szerezni a nemzeti szellemű nevelésnek. Ennek érdekében a „nemzeti tárgyak” (magyar irodalom, történelem) oktatásának nagyobb teret szentelt, de más tárgyak (például földrajz) oktatásánál is kifejezésre juttatta a nemzeti szempontot. A cél az volt, hogy a leendő anya szorosán kötődjön nemzetéhez.

A felsőbb leányiskola fontos feladatának tartották tehát a nemzeti szellem terjesztését. Ezt a célt szolgálta az is, hogy az ilyen típusú iskolák mind magyar nyelvűek voltak.¹²⁶ Wlassics Gyula egyenesen úgy vélte, a haza és a magyarság jövője függ attól, hogy a felsőbb leányiskolákat fejlesszék.¹²⁷ A nemzeti szellem terjesztésének igénye bizonyára fontos szerepet játszott abban, hogy a magasabb nőneveléssel szemben meglehetősen közömbös állam készen mutatkozott a leányoktatás eme formáját támogatni. A kormányzat érdeklődését mutatja, hogy az állami iskolák aránya a felsőbb leányiskolák között korszakunkban

123 Az 1885-ben megalakult Mária Dorothea Egyesület (MDE) a tanítással és neveléssel foglalkozó nők egyesülete volt. Nemcsak a támogatásra szoruló pályatársak megsegítését, a tanítónők szellemi életének irányítását, műveltségük emelését tűzte ki célul, hanem általában a közművelődés fejlesztését is, amit természetesen elsősorban a nők műveltségi szintjének emelésével kívánt elérni. Az MDE jelentőségét főleg az utóbbiért folytatott tevékenysége adja. A nők oktatásának fejlesztéséért mindenekelőtt az MDE Tanítónői Szakosztálya tett sokat, mely 1887-ben alakult. Megszervezője és haláláig elnöke Sebestyenné Stetina Ilona volt. (Ld. KATONA, 1935.)

124 KATONA, 1935. 60.

125 A felsőbb leányiskolák új tanterve. In: *NN*, 22. (1901) 334.

126 SZUPPÁN, 1896a. 50.

127 Dr. Wlassics Gyula költségvetési beszédéből. In: *NN*, 20. (1899) 4. sz. 125–128.

mindvégig 50% fölött maradt. A kormány jelentős összegeket költött ezekre az intézményekre. Különösen a múlt század utolsó éveiben nőtt meg állami támogatásuk, 1900-ban már 860.190 forint jutott e célra.¹²⁸ Jól mutatja a felsőbb leányiskolák kiemelt helyzetét, hogy az 1900/01-es tanévben az állam ennél kevesebbet, 782.876 forintot költött a polgári leányiskolákra, melyek száma 186, tanulók létszáma pedig 26.250 fő volt.¹²⁹ Ugyanebben a tanévben 27 felsőbb leányiskola működött Magyarországon, 4.911 tanulóval.¹³⁰

Az 1901-es reform további fontos eleme volt, hogy megszüntették a két tagozatra tagolást, a felsőbb leányiskola egységes, hat évfolyamú iskola lett.

Bármennyire is hangsúlyozta az 1901-es tanterv középiskola jellegét, a felsőbb leányiskola sem a közvetített tudásanyagot, sem a nyújtott képesítést tekintve nem volt azonos a fiú-középiskolákkal. Itt nem lehetett érettségizni, így elvégzése után a felsőoktatásban továbbtanulni sem. Fájó hiányosság volt ez, hiszen a nők már az 1895/96-os tanév második félévétől beiratkozhattak az egyetem egyes karaira.

A felsőbb leányiskola tananyaga is jelentősen eltért a fiú-középiskolákétól. Mindkét iskolatípus célja volt ugyan általános műveltség közvetítése, a fiú-középiskola azonban emellett felsőfokú tanulmányokra, míg a felsőbb leányiskola a nő családi hivatására készített fel. Ráadásul az általános műveltség tartalma is különbözött férfiak és nők esetében. Ha összevetjük a felsőbb leányiskola 1901-es tantervét a fiúgimnázium akkor érvényes tantervével, alapvető különbségeket találunk.¹³¹ Mindkét iskolát azonos előképzettséggel (a négy elemi után) kezdték ugyan a diákok, különbözött viszont a képzés időtartama. A fiúgimnázium nyolc évfolyamos volt, míg a felsőbb leányiskola csak hat éves. Korábban pedig voltak még négy éves (másodrendű) felsőbb leányiskolák is. Természetes, hogy a lányok hat év alatt nem szerezhettek ugyanolyan szintű műveltséget, mint a fiúk nyolc év alatt.

E probléma megoldására történt is kísérlet, a budapesti állami felsőbb leányiskolával kapcsolatban 1893-ban két éves továbbképző tanfolyamot szerveztek.¹³² Lehetőséget kívántak adni azoknak a lányoknak, akik a felsőbb leányiskola 6. osztályának elvégzése után csupán általános műveltségük elmélyítése és bővítése végett még egy-két évet tanulással akartak eltölteni, hogy ezt szervezett keretek között megtehessek. A tanfolyam Szuppán Vilmos 1896-os helyzetjelentése alapján nem bizonyult túl népszerűnek. Bár két évfolyamosra tervezték, 1896-ig nem tudták a 2. évfolyamot beindítani, annyira alacsony volt a 2. osztályba jelentkezők száma. Az 1. osztály diákjainak létszáma sem volt magas: 1893/94-ben 12, 1894/95-ben 12, 1895/96-ban 20 fő tanult itt.¹³³ A viszonylag

128 FELKAI, 1994. 48/49.

129 MSÉ 1901. Új folyam. IX.köt. Budapest, 1902. 330–331.

130 Uo. 378.

131 A tanterveket ld. MÉSZÁROS, 1991. 114., 136.

132 A továbbképző tanfolyamra vonatkozóan ld. SZUPPÁN, 1896a. 46–47.

133 SZUPPÁN, 1896a. 79.

csekély érdeklődés nyilvánvalóan azzal magyarázható, hogy a tanfolyam célja csak az általános műveltség bővítése volt, nem törekedett arra, hogy növendékeit felsőfokú tanulmányokra vagy valamely pénzkereső pályára készítse fel.

A felsőbb leányiskola és a fiúgimnázium tanterve közötti legszembetűnőbb különbség, hogy a lányok nem tanultak se latint, se görögöt, pedig ezek a századfordulón még a műveltség alapelemeinek számítottak. Helyette tanultak viszont két modern nyelvet, németet és franciát.¹³⁴ Ezek oktatásánál a helyes beszéd- és íráskészség kifejlesztésére helyezték a hangsúlyt, szemben a klasszikus nyelvek tanításánál alkalmazott módszerrel. Ebből a szempontból modernnek tekinthetjük a leányiskolai képzést.¹³⁵ Feltűnő az is, hogy a felsőbb leányiskola sokkal nagyobb teret szentelt az esztétikai nevelést célzó tárgyaknak. A lányok mind a hat osztályban tanultak rajzot és éneket (ezek az 5–6. osztályban fakultatív tárgyak voltak), a fiúgimnázium tantervében ezek a tárgyak egyáltalán nem szerepeltek. További különbség a két iskolatípus között, hogy a felsőbb leányiskola alacsonyabb óraszámban tanította a természettudományos tárgyakat, például a matematikát, fizikát. A női hivatásra való felkészítés jegyében itt oktattak kézimunkát (mind a hat osztályban, de az 5. osztálytól már csak fakultatívan), háztartástant, egészségtant, lélektant-nevelést is.

Szó sem volt tehát arról, hogy fiúk és lányok ugyanazt a műveltséget sajátíthatták volna el. Mindkét nem olyan műveltséget szerezhethetett, melyet a társadalom elvárt tőle, illetve amely a társadalmi munkamegosztásban neki szánt szerep betöltéséhez szükséges volt. Szuppán Vilmos ezt meg is fogalmazta a felsőbb leányiskola feladatát vázolva: „*Czélja alkalmat nyujtani arra, hogy benne társadalmunk női tagjai nemük sajátlagossága és a társadalmi jelen viszonyok által feltételezett s élethivatásukra szükséges általános műveltséget szerezhessenek.*”¹³⁶ Nem véletlen tehát, hogy ezt az iskolatípust nem leány-középiszkolának nevezték.

Mit kell értenünk mégis az 1901-es tanterv azon kitétele alatt, hogy a felsőbb leányiskola középiszkolai jellegű? Semmiképpen sem azt, hogy ugyanazt a tudásanyagot közvetítette és ugyanazt a képesítést nyújtotta, mint a fiú-középiszkolák. Leginkább azt jelenthette, hogy „*a nőnevelés terén ugyanazt a helyet foglalja el, melyet a középiszkola a fiúk oktatásában.*”¹³⁷ Vagyis a középosztálybeli művelt nőktől elvárt magasabb általános műveltséget közvetítette. Az oktatás hierarchiáját tekintve ez azt jelentette, hogy a magasabb népoktatás (felső népiskola, polgári) és a felsőfokú képzés között helyezkedett el.

5.3.3. Törekvések a felsőbb leányiskola reformjára

A múlt század végére a felsőbb leányiskola már mind kevésbé teljesítette azt a feladatát, hogy növendékeinek a nők társadalmi munkamegosztásban betöltött

134 A fiúk csak németül tanultak.

135 A századelőn a középiszkola megújítására indult mozgalom egyik követelése volt a latin és görög oktatásának csökkentése és helyettük élő nyelvek oktatása. Ld. részletesebben KÖTE, 1994. 117–119.

136 SZUPPÁN, 1896a. 49.

137 Uo. 49.

szerepének megfelelő képzést nyújtson. Ez a szerep ugyanis megváltozott, mind nagyobb számban vállaltak nők – családi hivatásuk betöltése mellett vagy helyett – pénzkereső munkát. A felsőbb leányiskola azonban semmilyen gyakorlati pályára nem készítette fel diákjait. Ez volt az oka, hogy felső osztályai elnéptelenedtek. A 4. osztály után a legtöbben tanítónőképzőbe, kereskedelmi iskolába, esetleg gimnáziumba mentek. Sok lány eleve inkább a polgárit választotta, mivel az jobban felkészített a kenyérkereső pályákra. A századfordulót követően egyre több támadást váltott ki ez a mind súlyosabbá váló hiányosság.

A kritikák hangsúlyozták, az első felsőbb leányiskola létrehozása óta megváltoztak a társadalmi viszonyok, megváltozott a nő helyzete a társadalomban. A nők egy része kilép családi köréből, egyrészt anyagi okokból, másrészt azért, mert értelmes, a társadalom számára is hasznos tevékenységre vágyik. A felsőbb leányiskola azonban a nőt csak családi hivatására készíti fel. Rámutattak, az itt szerzhető általános műveltség sem felel már meg a megnövekedett elvárásoknak. A felsőbb leányiskola tehát reformra szorul. A többség úgy vélte, nyolc osztályossá kellene átszervezni ezt az iskolatípust.¹³⁸ A reformot szorgalmazók javasolták ezenkívül, hogy a tantervet változtassák meg oly módon, hogy az előkészítsen a későbbi szakképzésre, illetve a felsőbb leányiskola elvégzése képesítsen a belépésre magasabb szintű szakképzést nyújtó intézményekbe.¹³⁹

A gyakorlati képzés hiányát már az 1890-es években problémaként érzékelték a felsőbb leányiskolák. Ezért állítottak fel több iskolával kapcsolatban női kézi-munka-osztályokat, külön rajztanfolyamot, az önálló háztartás vezetésére képző háztartási iskolát. Az sem véletlen, hogy sok felsőbb leányiskola épületében tartottak női kereskedelmi tanfolyamot (bár ez nem állt szerves kapcsolatban az iskolával).¹⁴⁰

A felsőbb leányiskola reformjára végül is 1916-ban, a leány-középiskolák teljes rendszerének megreformálásával került sor. Ez az intézkedés hét évfolyamúvá szervezte át ezt az iskolatípust, melynek azonban 1–4. osztálya közös lett a másik két típusú leány-középiskoláéval. Az újjászervezett felsőbb leányiskola feladata nem változott az eddigiekhez képest: „*A felsőbb leányiskola oly magasabb általános műveltséggel látja el növendékeit, mely nemük sajátlagosságának megfelel és képessé teszi őket arra, hogy hitvesi, anyai és társadalmi hivatásukat majdan méltó módon teljesítsék.*”¹⁴¹ A reform kidolgozói ezt az iskolatípust továbbra is a „művelt közép-osztály” leánygyermekének szánták. Némileg azonban alkalmazkodni próbáltak

138 Mint láttuk, az ONE a gyakorlatban is megvalósította ezt az elképzelést, 1904-ben nyolc osztályos felsőbb leányiskolát állított fel.

139 Ld. KELLER Imre: Egy év a felsőbb leányiskolák életéből. In: *NN*, 30. (1909) 1–2. sz. 64–74.; STAUFFER Elma: A felsőbb leányiskolák jövője. In: *NN*, 32. (1911) 2–3. sz. 65–71.; A felsőbb leányiskolák jövője. In: *NN*, 33. (1912) 6. sz. 270–271.; A felsőbb leányiskolák reformja. In: *NN*, 32. (1911) 6. sz. 279–281.; DE GERANDO Antonina: A felsőbb leányiskolákról. In: *NN*, 34. (1913) 1. sz. 4–12.; VÁSONY, 1916; BITTENBINDER Miklós, Dr.: A leányközépiskolák szervezésének kérdése. In: *NN*, 37. (1916) 4. sz. 179–206.

140 SZUPPÁN, 1896a. 77.

141 A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1916. júli. 14-i 86,100. sz. rendelete. Idézi: VÁSONY, 1916. 351.

a megváltozott viszonyokhoz is: „*De számolva az általános műveltségi követelmények emelkedésével s a gazdasági viszonyok nagymértvű eltolódásával, úgy szervezem ezeket az iskolákat, hogy nemcsak hitvesi, anyai és társadalmi hivatásuk méltó módon való betöltésére neveljék a növendékeket, hanem oly nőkké, akik az életviszonyok nehézségeivel sikeresen meg tudjanak birkózni és ha szükséges, kenyérkereső pályára is léphessenek.*”¹⁴² Ennek érdekében az új szabályzat a felsőbb leányiskolai képzést gyakorlatiasabbá és alaposabbá kívánta tenni. Így például az új tantervben nagyobb óraszámot kapott a földrajz, a természettudományok és a mennyiségtan, az iskola tájékoztatta a növendékeket a rájuk vonatkozó közgazdasági és jogi kérdésekről is. Nagyobb gondot fordítottak a nő természetes hivatására előkészítő nevelés tanra, háztartási és gazdasági ismeretekre is.

A reform fontos eleme volt, hogy a felsőbb leányiskola ezentúl bizonyos jogosítványokat is nyújtott: a hét éves tanfolyam záróvizsgával végződött, mely letétele után a növendékek átléphetek a kereskedelmi és színművészeti akadémiákra, különbözeti vizsgával pedig az elemi iskolai tanítónőképző 4. osztályába. Ezenkívül megnyílt a lehetőség, hogy a 7. osztály fölé nevelőnőképző osztályt állítsanak fel, melynek elvégzői internátusokban és családoknál dolgozhattak.

2.3.4. A felsőbb leányiskola diáksága

A felsőbb leányiskolák száma az első ilyen típusú iskola alapításától a leány-középiszkolai reform bevezetéséig kisebb megtorpanásoktól eltekintve folyamatosan emelkedett. 1915/16-ban 35 felsőbb leányiskola működött az országban. A legtöbb a múlt század utolsó harmadában alakult, de még a 20. század első évtizedében is jöttek létre új felsőbb leányiskolák, pedig ekkor szakmai körök már komoly kritikában részesítették ezt az iskolatípust. A leány-középiszkolai reform a felsőbb leányiskolák számának erőteljes növekedését hozta magával. Az 1918-ban Magyarországon működő 47 leány-középiszkola közül 45-nek volt felső leányiskolai tagozata.¹⁴³ A felsőbb leányiskolák kb. fele állami kézben volt, harmada pedig valamely felekezet kezelésében. Kevés érdeklődést mutattak viszont a községek az ilyen típusú iskolák iránt.

Lassú, de folyamatosan emelkedő tendenciát mutat a felsőbb leányiskolák növendékeinek száma 1898/99–1915/16 között.¹⁴⁴ (ld. 5. táblázat) A reform előtti utolsó évben, 1915/16-ban 6.784 fő tett év végén vizsgát ezekben az intézményekben. A folyamatos növekedés ellenére alacsony ez a szám, a lányok töredéke járt csak ilyen típusú iskolába. A többi eleminél magasabb szintű leányiskolához viszonyítva mégis jelentékeny a felsőbb leányiskolát látogatók száma. Csak a polgáriba jártak ennél többen, ott viszont ennek többszöröse volt a diákok létszáma.

¹⁴² Uo. 345.

¹⁴³ Magyarország leány-középiszkoláinak tankerületi beosztása. In: *NN*, 39. (1918) 7–8. sz. 150–152.

¹⁴⁴ A korábbi évekre vonatkozóan nem közli az *MSÉ* a felsőbb leányiskolák diákjainak számát.

Tanév	Rendes tanulók		Magántanulók		Összesen		
	felvett	vizsgát tett	felvett	vizsgát tett	felvett	vizsgát tett	
1898/99						4859	*
1899/1900						4902	*
1900/01						4911	*
1901/02						4998	*
1902/03						5085	*
1903/04						5055	*
1904/05						5206	*
1905/06						5817	*
1906/07						5594	
1907/08						5743	
1908/09	5963	5723	255	245	6218	5968	
1909/10	6164	5918	325	315	6489	6233	
1910/11	6321	6042	303	276	6624	6318	
1911/12	6485	6220	337	309	6822	6529	
1912/13	6456	6220	348	332	6804	6552	
1913/14	6568	6296	360	357	6928	6653	
1914/15	6344	5949	333	364	6677	6313	
1915/16	6635	6369	419	415	7054	6784	

* a tanuló száma az év végén

A felsőbb leányiskolát látogató növendékek szüleinek társadalmi állására vonatkozóan rendelkezésünkre álló statisztikákat nehéz elemezni, mivel különböző kategóriákat alkalmaznak, illetve azokat sokszor nem bontják fel. Az azonban egyértelműen látható ezekből az adatokból, hogy az ezt az iskolatípust látogató leányok szülei legnagyobb részt tisztviselők (főleg köztisztviselők) és értelmiségiek (tanárok, papok, orvosok, gyógyszerészek stb.) voltak. Az őket követő harmadik legnagyobb csoportot a kereskedők alkották.

Az 1904/05. tanévből rendelkezünk olyan statisztikával, mely az őstermelő, kereskedő, iparos kategórián belül különbséget tesz nagy- és kisbirtokos, nagy- és kisiparos, nagy- és kiskereskedő között, és különválasztja az alkalmazottakat is. Ebből kiderül, hogy ezeken a kategóriákon belül a kisbirtokosok, kisiparosok, kiskereskedők nagyobb számban küldték leányaikat a felsőbb leányiskolába, mint a magasabb státusúak. Szembetűnő azonban az ezekhez a kategóriákhoz tartozó alkalmazottak igen alacsony aránya. Az 1904/05-ös tanévben főleg a köztisztviselők (27,9%) és értelmiségiek (16,5%), valamint az önálló kiskereskedők és vállalkozók (11%) leányai jártak a felsőbb leányiskolába. Utánuk következtek a magánzók (8,4%), magántisztviselők (7,9%), kisiparosok (6,8%), kisbirtokosok (4%), majd a nagyiparosok (3,8%), nagykereskedők (3,7%), katonák

(2,7%) és nagybirtokosok (2,7%). A sort az alkalmazottak (kereskedelmi: 1,5%, ipari: 1,1%, őstermelő: 0,9%) és a személyes szolgálatot tevők (1,1%) zárták.¹⁴⁵

Összevetve a polgári leányiskolák 1904/05-ös adataival megállapíthatjuk, hogy a felsőbb leányiskola tanulói magasabb társadalmi rétegekből érkeztek. Főleg a köztisztviselő-értelmiségi réteg eltérő aránya szembetűnő. Az itt tanulók 44,5%-a érkezett ebből a körből, míg a polgári leányiskola esetében 21,9%-uk. Megragadható ez a különbség a nagybirtokosok, nagyiparosok, nagykereskedők felsőbb leányiskolában tapasztalható magasabb, illetve a kisebb egzisztenciák alacsonyabb arányával is. A polgári leányiskolában sokkal nagyobb volt az eltérés magasabb és alacsonyabb társadalmi állásúak képviselőite között, mint a felsőbb leányiskolában.

2.4. Leány-középiskola

2.4.1. Elképzelések a leány-középiskola létrehozásáról

Mint láttuk, már az 1880-as években felmerült a valóban középiskolai szintű leányiskolák létrehozásának kérdése. A leány-középiskolának szánt felsőbb leányiskolák ugyanis nem voltak képesek megfelelni ennek a feladatnak. A társadalomban ugyanakkor mind erősebben jelentkezett az igény egy ilyen típusú leányiskola megteremtésére. Különösen égetővé vált ez a probléma az egyetem bölcsészeti, orvosi kara és a gyógyszerészeti tanfolyam nők számára történő megnyitása után. Feltétlenül szükség volt tehát olyan iskolák létrehozására, melyek biztosították a nőknek az egyetemen megkövetelt előképzettséget.

Megfelelő leányiskolák hiányában a lányok egyetlen lehetősége Magyarországon az érettségi bizonyítvány megszerzésére az volt, ha magántanulónként valamely fiú-középiskolában érettségiztek. Az 1883. évi középiskolai törvény alapján nők az ország bármely nyilvános középiskolájában érettségi vizsgát tehettek magántanulónként.¹⁴⁶ E lehetőség részletesebb szabályozására 1895 decemberében került sor, amikor az egyetem egyes karainak nők előtti megnyitása tette aktuálissá a kérdést. A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1895. december 31-i, 72.039. sz. rendelete továbbra is fenntartotta az 1883-as szabályozást.¹⁴⁷ A lányok tehát az ország bármely középiskolájában tehettek magánvizsgát és magánérettségit. Ehhez nem volt szükség felsőbb engedély kikérésére.

Az 1895-ös rendelkezés szabályozta azt is, hogyan léphetnek át lányok magántanulónként középiskolai tanulmányokra. Ha az illető leány polgári iskolából vagy felsőbb leányiskolából kívánt átlépni, különbözeti vizsgát kellett tennie. Ezután vizsgázhatott a középiskola közvetlenül magasabb osztályainak anyagából. A rendelkezés hangsúlyozta, a lányoktól is ugyanazt a tudásszintet kell megkövetelni, mint a fiúktól, és ugyanolyan szigorúan kell elbírálni őket. Fel-

145 *MSÉ 1905*. Új folyam. XIII. köt. Budapest, 1906. 380.

146 NAGYNÉ, 1969. 308.

147A vallás- és közoktatásügyi miniszter valamennyi tankerület kir. főigazgatóságához 72.039. szám alatt kibocsátott rendelete. In: *NN*, 17. (1896) 1. sz. 6–8.

hívta a figyelmet arra is, hogy csak a valóban kiemelkedő képességű és szorgalmú nők érettségire bocsátása kívánatos.

A nők tehát csak magánúton készülhettek fel az érettségire és teheték le a vizsgát. Ez meglehetősen fáradságos és költséges megoldás volt. Binder Laura némi iróniával jegyezte meg ezzel kapcsolatban, korábban a nők magasabb szellemi képzése ellen azt hozták fel, hogy se szellemi, se fizikai erejük nem elég hozzá. Most pedig a lányokat arra kárhoztatják, hogy a fiúkhoz képest csaknem kétszeres munkával szerezzék meg a jogot az egyetemi tanulmányokra.¹⁴⁸ E probléma megoldását az jelentette volna, ha akárcsak a férfiak, a nők is lehetőséget kapnak arra, hogy szervezett keretek között, nyilvános iskolában készüljenek fel az érettségire, illetve szerezzék meg a középiskola nyújtotta műveltséget.

Az 1890-es években kétféle elképzelés létezett a nők középiskolai képzésének megszervezéséről. Abban csaknem minden szakember egyetértett, hogy a felsőbb leányiskola pillanatnyi állapotában nem képes megfelelni a megnövekedett követelményeknek, tehát változtatásra van szükség. Az egyik felfogás szerint új típusú iskolát, leánygimnáziumot kell létrehozni. A másik tábor a felsőbb leányiskola reformjában és az érettségizők számára való megtoldásában látta a megoldást. Leánygimnázium felállítása mellett foglalt állást többek között Vikár Béla, György Aladár, Hugonnay Vilma, Felméri Lajos, Radnai Dezső, Beöthy Zsolt stb. A felsőbb leányiskola továbbfejlesztését szorgalmazta például Paulovits Károly, Gúta József, Geöcze Sarolta, Eötvös K. Lajos.

A két nézet képviselői összecsaptak az 1896 nyarán tartott II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszuson is. Itt a leánygimnázium létrehozása mellett szólalt fel többek között Alexander Bernát, Beöthy Zsolt. A felsőbb leányiskola továbbfejlesztése mellett foglalt állást például Szuppán Vilmos, Marusák Pál. Érdeemes részletesebben is megismerkedni Szuppán Vilmos elképzeléseivel, a kongresszus ugyanis az ő javaslatát fogadta el.

Szuppán felszólalásában először is azok ellen indított támadást, akik a fiúgimnáziumhoz hasonló leánygimnáziumokat kívántak felállítani.¹⁴⁹ Úgy vélte, ez nagyon veszélyes lenne, elidegenítené a nőt természetes hivatásától, és női proletariátust teremtene. A nő helye véleménye szerint ugyanis a családban van, a leánynevelésnek elsősorban arra kell irányulnia, hogy felkészítse a nőt családi hivatására. A felsőfokú tanulmányokat és a szellemi pályára lépést Szuppán a nő természetével ellentétesnek és csak a kényszerhelyzetben levő nők esetében megengedhetőnek tartotta. Az egyetem megnyitásáról rendelkező vallás- és közoktatásügyi miniszteri leiratból kiindulva úgy látta, a minisztérium célja csak néhány, kiemelkedő képességű nő egyetemre bocsátása. Az érettségire való felkészítés ennek megfelelően csak keveseknek szól. Mivel csak a lányok kis része készül egyetemre, a nők középiskolai képzését úgy kell megoldani, hogy ne idegenítse el a kevésbé tehetséges lányokat természetes hivatásuktól. Minél később kell megkezdeni a lányok felkészítését az egyetemre, akkor, amikor

148 BINDER Laura: Férfiak és nők művelődési útjai. In: *NN*, 20. (1899) 5–6. sz. 217–229.

149 SZUPPÁN, 1896b.

hajlamaik és képességeik már határozottan megmutatkoznak. Túl korai a felkészítést a fiúkkal egyidőben, tehát 9-10 éves korban megkezdeni.¹⁵⁰ Véleménye szerint a leány növendékek nagy része fizikailag, illetve szellemileg sem bírná a fiúkhoz hasonlóan nyolc éves gimnáziumi képzést. Összefoglalóan a következőt állapítja meg: *„Azt hiszem, oktalanság lenne leánygimnáziumok alapítása által művelt osztályaink leánygyermekéit oly pályára szorítani és kecségtetni, a melyen csak kis számú fényes tehetségű növendék képes eljutni a kitűzött célhoz, a nagy tömeg ellenben oly csonka képzést nyerne, a mely nem felel meg természetes rendeltetésének.”*¹⁵¹

Szuppán tehát elveti a leánygimnázium eszméjét. Sokkal megfelelőbbnek és olcsóbbnak találná a meglévő felsőbb leányiskolák átalakítását oly módon, hogy felsőbb tudományos képzésre is felkészítsék a leányokat. Ehhez – véleménye szerint – módosítani kellene a felsőbb leányiskolák tantervét, amely igen tökéletlen. A tanterv megváltoztatását úgy kellene végrehajtani, hogy a felsőbb leányiskola – a már Molnár Aladár által kitűzött célnak megfelelően – a lányoknak azt a műveltséget nyújtsa, melyet a fiúk a gimnáziumban vagy a reáliskolában szerezhetnek meg. Ezzel közeledne a felsőbb leányiskola a fiúgimnáziumhoz. A tantervi reform után a két iskolatípus között már csak a latin, a görög és a matematika oktatásában lenne számottevő különbség. A felsőbb leányiskolai tanterv ezen hiányosságait Szuppán úgy pótolná, hogy a 4. osztálytól a tovább tanulni készülöket elkülönítené a többiektől, ők a 6. osztály után még 7-8. osztályt is végeznének. 4. osztálytól latint (francia és kézimunka helyett), 6. osztálytól görögöt vagy görögpótló tárgyat, valamint matematikából a pótlándókat tanulnák (neveléstan és rajz helyett). Nem kellene tehát külön leánygimnáziumot felállítani, elég lenne néhány felsőbb leányiskolához gimnáziumi továbbképző tanfolyamot csatolni. A tanügyi kongresszus Szuppán elképzelését fogadta el.

A korabeli szakmai folyóiratokban az említett kettő mellett megjelent az a felfogás is, mely elfogadja ugyan leánygimnázium létrehozását, de annak feladatát az egyetemre való felkészítésre korlátozná, míg az általános műveltség közvetítése a felsőbb leányiskola feladata maradna.¹⁵² Ez az elképzelés abban különbözik a leánygimnázium szorgalmazóinak koncepciójától, hogy azok a csak magasabb általános műveltséget szerezni – de tovább tanulni nem – óhajtókat is befogadnák.

Mind a leánygimnázium hívei, mind a felsőbb leányiskola továbbfejlesztésének szorgalmazói megpróbálták elképzeléseiket a gyakorlatban is megvalósítani. A következő három alfejezetben ezeket a gyakorlati kezdeményezéseket tekintem át.

150 Azzal sem ért egyébként egyet, hogy a fiúknál már 9–10 éves korban dönteni kell, mely iskolába adják őket.

151 SZUPPÁN, 1896b. 7.

152 JUBA Adolf, Dr.: A nőkérdés számokban. In: NN, 18. (1897) 3. sz. 73–86.; SEBESTYÉN, 1898.

2.4.2. Az „Élet” kezdeményezése leánygimnázium létrehozására

Az első nagyobb szabású mozgalom 1892-ben indult leánygimnázium létrehozására. Az ötletet az *Élet* című folyóirat vetette fel. Érdeemes részletesebben is szemügyre venni e mozgalom lefolyását, képet nyújt ugyanis arról, hogyan szerveződtek a nőnevelés fejlesztését célul kitűző társadalmi kezdeményezések, melyeknek igen fontos szerep jutott a leányoktatás kiépítésében.

A Vikár Béla szerkesztésében megjelenő *Élet* liberális elveket valló, független folyóirat volt, a haladás ügyét kívánta szolgálni a szabad véleménnyilvánítás pártatlan fórumaként. A lap, mely gyakran írt a nőkérdésről, a nőmozgalomról, a nőemancipáció kérdésében is modern elveket vallott.

Az *Élet* már 1891-ben is foglalkozott a nőnevelés ügyével. A folyóirat három cikket közölt e tárgy körében.¹⁵³ Mindhárom írás a korabeli magyarországi véleményekhez képest radikális hangon szólt a nőkérdésről és a nőnevelésről, amit a szerzők az előbbi fontos részének tartottak. Rámutattak, meg kell szüntetni azt a helyzetet, hogy a tudás a férfi monopóliuma, a nő egyetlen lehetősége pedig a férjhez menés. Ki kívánták szabadítani a nőt a férfitől való függésből. Ezt a törekvésüket a nő emberi jogaival indokolták: „*Ha egyszer elismerjük, hogy a nő is ember, nem szabad tőle megtagadnunk ugyanazon emberi jogokat, melyeket a férfi gyakorol és viszont nem szabad őt felmenteniünk azon kötelességek alól, melyek a férfit terhelik. E jogok elseje, legnemesbike, az ismeretszerzésben s az általa elérhető anyagi és szellemi önállóságban sarkallik...*”¹⁵⁴ Véleményük szerint a nőképzés Magyarországon elmaradott és reformra szorul. A felsőbb leányiskolában megszerezhető műveltséget elégtelennek tartották. Úgy látták, hogy a tanítónőképző az egyetlen iskola, mely számottevő műveltséget nyújt a nőknek. Ezek száma azonban túl kicsi az igényekhez képest, hiszen ezt az iskolatípust választják azok a lányok is, akik nem készülnek a tanítónői pályára, csupán magasabb műveltségre kívánnak szert tenni. A három nőneveléssel foglalkozó cikk közül kettő – mindkettő szerzője Vikár Béla – a koedukációban látta a leányoktatás problémájának megoldását. A Mai Pál név alatt megjelenő cikk pedig felvetette, maguknak a nőknek kellene vállalniuk a kezdeményező szerepet és női gimnáziumot felállítani a fővárosban.

E gondolatok 1891-ben még visszhang nélkül maradtak, az MDE egyik vezetője, Hampelné Pulszky Polyxéna 1892. március 15-én megjelent írása azonban nagy visszhangot váltott ki.¹⁵⁵ A szerzőnő elvetette fiúk és lányok közös oktatásának ötletét. Ezt férfi és nő különbözőségével indokolta. Emlékeztetett arra, hogy más a nő hivatása, mint a férfié, s így más ismeretekre van szüksége, mint annak. A férfi és nő által befutott életpálya különbözőségéből adódik, hogy a lányok nem tanulhatnak olyan sokáig, mint a fiúk. Egy lánynak 16-17 éves korára be kell fejeznie a tanulást, hogy férjhez mehessen. Rámutatott, hogy fiúk és lányok fejlődése eltérő ütemű, ezért sem tanulhatnak együtt. Ráadásul férfi és

153 A nők ügyében. Csáky Albin gróf úrnak. In: *Élet*, 1. (1891) 1. köt. 365–370.; Mai Pál: A nők ügyében. In: *Élet*, 1. (1891) 1. köt. 447–452.; Jövő. In: *Élet*, 1. (1891) 2. köt. 77–82.

154 A nők ügyében. Csáky Albin gróf úrnak. In: *Élet*, 1. (1891) 1. köt. 365.

155 HAMPÉLNÉ, 1892.

nő szellemi képességei is különböznek. A koedukáció helyett szerinte leánygimnáziumot kellene felállítani. A nő természetéhez kellene igazítani ezt az iskolát – vélte. Fontosnak tartotta, hogy a leánygimnázium ne csak általános műveltséget nyújtson, hanem kenyérkereső pályára is előkészítsen, készítsen fel az egyetem orvosi és gyógyszerészi kurzusaira.

Bár Pulszky Polyxénánál jóval radikálisabb nézeteket vallott,¹⁵⁶ az *Élet* szerkesztősége felsorakozott kezdeményezése mögé. Ezt követően a folyóirat több cikket közölt a leánygimnázium ügyével kapcsolatban, sőt gyakorlati lépéseket is tett.¹⁵⁷ 1892. április 10-én bizalmas értekezletet tartottak, amelyen csak a szerkesztőség tagjai vettek részt. Itt megbízták Vikár Bélát és Hermann Antalt¹⁵⁸ az ügy további előkészítésével és nyilvános tanácskozás összehívásával. Vikár és Hermann magánúton érintkezésbe léptek „számos kiváló férfival és nőnevelésünk legkiválóbb tényezőivel”, akik közül többen felajánlották, hogy ingyen tanítanak a létrehozandó leánygimnáziumban, illetve ígéretet tettek arra, hogy leányaikat oda küldik tanulni.

A szervezők 1892. július 1-re tanácskozást hívtak össze a leánygimnázium ügyében. Ezen 22 fő vett részt, köztük 5 tanítónő, 1 igazgató, 3 tanár, 1 országgyűlési képviselő, 1 ügyvéd, 1 nőorvos, 1 író (a szerkesztőség tagja) és az *Élet* szerkesztője. A többiek foglalkozását nem ismerjük, de bizonyára ők is a művelt középosztályhoz tartoztak. A résztvevők közül az utókor számára legismertebb név György Aladáré, aki igen sokat tett a nőnevelés ügyéért.¹⁵⁹ A tanácskozás jelentőségét emelte, hogy Bobula János országgyűlési képviselő elnökölt.

A tanácskozás résztvevői némi vita után elfogadták a létrehozandó leánygimnázium célkitűzéseit és programját, amit Vikár Béla terjesztett elő.¹⁶⁰ A leánygimnázium ezek szerint ideális és konkrét célokkal bír. Ideális célja egyrészt nemzeti szellemű, a modern kor követelményeinek megfelelő nőnevelés, másrészt a legmagasabb szintű általános műveltség nyújtása. Vikár Béla ugyanakkor szükségesnek tartotta hangsúlyozni, a leánygimnázium „a leányokat nem úgynevezett emancipált nőkké, hanem legnemesebb vonásaik kifejtése által a szó legjobb értelmében vett igazi nőiségre igyekszik nevelni.”¹⁶¹ A konkrét célok is kettősek voltak: egy-

156 Rámutat erre: Julius: A nőkérdéshez. Nyílt levél Hampelné Pulszky Polyxéna ő nagyságához. In: *Élet*, 2. (1892) 1. köt. 237–238. – A szerző kifejti, Hampelné túlságosan mérsékelt követeléseket fogalmazott meg. „Julius” a teljes nőemancipáció híve, míg Pulszky Polyxéna ezt fölöslegesnek tartja. Megmutatkozik nézeteik különbözősége abban is, hogy Pulszky Polyxéna csak bizonyos pályákat tart a nő természetével összeegyeztethetőnek. „Julius” ezzel szemben kétségbe vonja, hogy van olyan pálya, melyre a nő alkalmatlan.

157 A szervezésre és a tanácskozásokra vonatkozóan ld. Tanácskozás a leánygimnázium ügyében. In: *Élet*, 2. (1892) 1. köt. 461–467.

158 Tanár, a szerkesztőség tagja.

159 György Aladár (1844–1906) kultúrpolitikus és művelődéstörténész volt, fáradhatatlanul tevékenykedett a nőnevelés ügyéért. Számatalan frása jelent meg e témáról. Döntő szerepet játszott az MDE létrejöttében és munkájában.

160 Ennek alapelveit Vikár már az *Élet* 1892. június 30-i számában is ismertette. VIKÁR, 1892.

161 VIKÁR, 1892. 409.

részt a lányok felkészítése az egyetemi tanulmányokra, másrészt a nők képzettségének fokozása, előkészítése mindazon pályákra, melyekre az érettségi bizonyítvány jogosít.

Mint a megfogalmazott célokból is kiderül, a leánygimnázium szervezésében igen fontos motiváló tényező volt a nők magasabb pénzkereső pályákra való felkészítésének szükségessége. Ez világossá vált a határozati javaslatról folytatott vitából is. Az egyik felszólaló ugyanis azt javasolta, hogy a felsőbb osztályokban két csoportot alakítsanak ki, melyek közül csak az egyik készítsen fel az egyetemi tanulmányokra, a másik pedig csak magasabb általános műveltség közvetítését tűzze ki maga elé. Ezt az elképzelést többen visszautasították, hangsúlyozva az egyetemre való felkészítés fontosságát. Egyikük egyenesen úgy vélte, e nélkül az iskola elveszítené létjogosultságát.

Annál is érdekesebb ez a felfogás, mivel ekkor még nem álltak nyitva az egyetemek a nők előtt. A leánygimnázium szervezői és szimpatizánsai azonban láthatólag meg voltak győződve arról, hogy hamarosan a nők is lehetőséget kapnak az egyetem látogatására. Hugonnai Vilma ezzel kapcsolatban úgy vélte, 8–9 év múlva már Magyarországon is folytathatnak majd nők felsőfokú tanulmányokat.¹⁶² Mások meg sem említették ezt a problémát, egyszerűen leszögezték, a létrehozandó iskolára szükség van, hogy egyetemi tanulmányokra készítse fel a nőket. Többnyire az orvosi, a gyógyszerészi, esetleg a bölcsészettudományi karra való előkészítést emlegették.

A létrehozandó leánygimnázium tananyaga a szervezők javaslata szerint mindarra kiterjedne, amit a fiúgimnáziumok tananyaga felölel. Nem lenne azonban teljesen azonos azzal, hiszen céljuk a lányok „természetadta” tehetségeinek kifejlesztése. Ezért egyrészt ki kívánnak hagyni a fiúgimnázium tananyagából bizonyos elemeket, melyek a leánygimnázium céljai szempontjából fölöslegesek, másrészt pedig kiegészítik azt, figyelembe véve a nő „*általános emberi hivatását*”. Helyet kívánnak adni a modern pedagógia néhány vívmányának is, így például a szlőjdnek (iskolai kézművesség). A szervezők a meglévő hazai iskolák közül elsősorban a „*mintagimnáziumot*” – a középiskolai tanárképző intézet gyakorló iskoláját – tekintik követendő példának.

A leánygimnáziumba az elképzelések szerint felvételi vizsga letételével lehetne bekerülni. Itt az elemi 1–4. osztályának anyagát kérnék számon. A lányoktól is tehát, akár csak a gimnáziumba készülõ fiúktól, a négy elemi elvégzését követelnék meg előképzettségként. A létrehozandó iskola kilenc éves lenne. Úgy vélik ugyanis, hogy a fiúgimnáziummal azonos időtartamú (nyolc éves) képzés túl nagy megterhelést jelentene a lányoknak, veszélyeztetné egészségüket.

Vikár Béla ismertette a leánygimnáziumban majdan tanítók névsorát is. Összesen tizenöten vállalták a közreműködést, mindannyian ellenszolgáltatás nélkül. Közöttük 12 férfit és 3 nőt találunk. A férfiak többsége főgimnáziumi tanár (7 fő), kettő tanítóképző intézeti tanár, egy főreáliskolai, egy polgári leányiskolai

tanár, egy pedig könyvtáros. A három nő közül kettő tanítónő, a harmadik pedig Hugonnai Vilma, aki az egészségtan tanítását vállalta. A létrehozandó tantestület tehát komoly szakmai kompetenciát képviselt volna.

Mely társadalmi réteg leányainak szánták a felállítandó iskolát? A kérdésre nyilatkozók egyetértettek abban, hogy a leánygimnáziumot nem a tömegeknek szánják. A művelt középosztály és a kevésbé módos arisztokrácia lányait várták ide.¹⁶³

A tanácskozás után tovább folyt a szervezőmunka. Sikerült egy ingyen helyiséget is találni az iskola céljára. A szervezők a leánygimnázium megnyitását 1892 őszére tervezték. A terv azonban nem valósult meg, amiben a kormány elutasító magatartásának lehetett fő szerepe. A leánygimnázium kezdeményezői nem kérték ki előre a felsőbb szervek engedélyét, azt hitték ugyanis, a kormány támogatja törekvéseiket. A vallás- és közoktatásügyi miniszter azonban közvetlenül a beiratkozások előtt kommunikét adott ki, melyből kiderült, nem támogatja a leánygimnázium ügyét. A kezdeményezők erre elhalasztották a gimnázium megnyitását, hogy a kormányt jobban informálják és megnyerjék támogatását.¹⁶⁴

Az *Élet* 1892 őszi és téli számaiban még találunk a leánygimnáziummal foglalkozó írásokat. Ezek az új iskolatípus melletti érveket sorolták fel, de az ügy előrehaladásával kapcsolatos korábbi réteumokat már nem tartalmaztak. Vikár Béla a *Nemzeti Nénevelés* 1893. januári számában még megjelentetett egy írást a leánygimnázium ügyéről,¹⁶⁵ ezután azonban a kérdés lekerült a napirendről, a kezdeményezés elhalt.

Pedig a leánygimnázium felállításának terve a közvéleményben is érdeklődést váltott ki. Mind a napi sajtó, mind a szakfolyóiratok foglalkoztak az elképzeléssel, bár inkább csak általánosságban szóltak hozzá a kérdéshez, szükség van-e leánygimnáziumra. A konkrét tervekkel kapcsolatban nem foglaltak állást. A hozzászólások között találunk mind a leánygimnázium melletti, mind ellene szóló állásfoglalásokat.¹⁶⁶

Nagy érdeklődéssel követte nyomon a *Nemzeti Nénevelés* a leánygimnázium ügyét. Ismertette az *Élet* ezzel kapcsolatos cikkeit, az ügyben tett lépéseket és ezek sajtóvisszhangját, közölte Vikár Béla a Mária Dorothea Egyesület Budapesti Tanítónői Szakosztályában tartott előadását. A *Nemzeti Nénevelés* 1892-es évfolyama több véleményt is közölt a leánygimnázium ügyéről.¹⁶⁷ Ezek mindegyike egyetértett leánygimnázium létrehozásával, bár egyikük helyesebbnek

162 HUGONNAI 1892

163 HUGONNAI, 1892. 442.; VIKÁR, 1893. 13.; HAMPELNÉ, 1892. 147.; EÖTVÖS, 1892. 410.; FELMÉR 1892. 287.

164 A leánygimnázium és még valami. In: *Élet*, 2. (1892) 17. sz. 638–639.

165 VIKÁR, 1893

166 Mellette állt ki pl. a Budapesti Hírlap, Eötvös K. Lajos a Debreczeni Protestáns Lapban (1892. aug. 20., 27., szept. 3.). Ellene foglalt állást pl. a Magyar Hírlap, a Magyar Állam, a Néptanítók Lapja.

167 EÖTVÖS, 1892; DE GERANDO Antonina: Leánygimnázium. Levél a szerkesztőhöz. In: *NN*, 13. (1892) 7. sz. 293–294.; FELMÉRI, 1892; GYÖRGY, 1892.

tartotta volna a felsőbb leányiskola ilyen irányú továbbfejlesztését. A lap érezhető rokonszenvvel figyelte a kezdeményezést, bár némi kritikát is megfogalmazott vele szemben: „... több hévvel és buzgósággal láttak a dolog megvalósításához, mint előrelátással s időnek előtte már a gyümölcsöt akarták szedni ott, a hol még csak a csemete elültetéséről lehetett szó.”¹⁶⁸ Mint az idézet is mutatja, a Nemzeti Nőnevelés a fontolva haladás híve volt, s még nem tartotta teljesen elérkezettnek az időt leánygimnázium felállítására.

Feltűnő, hogy a leánygimnázium létrehozására irányuló mozgalom ugyanabban az évben indult, amikor megnyílt az első leánygimnázium Bécsben és az első leánylíceum Zágrábban. Nem sokkal ezelőtt, 1890-ben állították fel a prágai leánygimnáziumot, amely az első ilyen típusú iskola volt a Monarchiában.¹⁶⁹ A leánygimnázium magyarországi szorgalmazói ismerték ezeket a kezdeményezéseket. A bécsi eseményekre hivatkozott is Vikár Béla egyik, a leánygimnázium mellett érvelő írásában.¹⁷⁰ Külön cikkben mutatta be a prágai leánygimnáziumot a lap.¹⁷¹

Beszámolt az *Élet* a zágrábi női líceum – amit a lap leánygimnáziumnak tekint – felállításáról is.¹⁷² Ezt az iskolát a horvát kormány hozta létre, 1892 szeptemberében kezdte meg működését. A leánylíceum nyolc osztályos volt, az elemi 4. osztálya után vették fel ide a leányokat. Az iskola céljául tűzték ki, hogy magasabb általános műveltséget közvetítsen, esetleg egyetemi tanulmányokra is előkészítsen. Az utóbbi érdekében fakultatív tárgyként latint is lehetett tanulni. Megalapításakor a líceumnak nem volt joga nyilvános vizsgák tartására, tehát érettségiztetésre sem. Az iskola később elsősorban tanítónőket képzett. A leánylíceum ugyanis három tagozatra oszlott. A négy alsó osztály egységes volt, az 5. osztálytól azonban szétágazott a képzés: külön tanultak a csak általános műveltséget szerezni törekvők, az egyetemre készülők és a leendő tanítónők. Az utóbbi képzési forma bizonyult a legnépszerűbbnek.¹⁷³ A felsoroltakon kívül is többen utaltak az *Élet* lapjain arra, hogy külföldön már jóval előrehaladottabb a nőoktatás ügye, sok országban működnek leánygimnáziumok.

2.4.3. Az ONE leánygimnáziuma

A leánygimnázium ügye 1892-ben a kormány ellenzésének köszönhetően elhalt. Legközelebb 1895 végén került napirendre, amikor az egyetem bölcsészeti és orvosi karának, valamint a gyógyszerészeti tanfolyamnak nők számára való

168 A leánygimnázium ügye. In: *NN*, 13. (1892) 7. sz. 316.

169 Az *Élet* utalt is az időbeli egybeesésre, ld. A zágrábi leánygimnázium. In: *Élet*, 2. (1892) 17. sz. 601–602.

170 VIKÁR Béla: Pro és contra. In: *Élet*, 2. (1892) 2. köt. 473–476.

171 A prágai leánygimnázium. In: *Élet*, 2. (1892) 16. sz. 569–571.

172 A zágrábi leánygimnázium. In: *Élet*, 2. (1892) 17. sz. 601–602. – Említi ezt az iskolát Vikár Béla is, ld. VIKÁR, 1893. 8.

173 Az 1896–1906 között itt végzett leányok közül 242 tanítónő lett, 33 egyetemre ment (24 a bölcsészkarra, 9 az orvosi karra), 34 fő egyéb pályát választott vagy foglalkozása ismeretlen. (BENISCH Arthur, Dr.: Leányközépisikolák Horvátországban. In: *NN*, 37. (1916) 4. sz. 212.)

megnyitása tette időszerűvé leánygimnázium létrehozását. Ezúttal is, akárcsak a felsőbb leányiskola ügyében, az ONE vállalta a kezdeményező szerepet. 1895-ben bizottságot küldött ki azzal a céllal, hogy kidolgozza iskolája átalakításának koncepcióját. A bizottságban Beöthy Zsolt elnökölt, tagjai között volt többek között Beke Manó, György Aladár, Hampelné Pulszky Polyxéna, Rosenberg Augustza.

1895. december 1-i ülésén a bizottság nagy többséggel amellett foglalt állást, hogy a nőképzésnek egy új, az eddigieknél magasabb szintű intézményét hozzák létre.¹⁷⁴ A vitában felszólalók közül egyedül Csiky Kálmán ellenezte e tervet. Ő sem elvi megfontolásokból, hanem azért, mert attól tartott, hogy a társadalmi műveltebb köreiben ez az iskola nem örvendene kellő népszerűségnek, s így elveszítené anyagi létalapját. Ezt az aggodalmat többen is visszautasították, hangsúlyozva, hogy éppen a társadalom műveltebb köreiben van meg az igény egy ilyen típusú képzésre. A kiküldött újabb bizottság is meggyőződését fejezte ki jelentésében arról, hogy a társadalom művelt körei tárt karokkal fogadják majd az új iskolát. Hiszen éppen e körök leányai számára a legnagyobb probléma, hogy szükség esetén megélhetésükről társadalmi helyzetüknek megfelelően gondoskodjanak: „...mind élnékebb az a törekvés, hogy a nőt képesítsék arra is, hogy fentartásáról társadalmi helyzetének megfelelő módon önmaga is gondoskodhassék. És különösen nagy jelentősége van e törekvésnek éppen a műveltebb társadalmi osztályok leányaira nézve; mert éppen ezeknek helyzete a legkétségbeesettebb, ha elvesztve minden támaszt, magukra hagyatva maradnak. Hogyan is gondoskodjék a művelt körök leánya önfentartásáról társadalmi állásának megfelelő módon, ha ki nem képezzük magasabb állások betöltésére? - A legdöntőbb lépés Ő Felsége kegyelméből megtörtént, de hogy ez a nemes intézkedés írott malaszt ne maradjon, meg kell adni az alkalmat arra is, hogy a nők az egyetemtól kívánt előképzettséget is megszerezhessék.”¹⁷⁵ Hozzáfűzték még, ezek a körök érzékelik leginkább azt is, hogy „a kor viszonyai mind sürgősebben követelik, hogy a nők általános műveltsége tárgyára és fokára nézve egy színvonalon álljon a férfiakéval.”¹⁷⁶

A létrehozandó iskola tanulmányi idejére vonatkozóan többféle elképzelés is felmerült a bizottsági ülésen. Nem mindenki volt ugyanis híve annak, hogy az új leányiskola a fiúgimnáziumnak megfelelően egységes nyolc osztályos tanfolyammal bírjon. Volt, aki a 4. osztály után bifurkációt javasolt. Felvetődött az az elképzelés is, legyen hat osztályos az iskola, és e fölé szervezzenek két éves kiegészítő tanfolyamot a továbbtanulni szándékozóknek. Ez a javaslat arra a tervre emlékeztet, amely a hat osztályos felsőbb leányiskola megtoldásával kívánta megoldani a lányok felkészítését az érettségire. Rosenberg Augustza pedig azt javasolta, a nyolc osztályos iskola első hat osztálya alkosson kerek

174 Jegyzőkönyv. Felvetetett az Országos Nőképző Egyesület elnöksége által az egyesület iskoláinak átalakítására vonatkozó javaslatlételre kiküldött bizottságnak 1895. évi december 1-én tartott értekezletén. In: *NN*, 17. (1896) 1. sz. 40-47.

175 Az 1895. évi december 1-én tartott ülésből kiküldött bizottság jelentése az ONE elnökségének. In: *NN*, 17. (1896) 1. sz. 49.

176 Uo. 48.o.

egészet, mivel a fő cél nem az egyetemre képesítés, hanem a megfelelő általános műveltség nyújtása kell hogy legyen. A csak az utóbbira törekvőknek pedig túl hosszú lehet a nyolc éves tanulmányi idő.

Az ONE választmánya 1896. január 8-i ülésén a bizottság javaslatait elfogadva, új leány-középiskola felállítását határozta el.¹⁷⁷ A választmány határozata szerint az iskola fő célja alapos általános műveltség nyújtása lesz. Ugyanakkor azonban fel kívánja készíteni növendékeit az egyetemi tanulmányokra is, mivel az ONE kezdettől feladatának tekinti a nők munkaképesítésének előmozdítását. Miután megnyitlak az egyetem egyes karai nők előtt, az egyesület lehetőséget kíván nyújtani a megfelelő előképzettség, az érettségi megszerzésére.

A választmány döntése szerint a létrehozandó leány-középiskola egységes nyolc osztályú iskola lesz, amelynek azonban már első hat osztálya bizonyos kerek általános műveltséget nyújt, mivel a szülők egy része leányát annak 16 éves kora után ki kívánja venni az iskolából. Ennek megkönnyítésére a bizottság javasolta, a tananyagot úgy osszák fel, hogy az irodalmi és történelmi anyag az 5–6. osztályra koncentrálódjon, míg a természettudományi és matematikai ismeretek zömét 7–8. osztályban tanítsák.¹⁷⁸ Ez a felosztás is mutatja, hogy a nőktől elvárható általános műveltség fontos részének tartották az irodalmat és a történelmet, míg a természettudományok már nem tartoztak ebbe a körbe. A választmány igen fontosnak tartotta a nemzeti műveltség és a nemzeti érzés fejlesztését, ezért nagy súlyt kívánt fektetni a magyar nyelv és irodalom, történelem és földrajz oktatására. A leány-középiskola létrehozása a határozat szerint oly módon történik, hogy az ONE leányiskola négy polgári osztálya alakul át a középiskola alsó négy osztályává, a négy felső osztály pedig fokozatosan a beszüntetendő tanítónőképző osztályai helyébe lép. Az iskola a négy elemi fölé épül.

A leánygimnázium tehát két feladatot volt hivatva betölteni. Egyrészt a kor megnövekedett igényeinek megfelelő általános műveltséget kívánt nyújtani, másrészt fel óhajtotta készíteni a továbbtanulni szándékozó leányokat az egyetemi tanulmányokra. Ezzel lényegében ugyanazokat a célokat tűzte maga elé mint a fiúgimnázium.

Az ONE új leányiskolájának megszervezésére a fentebb ismertetett választmányi határozat alapján került sor. A leánygimnázium nem vette át egyszerűen a fiúiskolák tantervét, csak azokat az elemeket, melyeket értékesnek és a leányiskolák számára is nélkülözhetetlennek tartottak. Eltérés volt például, hogy a lányok csak az ötödik osztályban kezdtek latint tanulni, helyette az első négy osztályban egy modern nyelvet tanultak. A leánygimnáziumban nem tanítottak görögöt, helyette viszont szerepelt tantervükben az ókori irodalom című tantárgy (a fiúgimnáziumokban is voltak görögül nem tanuló csoportok). A leánygimnázium tanterve különbözött a fiúgimnáziumétól azért is, mert helyt adtak speciálisan „női” tantárgyaknak, így például az alsó négy osztályban kötelező

177 NN, 17. (1896) 1. sz. 49–51.

178 Az 1895. évi december 1-én tartott ülésből kiküldött bizottság jelentése az ONE elnökségének. In: NN, 17. (1896) 1. sz. 47–49.

tantárgyként szerepelt a női kézimunka. A fiúktól eltérően a lányok mindvégig tanultak rajzot és éneket is, mivel a lányok nevelésében rendkívül fontosnak tartották az esztétikai elemet.¹⁷⁹

Az 1. osztályba való felvétel feltétele az elemi 4. osztályának elvégzése volt, akárcsak a fiú-középiskolákban. Az 5. osztályba a polgári vagy a felsőbb leányiskola 4. osztályának befejezése után jelentkezhettek a tanulók.

Az ONE leánygimnáziumának – amely az első ilyen típusú iskola volt Magyarországon – megnyitására 1896. október 3-án került sor. A kormány 1892-höz képest megváltozott álláspontját mutatja, hogy ezen a tanügy számos vezető személyisége mellett részt vett Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter is. Wlassics itt elmondott beszédében rokonszenvéről biztosította az intézetet és megígérte, támogatni fogja az új iskolát.¹⁸⁰

A leánygimnázium 1896-tól ideiglenesen egy-egy tanévre, majd 1901-től már hosszabb időre kapott nyilvánossági jogot. Az iskola állami támogatása 1908-ban rendeződött véglegesen, ekkor a VKM szerződést kötött az ONE elnökségével a leánygimnázium állandó évi segélyezéséről.¹⁸¹ Az ONE leánygimnáziuma fokozatosan épült ki. Az 1896/97-es tanévben az 1. és az 5. osztály nyílt meg. Az iskola az 1899/1900. tanévvel vált teljes nyolc osztályú gimnáziummá a 4. és a 8. osztály megnyitásával. Az intézmény népszerűségét mutatja, hogy hamarosan párhuzamos osztályokat is fel kellett állítani.

Az iskola az 1899/1900. tanévre kapta meg első ízben az érettségiztetés jogát, így az első érettségi vizsgára 1900. május 28. és június 1. között került sor. Az ONE leánygimnáziuma az első olyan leányiskola volt Magyarországon, mely rendelkezett az érettségiztetés jogával. Diákjai számára nagy könnyebbséget jelentett, hogy saját tanáraik előtt vizsgázhattak. Az első négy évben – tehát 1903 júniusáig – 73 leány tette le itt az érettségit. Közülük 58 fő, tehát 79,5%-uk tanult tovább 1906/07-ig. Túlnyomó többségük a bölcsészettudományi vagy az orvosi karra ment, de három rajztanár-jelöltet és egy művésznövendéket is találunk köztük.¹⁸² A leánygimnázium tandíja a fiú-középiskolákéhoz képest magas volt. 1897/98–1899/1900 között például az 1–4. osztályban évi 70, az 5–8. osztályban 100 forintot kellett fizetni, 1900/01 és 1902/03 között pedig 140, illetve 200 koronát.¹⁸³

179 SEBESTYÉNNÉ STETINA Ilona: Leánygimnázium. In: *NN*, 17. (1896) 320–323. – Az iskola az 1900-as évek végén az államsegély szerződés miatt átvette a fiúgimnáziumok tantervét, azonban az 1913/14-es tanévvel visszaállították saját korábbi tantervüket.

180 Wlassics Gyula beszéde az ONE leánygimnáziuma megnyitóján. In: *Az Országos Nőképző Egyesület leánygimnáziumának értesítője az 1896/97. iskolai évről*. Budapest, 1897. 34–36.

181 *Az Országos Nőképző Egyesület leánygimnáziumának értesítője az 1908/09. iskolai évről*. Budapest, 1909. 3.

182 *Az Országos Nőképző Egyesület leánygimnáziumának értesítője az 1906/1907. iskolai évről*. Budapest, 1907. 85–86.

183 1897/98-ban a fiú-középiskolák tandíja 3–60 forint között mozgott. BOD-SZÉKELY, 1898. 15.

A leánygimnázium ügyének neves pedagógusokat sikerült megnyerni. Kurátora az 1906/07. tanév végéig Beöthy Zsolt volt, aki a kurátorság mellett óradást is vállalt, a leánygimnázium felső tagozatának egyik osztályában magyartanított. A leánygimnázium tanári kara az első tanévben 13 főből állt.¹⁸⁴ Közülük csak kettő volt rendes tanár, kettő tanítónő, a többi kilenc fő pedig rendkívüli tanár. A rendkívüli tanárok között olyan nevek szerepeltek, mint Alexander Bernát, Beke Manó, Sebestyén Gyula.¹⁸⁵ Ha megvizsgáljuk, mely iskolában tanítottak az ONE leánygimnáziumán kívül a rendkívüli tanárok, a következő eredményt kapjuk: egyetemi rendkívüli tanár: 1 fő, egyetemi magántanár: 2 fő, főgimnáziumi igazgató: 2 fő, tanítónőképző intézeti igazgató: 1 fő, főgimnáziumi tanár: 1 fő, felsőbb leányiskolai tanár: 1 fő. Egy főről nincs adatunk. A tantestületet tehát valóban színvonalasnak nevezhetjük. Figyelemre méltó, hogy ennyi kiváló szakembert sikerült megnyerni közreműködésre. Jól mutatja ez, hogy tanügyi körökben is sokan felismerték a leánygimnázium fontosságát és tenni is hajlandóak voltak érte. Az első tanévben itt oktatók nagy többsége a következő években is tanított itt, bizonyára a jó tapasztalatok készítették maradásra őket. A tantestület bővült is. A rendkívüli tanárok esetében az újonnan érkezők főleg főgimnáziumi tanárok voltak, de akadt köztük tanítóképző intézeti, polgári leányiskolai és reáliskolai tanár is.

A leánygimnázium létrehozói helyesen ismerték fel, hogy a társadalom művelt rétegeiben kialakult az igény egy ilyen típusú iskolára. Az intézmény sikeresnek és népszerűnek bizonyult. A felvett tanulók létszáma 1904/05-ig folyamatosan növekedett (ld. 6. táblázat), az iskola diákjainak száma az első évhez képest négyszeresére emelkedett.¹⁸⁶ 1906/07-től 1909/10-ig (ld. 7. táblázat) csökkent a tanulólétszám, majd 1910/11-től újra növekedésnek indult és 1914/15-re elérte az 1904/05-ös állapotot. A világháború gyors növekedést hozott, 1916/17-ben már az 1896/97-es létszám több mint hatszorosa járt ide.

Az átmeneti csökkenés azzal függött össze, hogy az ONE vezetősége 1906/07-ben elhatározta, az intézményt váltakozó négy osztályú gimnáziummá alakítja át. A leánygimnáziumot olyan négy osztályos iskolává kívánták átszervezni, ahol felváltva az egyik évben csak páratlan (tehát 1., 3., 5., 7.), a másik évben csak páros (tehát 2., 4., 6., 8.) számú osztályok indultak volna. Ennek érdekében fokozatosan csökkentették az osztályok számát. 1907/08-ban nem indítottak 1. osztályt, a következő évben nem volt 2. osztály, majd 1. és 3. osztály és így tovább. Ez a rendszer azonban nem bizonyult megfelelőnek, ezért visszaállított-

184 A tanári karra vonatkozó adatok forrása: *Az Országos Nőképző Egyesület leánygimnáziumának értesítője* megfelelő kötetei.

185 Sebestyén Gyula a korabeli oktatásügy igen elismert alakja volt. Tanítóképző intézeti igazgatóként működött, majd 1899/1900-tól az Országos Közoktatásügyi Tanács tirkára lett. Sebestyén tíz éven át tanított történelmet a leánygimnáziumban. Csak 1906/07-ben hagyta abba más irányú elfoglaltságai miatt az itteni munkát. Beke és Alexander már korábban megváltak a leánygimnáziumtól, 1899/1900-ig tanítottak itt rendszeresen.

186 *Az Országos Nőképző Egyesület leánygimnáziuma értesítőjében* és a *Magyar Statisztikai Évkönyvben* közölt adatok között sajnos eltérések vannak, de a belőlük kiolvasható tendencia megegyezik.

Tanév	Rendes tanulók		Magántanulók		Összesen	
	Felvett	Vizsgát tett	Felvett	Vizsgát tett	Felvett	Vizsgát tett
1896/97	90	81	14	5	104	86
1897/98	157	146	23	14	180	160
1898/99	226	209	14	14	240	223
1899/1900	292	280	17	16	309	296
1900/1901	296	288	16	14	312	302
1901/02	317	304	26	26	343	330
1902/03	339	316	36	35	375	351
1903/04	367	354	26	24	393	378
1904/05	399	368	25		424	
1905/06	400	381	23		423	
1906/07	367	354	29	29	396	383
1907/08	309	299	27	27	336	326
1908/09	282	269	33	33	315	302
1909/10	228	215	26		254	
1910/11	250	230		28		258
1911/12	281	269		27		296
1912/13	293	286	28		321	
1913/14	357	347	26		383	
1914/15	400	388	22		422	
1915/16	462	446	51	42	513	488
1916/17	593	573	91	77	684	650

ták a nyolc osztályos gimnáziumot. 1913/14-től újra minden évben nyolc osztály indult. Sőt, még növelték is az osztályok számát, 1914/15-ben már párhuzamos osztályt is felállítottak.

A leánygimnázium tanulóinak 8,3%-a magántanuló volt 1896/97–1916/17 között. Különösen az első két tanévben (1896/97, 1897/98) volt magas arányuk, 13,5%, illetve 12,8%. Összevetve a fiú-középiskolák adataival az 1913/14–1915/16-os évekből azt tapasztaljuk, hogy az ONE iskolájában magasabb volt ebben az időszakban a magántanulók aránya (8,1%), mint a fiúiskolákban (6,2%). Különösen akkor szembetűnő a különbség, ha csak a fiú középiskolásokhoz viszonyítunk. A fiúk között ugyanis csak 4,7% volt a magántanulók aránya. Feltételezhetjük, hogy a magántanulók közül sokan azért választották a tanulás e módját, mert az iskolától távol laktak. A fiúk esetében tehát azért jóval alacsonyabb ez az arány, mert lakóhelyük közelében többnyire minden nehézség nélkül találtak középiskolát, így nem kellett magántanulóként valamely távoli iskolába beiratkozniuk.

A magántanulók magas arányából tehát arra következtethetünk, hogy az ONE leánygimnáziumában sok Budapesttől távol lakó leány is tanult. Ezt a

megállapítást alátámasztják az iskola tanulóinak illetőségére vonatkozó adatok is.¹⁸⁷ 1897/98–1906/07 között az összes (nyilvános és magán-) tanuló 25%-a nem volt budapesti vagy Pest megyei. Különösen az első években (1897/98–1899/1900) volt magas a távolabbról jövők aránya (42,2%). Arányuk ezután csökkent ugyan, de még 1910/11–1916/17 között is magas volt. A csak a nyilvános tanulókra vonatkozó adatok szerint ekkor 14%-uk érkezett Budapesten és Pest megyén kívülről. A magántanulókat is figyelembe véve ez a szám bizonyára még növekedne is. Az ONE leánygimnáziumának vonzáskörzete tehát túlterjedt Budapest és Pest megye határán.¹⁸⁸ Az ONE felkészült a távolabbról érkezők fogadására. Az egyesület tanintézete mellett internátus működött, ahol nemcsak szállást és teljes ellátást kaptak a diáklányok, hanem különórákra (például zongora, angol) is járhattak.

2.4.4. A felsőbb leányiskolákkal kapcsolatban szervezett gimnáziumi tanfolyamok

A nők középiskolai képzésének megszervezésére vonatkozó másik elképzelés a felsőbb leányiskola fölé szervezett gimnáziumi tanfolyam volt. A VKM ezt a koncepciót tette magáévá. Wlassics még az 1901-es költségvetési vitában is hangsúlyozta, nem tartja még szükségesnek, hogy az állam leánygimnáziumot állítson fel. Úgy vélte, az általános műveltség megszerzésének megfelelő szintre a felsőbb leányiskola, amelyet fejleszteni igyekezett. Az érettségizni szándékozók számára pedig elégségesnek tartotta két-három, a felsőbb leányiskolára épülő gimnáziumi tanfolyam fenntartását.¹⁸⁹

Az első ilyen gimnáziumi tanfolyam a budapesti VI. kerületi állami felsőbb leányiskolában nyílt meg 1897 szeptemberében.¹⁹⁰ Létrehozása oly módon történt, hogy a felsőbb leányiskola 5. osztálya mellett egy gimnáziumi irányú 5. osztályt is indítottak, melybe a tovább tanulni szándékozók kerültek, ők ettől kezdve a fiúgimnázium görögpótlós osztályainak követelményeihez igazodó tanterv szerint tanultak. Ezek a diákok a 6. osztály után még 7. és 8. osztályt is végeztek, tehát nem hat, hanem nyolc évig látogatták az iskolát. Maga a gimnáziumi tanfolyam lényegében négy évig tartott. A felvétel előfeltétele a 4. felsőbb leányiskolai vagy a 4. polgári iskolai osztály elvégzése volt.

A gimnáziumi tanfolyam kiépítése felmenő rendszerben történt. Az 1897/98-as tanévben az 1. osztály indult be, ami azt jelentette, hogy az egyik 5. osztályt gimnáziumi irányúvá tették.¹⁹¹ A gimnáziumi tanfolyam az 1900/01-es tanévben vált teljessé, ekkor indult be a 4. (illetve 8.) osztály. Az első gimnáziumi osztály 1900/01-ben jutott el az érettségiig. Mivel az iskolának nem volt joga

187 Az adatokat az Országos Nőképző Egyesület leánygimnáziuma értesítőiből vettem.

188 Az ONE leánygimnáziuma diákságának és tanári karának összetételére részletesebben ld. MÜLLER, 2000.

189 [cím nélkül] *NN*, 22. (1901) 2–3. sz. 105.

190 Mint már szó esett róla, itt már 1893/94-ben a 6. osztály fölé két évre tervezett továbbképző tanfolyamot állítottak fel kísérletképpen. Ennek célja csak az általános műveltség bővítése volt, érettségire nem készített fel.

191 Gimnáziumi osztály felsőbb leányiskolában. In: *NN*, 18. (1897) 6. sz. 277–278.

érettségi tartására, a növendékek az V. kerületi állami főgimnáziumban tették le az érettségi vizsgát. Ez a gyakorlat 1905-ig fennmaradt. A gimnáziumot a VKM 1905. december 14-i 102297. sz. rendeletével a teljes, nyilvános főgimnázium jellegével és jogaival ruházta fel, megkapta tehát a nyilvánosság, államilag érvényes bizonyítványok kiadása és gimnáziumi érettségi vizsgák tartásának jogát.¹⁹² Az intézményben az 1905/06-os iskolaév végén zajlott az első érettségi vizsga.

Az 1896/97-es tanévben a budapesti IV. kerületi községi felsőbb leányiskolában is gimnáziumi tanfolyam indult. A gimnázium 7–8. osztályának megfelelő osztályokat állítottak fel a felsőbb leányiskola 6. osztálya fölé. 1901-től már az 5. osztálytól folyt a a gimnáziumi oktatás, a VI. kerületi állami felsőbb leányiskolai gimnáziumi tanfolyamhoz hasonlóan. A gimnáziumi tanfolyam kezdetben magánkurzusként működött, 1903/04-ben vette át a főváros.¹⁹³ 1906-ban kapott főgimnáziumi jelleget és jogokat.

Hosszú éveken át csak az ONE leánygimnáziuma, a budapesti VI. kerületi állami felsőbb leányiskolával kapcsolatos leánygimnázium, valamint a budapesti IV. kerületi községi felsőbb leányiskolával kapcsolatos leánygimnázium volt olyan nyilvános jelleggel felruházott iskola, mely nőknek gimnáziumi képzést nyújtott. Pedig a leánygimnázium iránti érdeklődés nagynak bizonyult. A *Nemzeti Nőnevelés* 1897-ben megállapította: „... mondhatjuk, hogy nagy a tolongás a leánygimnáziumok felé. Az említett osztályokban a növendék-létszám 30-40 közt változik annak daczára, hogy mindenütt számos fiatal leányt utasítottak helyszűke miatt vissza, s hogy a legtöbb helyen csak az általánosan jeles bizonyítványokkal bíró leányokat vették fel.”¹⁹⁴

1897 őszen még egy leánygimnáziumi tanfolyam indult. A VII. kerületi Barcsay utcai állami főgimnáziummal kapcsolatban állítottak fel egy, a lányokat érettségire felkészítő tanfolyamot. Ez az úgynevezett, VII. kerületi nőgimnáziumi tanfolyam a négy polgárit végzetek esetében három, a felsőbb leányiskolát vagy tanítónőképzőt végzetek számára két éves volt. Diákjai a VII. kerületi állami főgimnáziumban tették le az érettségi vizsgát.¹⁹⁵

Az említett leánygimnáziumok mind Budapesten működtek. Vidéken sokáig nem volt ilyen jellegű nyilvános iskola. A lányok ezért vagy Budapestre mentek, vagy magántanulóként valamely főgimnáziumban tanultak, és tettek érettségi vizsgát. A *Magyar Statisztikai Évkönyv* adatai szerint az első leánygimnázium vidéken Kolozsváron létesült, az 1911/12-es tanévtől római katolikus egyházközségi leánygimnázium működött ott. A következő ilyen típusú vidéki iskolát a VKM hozta létre, a fiumei állami felsőbb leányiskola 4. osztálya fölé állítottak fel

192 Az első állami leánygimnázium. In: *NN*, 27. (1906) 1–2. sz. 71–72.

193 A Budapest IV. kerületi községi nyilvános felsőbb leányiskola és a vele kapcsolatos leánygimnáziumi tanfolyam az 1903/04. tanévben. In: *NN*, 25. (1904) 9. sz. 383–384.

194 Leánygimnáziumok szaporodása. In: *NN*, 18. (1897) 6. sz. 278.

195 Leánygimnáziumok szaporodása. In: *NN*, 18. (1897) 6.sz. 278. – Az *NN* ugyanebben a cikkében beszámol arról is, hogy Horváth Janka magán leánynevelő intézetében is működik leánygimnázium. Erre vonatkozó adatot azonban máshol nem találtam.

gimnáziumi osztályokat. A leánygimnázium 1. osztálya (5. osztály) az 1912/13. tanév elején nyílt meg. A fiúmei iskola a budapesti VI. kerületi állami felsőbb leányiskola és leánygimnázium szervezetét követte.¹⁹⁶ Ugyanerre a mintára szerveződött a debreceni református felsőbb leányiskola mellett az 1913/14. tanév elején megnyílt gimnáziumi tanfolyam is. 1913 szeptemberében a tanfolyam első osztálya indult be.¹⁹⁷ Az 1913/14-es tanévben két másik leánygimnázium is nyílt. Kolozsváron az állami felsőbb leányiskola mellett hoztak létre gimnáziumi tanfolyamot, Sopronban pedig a Szent Orsolya-rendi apácák nyitották meg leánygimnáziumukat.¹⁹⁸ A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1913. évi beszámolója szerint a lányok továbbra is „tódultak” a gimnáziumok felé, és több vidéki város (Pozsony, Győr, Kassa, Besztercebánya) is sürgette ilyen típusú intézmények felállítását.¹⁹⁹ Szegeden már 1912-ben tervezték leánygimnázium létrehozását.²⁰⁰ E tervek nem valósultak meg, legalábbis nem rendelkezünk erre vonatkozó adatokkal. Tudjuk viszont, hogy 1914 szeptemberében új, katolikus leánygimnázium nyílt Budapesten a Szent Szív Intézet vezetése alatt. Az intézményt a VKM nyil-

196 *Magyarország közoktatásügye az 1912. évben.* Budapest, 1914. 18.

197 *Magyarország közoktatásügye az 1913. évben.* Budapest, 1915. 13.; A debreceni református felsőbb leányiskola és leánygimnázium és a vele kapcsolatos internátus és elemi leányiskola értesítője az 1913/14-ik iskolai évről. Ismertetés. In: *NN*, 35. (1914) 9–10. sz. 488–489.

198 *Magyarország közoktatásügye az 1913. évben.* Budapest, 1915. 13.

199 *Magyarország közoktatásügye az 1913. évben.* Budapest, 1915. 15.

200 [cím nélkül] *NT*, 6. (1912) 7. sz. 129.; Leánygimnázium Szegeden. In: *NT*, 4. (1910) 7. sz. 120.

Iskola	Tanév														
	1900/01	01/02	02/03	03/04	04/05	05/06	06/07	07/08	08/09	09/10	10/11	11/12	12/13	13/14	14/15
ONE leánygimnáziuma	307	330	353	378	391	402	383	326	307	244	267	297	316	367	404
Bp. IV. ker. közs. leánygimn.							321	340	372	421	499	343	505	552	580
Bp. VI. ker. áll. leánygimn.							132	134	148	158	177	175	176	183	174
Kolozsvári r. k. leánygimn.												36	93	146	170
Fiumei áll. leánygimn.													15	24	42
Kolozsvári áll. leánygimn.														32	71
Soproni Orsolya-rendi leányg.														13	11
Bp. r. k. leányg. (Szent Szív)															42
Debreceni leánygimn.														15	35
Összesen	307	330	353	378	391	402	836	800	827	823	943	851	1105	1332	1529

vánossági joggal ruházta fel. Érdekessége, hogy nyolc osztályosra tervezték. 1914-ben 1. és 5. osztálya indult be.²⁰¹ Az említett vidéki iskolákat a *Magyar Statisztikai Évkönyv* a „nem teljes gimnáziumok” kategóriába sorolta.

A létrejött leánygimnáziumok csak néhány száz lány középiskolai képzését biztosíthatták. Bár tanulók száma folyamatosan emelkedett (ld. 7. táblázat), mégis elenyésző volt a fiú-középiskolák tanulólétszámához képest. Összehasonlításképpen: a fiú-középiskolák diákjainak száma 1895/96-ban 51.716, 1900/01-ben 59.302, 1905/06-ban 63.739, 1910/11-ben 71.301, 1915/16-ban 79.698 fő volt.²⁰²

A beindult leánygimnáziumok, illetve gimnáziumi tanfolyamok nem voltak képesek kielégíteni a megnövekedett igényeket. Erre utal, hogy a középiskolai leánytanulók között még 1913/14–1915/16 között is igen magas volt a magántanulók aránya. A lányok csaknem fele magántanulóként végezte a középiskolát, bizonyára azért, mert nem volt lakóhelye közelében leány-középiskola, esetleg nem tudott a túljelentkezés miatt oda bejutni. Igen sok leány tehát valamely fiú-középiskolában (főleg gimnáziumban) magántanulóként folytatott középiskolai tanulmányokat. Ez eleve hátrányos helyzetet jelentett számukra, márcsak azért is, mert az oktatás e formája jóval drágább volt, mint a nyilvános középiskola. A magántanulóknak a tandíj (1898-ban évi 3–60 forint) mellett vizsgadíjat (1898-ban 40 forint) is kellett fizetniük, ehhez járult még a magántanárok díjazása.²⁰³ A létrejött leánygimnáziumok a középiskolába törekvő nők egy részét tudták csak befogadni. Mind erőteljesebbé váltak ezért a koedukációt követelő hangok.

2.4.5. Törekvések a koedukációra

Mint láttuk, már az *Élet* szerkesztője, Vikár Béla is fiúk és lányok közös oktatását szorgalmazta.²⁰⁴ A koedukációt nem a leány-középiskolák hiánya miatt tartotta szükségesnek, úgy látta ugyanis, ezt a problémát egyszerűen leánygimnáziumok feállításával is meg lehetne oldani, hanem azért, mert férfi és nő viszonyát kívánta megváltoztatni. Úgy vélte, hogy a nemek szerint különválasztott iskola újratermeli férfi és nő elkülönülését a társadalomban. Az ő eszménye azonban a nemek közötti olyan viszony volt, ahol a felek kölcsönösen elismerik egymás értékét, harmonikusan együtt tudnak működni. Ennek megvalósításához lenne szükség véleménye szerint koedukált iskolákra: „Az egymásra utaltság érzete, a kölcsönös megbecsülés, egymás értékének föl- és elismerése a két nembeli fiatalság közt már az iskolában kell hogy megkezdődjék; úgy fog az később az életben is érvényesülni. A szoros kölcsönhatás férfi és nő közt, mely a társadalom fejlődésére s a társadalom erkölcsének

201 *Magyarország közoktatásügye az 1914. évben*. Budapest, 1916. 14.; Új leánygimnázium. In: *NN*, 35. (1914) 6. sz. 325–326.

202 Adatok forrása: *MSÉ* megfelelő kötetei.

203 *BOD-SZÉKELY*, 1898. 15.

204 Ld. A nők ügyében. Csáky Albin gróf úrnak. In: *Élet*, 1. (1891) 1. köt. 365–370.; Jövő. In: *Élet*, 1. (1891) 2. köt. 77–82.; *VIKÁR*, 1893.

205 Jövő. In: *Élet*, 1. (1891) 2. köt. 81.

*fennmaradására nélkülözhetetlenül szükséges, másként mint az egész ifjúkoron át tartó baráti és társi érintkezés útján elő nem állhat.*²⁰⁵

Vikár Béla tehát meglehetősen radikális elveket vallott, amit Pulszky Polyxena már idézett reagálása mindjárt egyértelművé is tett. Ő ugyanis éppen arra hivatkozva utasította el a koedukációt, hogy az iskolának figyelemmel kell lennie férfi és nő eltérő karakterére, és fel kell készítenie különböző társadalmi szerepére. Pulszky Polyxena álláspontja sokkal jobban tükrözi a közvéleményt, mint Vikár Béláé. Még a nők magasabb képzésének szorgalmazói közül is sokan elfogadták a nemek karakteréről és társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyéről vallott polgári felfogást, azt nem óhajtották teljesen szétrombolni.

A koedukáció kérdése később is újra és újra felbukkant. 1898-ban például a *Magyar Pestalozzi* című, nevelési kérdésekkel foglalkozó lap intézett körkérdezt a nőneveléssel kapcsolatban néhány tekintélyes hölgyhöz.²⁰⁶ A kérdések között szerepelt a koedukációra vonatkozó is. A megkérdezett négy hölgyből kettő fiúk és lányok közös oktatása mellett foglalt állást. Egy fő attól tette függővé helyeslését, hogy az adott tanár mennyire tudja megvédeni a lányokat azoktól az inzultusoktól, melyek a fiúk részéről érhetik őket. Az egyik válaszadó nem nyilatkozott a kérdéstről, ő azonban a nők szellemi pályára bocsátását is ellenezte, tehát valószínűleg a közös oktatást sem helyeselte volna.

A leányok középiskolai oktatása iránti igény növekedésével a század elejétől mind többen követelték a koedukációt.²⁰⁷ Elsősorban arra hivatkoztak, hogy nincs elegendő leány-középiskola, ezért lehetővé kell tenni, hogy a lányok látogathassák a fiúiskolákat. Főleg a vidéken élő lányok számára követelték ezt a jogot, hiszen ott alig voltak gimnáziumi képzést nyújtó iskolák. Fennállt természetesen a lehetőség, hogy a lányokat a nagyvárosokba küldjék tanulni, ez azonban igen költséges volt, és nem is szívesen engedték el a őket otthonról.²⁰⁸

Különösen az FE szorgalmazta fiúk és lányok közös oktatását. 1906. május 20-án külön nagygyűlést tartottak a koedukáció érdekében. Itt elhatározták, kéri a VKM-től lányok és fiúk közös oktatásának engedélyezését az ország összes iskolájában, valamint a tudományegyetem, a műegyetem és valamennyi szakiskola megnyitását nők előtt a férfiakra érvényes felvételi szabályok mellett.²⁰⁹ Itt tehát összekapcsolódott közép- és felsőoktatás kérdése. Az FE azon alapvető céljából kiindulva, hogy a tudományos és gyakorlati képzés minden ága hozzáférhető legyen nők számára is, mind a közép-, mind a felsőfokú oktatási intézmények nők előtti megnyitását követelte. Összefonódott a két ügy az FE 1910. július 16-i, a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez intézett beadványában is. Ebben a jogi kar és a műegyetem megnyitását, a nők egyetemi felvételénél a

206 A kérdésekre válaszoltak: Beksics Gusztávné, Szabóné Nogáll Janka, Ábrányiné Katona Clementina, Hugonnai Vilma.

207 Utalt erre az 1916-os reformrendelet is (ld. VÁSONY, 1916. 343.). Ld. még SZIGETHY, 1914.

208 Hacker Boriska szerint egy lány ily módon való taníttatása 1500–2000 koronába került 1916-ban (HACKER Boriska: A leányközépiskolák reformja és a koedukáció. In: *A Nő*, 3. (1916) 10. sz. 155–156.)

209 A Feministák Egyesületének évi jelentése. In: *NT*, 1. (1907) 4. sz. 65.

férfikakkal azonos szabályok alkalmazását, valamint azt kérték, hogy lányokat is vegyenek fel fiúgimnáziumokba rendes tanulóként. Úgy látták, nem érdemes mindenütt külön leánygimnáziumot felállítani, hiszen csak néhány lányról van szó, sokkal praktikusabb lenne a koedukáció. Hivatkoztak arra, hogy egy-egy magántanuló leány rendszeresen bejár a fiúgimnáziumba. A VKM azonban nem pártolta ezt a kérést, elzárkózott a koedukáció engedélyezésétől.²¹⁰ Az FE és lapja, *A Nő és a Társadalom*, majd *A Nő* a továbbiakban is többször foglalkozott a koedukáció kérdésével.²¹¹

A vallás- és közoktatásügyi kormányzat nem támogatta fiúk és lányok közös oktatását. Az akkori kultuszminiszter, Jankovich Béla még 1914-ben is hangsúlyozta, nem helyesli a koedukációt, ezért inkább a középfokú leányiskolák számát kívánja növelni.²¹² Többek között ezzel indokolta az általa bevezetett 1916-os leányközépiszkolai reform szükségességét is. Figyelemre méltó ezzel kapcsolatos megállapítása: „...nem lehet megtűrni és megengedni a leányoknak a fiúkkal való együttnevelését, mely az oktatás alsó és felső fokán lehet üdvös, de a középsőn feltétlenül elkerülendő.”²¹³ Tehát elsősorban az oktatás középső szintjén tartották fontosnak, hogy a lányok nemük sajátosságainak és társadalmi szerepüknek megfelelő képzést kapjanak. Erre utal az a tény is, hogy a lányoknak teljesen új típusú iskolát (felsőbb leányiskola), hoztak létre. Azzal függ ez össze, hogy a középfokú oktatást elsősorban a művelt középosztály gyermekeinek szánták. A nemek társadalmi szerepéről vallott polgári felfogás pedig éppen ezt a társadalmi réteget hatotta át a legerőteljesebben. Elsősorban tehát a középosztály leányainak szánt iskolákban tartották fontosnak felkészíteni őket női hivatásukra. A középiszkolás korú (10–18 éves) fiúk és lányok életkori sajátosságai is szerepet játszottak abban, hogy különösen a középiszkolákban ellenezték a koedukációt. Ebben az életkorban ugyanis különösen veszélyesnek tartották fiúk és lányok együtttanulását.

Bár a VKM nem volt híve fiúk és lányok közös oktatásának, 1914-ben mégis engedélyezte, hogy a fiú-középiszkolákban magántanuló lányok esetről-esetre megadandó engedély alapján bizonyos demonstratív tárgyak (például természettan, számtan stb.) óráira bejárhassanak. Jellemző módon a szünetet a fiúktól elkülönülve, felügyelet alatt kellett tölteniük.²¹⁴

Mitől féltették a lányokat? Tartottak attól, hogy erkölcsük romlanak, ha a fiúkkal együtt tanulnak. A koedukáció ellenzői rámutattak arra is, hogy a nők biológiai és lelki fejlődése más mint a férfiaké, ezért nem lehet őket együtt tanítani. Hivatkoztak arra – mint láttuk –, hogy különbözik férfi és nő társadalmi szerepe, s az iskolának mindkét nemet speciális hivatására kell felkészítenie.

210 MOL, K 500, 6, 1916, 1, 93882.

211 1911-ben például küldöttség járt ez ügyben a vallás- és közoktatásügyi miniszternél, az 1918. november 28-i naggyűlés egyik határozati pontja is a koedukációt követelte.

212 SZIGETHY, 1914.

213 Idézi: VÁSONY, 1916. 344.

214 FODOR Ferenc: Leányok a fiúiskolákban. In: *NN*, 36. (1915) 416–422.

215 SZÉKELY György: A koedukáció kérdéséhez. In: *NN*, 31. (1910) 8–9. sz. 385–389.

A *Nemzeti Nőnevelés* egyik cikkírója azt is megfogalmazta, hogy az összes iskola megnyitása női proletáriátus létrejöttéhez vezetne.²¹⁵ Itt tehát a koedukáció elutasítása mögött az a szándék állt, hogy megakadályozzák nagyobb számú nő szellemi pályára áramlását.

A koedukáció hívei természetesen cáfolták az ellenzők érveit. Hangsúlyozták például, hogy az együttnevelés nem jár erkölcsi veszéllyel, sőt éppen természetessé teszi a két nem érintkezését, hiszen megszokják egymást. Külföldi tapasztalatokra hivatkozva azt állították, még pozitívan is hat a koedukáció a tanulók viselkedésére. A lányok például szelídítőleg hatnak a fiúkra. Általában szívesen utaltak a jó külföldi tapasztalatokra.²¹⁶ Hangsúlyozták, a lányok is képesek olyan szellemi teljesítményekre, mint a fiúk. Legfontosabb érvük – azon kívül, hogy a lányok számára is elérhetővé kell tenni a középiskola nyújtotta műveltséget és képesítést – az volt, hogy meg kell változtatni a nemek viszonyát. Vikár Béla elképzeléseihez hasonlóan úgy vélték, a cél, „*hogy bajtársak legyenek fiúk és leányok már tanulásuk idején, értékeljék egymást emberi szempontok alapján és ne lássanak egymásban sem titokzatosan izgató lényeket, sem helyzetüket rontó illoyális versenytársakat.*”²¹⁷

2.4.6. Az 1916-os leány-középfiskolai reform

Az állam sokáig nem tartotta érdekének, illetve úgy vélte, nincs is arra igény, hogy nők nagyobb számban egyetemi tanulmányokat folytassanak és megszerezzék az ehhez szükséges előképzettséget. Ennek megfelelően nem szorgalmazta leánygimnáziumok felállítását, ehelyett inkább a hagyományos női szerepre felkészítő felsőbb leányiskolát igyekezett fejleszteni. Különösen jellemző Wlassics tevékenységének kettőssége: egyrészt megnyitotta az egyetem egyes karait a nők előtt, másrészt nem támogatta a nők gimnáziumi képzésének jelentősebb bővítését. Úgy vélte, az ONE leánygimnáziuma és a két felsőbb leányiskolával kapcsolatos gimnáziumi tanfolyam elégséges a gimnáziumi képzés iránti igény kielégítésére, ennél többre nincs szükség. Biztosította ugyan a felsőfokú képzés lehetőségét, de nem tartotta kívánatosnak, hogy ezt nők nagyobb számban kihasználják, s ezért ennek előfeltételeit is csak kevesek számára teremtette meg. Már az egyetem megnyitását hírül adó rendeletében is hangsúlyozta, csak néhány, különösen tehetséges nő egyetemi képzése a cél, s még 1906-ban is így vélekedett: „*módot kell ugyan adni arra, hogy gimnáziumi kiképzésben is részesíthessenek a leányok, de hogy általában felsőbb leányiskolák helyett érettségi vizsgával összekötött gimnáziumok állíttassanak fel, ezt indokoltnak nem tarthatom, mert a nők legnagyobb részének jövője ily kiképzést nem igényel.*”²¹⁸ Az őt követő kultuszmi-

216 Pl. ÁBRÁNYINÉ KATONA Clementin: A női kérdés iskolai vonatkozással. In: *Magyar Pestalozzi*, 1. (1898) 8. sz. 41–42.; OBLÁTH Miranda, Dr.: Leányok a fiúiskolákban. In: *NN*, 35. (1914) 3. sz. 132–137.; HACKER Boriska: A leányközépfiskolák reformja és a koedukáció. In: *A Nő*, 3. (1916) 10. sz. 155–156.

217 GLÜCKLICH Vilma: A leányközépfiskolák reformja. In: *A Nő*, 2. (1916) 8. sz. 119.

218 A modern nő hivatása. In: *Az Újság*, 4. (1906) 354. sz. 65.

niszterek is hasonlóan gondolkoztak. Még 1914-ben is úgy vélte az akkori vallás- és közoktatásügyi miniszter, Jankovich Béla, hogy elsősorban a felsőbb leányiskolát kell fejleszteni. Ő azonban már hajlandónak mutatkozott a nők gimnáziumi képzésének fejlesztésére is, rámutatva, ha már megengedték a nőknek, hogy egyetemre mehessenek, felkészítésükről is gondoskodni kell.²¹⁹

A lányok középfokú oktatásának átfogó rendezésére csak 1916-ban került sor, pedig már hosszú évek óta égető problémát jelentett e kérdés megoldatlansága. A 19. század végére nyilvánvalóvá vált – mint láttuk –, hogy a felsőbb leányiskola nem tud eleget tenni a leányoktatással szemben támasztott új követelményeknek, hiszen semmilyen gyakorlati képzést sem nyújtott, és a közvetített általános műveltség sem felelt meg a megváltozott igényeknek. A nők egyetemi tanulmányokra való felkészítése szintén megoldatlan volt. Egyrészt kevés helyen folyt ilyen irányú képzés, másrészt a felsőbb leányiskolákban szervezett gimnáziumi tanfolyamok sem jelentették a gimnáziumi oktatás megfelelő formáját. A vallás- és közoktatásügyi miniszter a reform ügyében kiadott rendeletében hivatkozott is erre: „*Nem felelnek meg e célnak a felsőbb leányiskolák IV. osztályára épített leánygimnáziumok sem, mert az alsó négy osztály a jelenlegi tanításterv mellett nem alkalmas alapja a leánygimnáziumnak s azért a pótlendő tanításanyag nagy terjedelme miatt a leányok a felső osztályokban mértéktelenül megterhelhetnek.*”²²⁰ A kultuszminiszter egyébként hibának tartotta azt is, hogy a létrejött leánygimnáziumokat – megfelelő törvényi szabályozás hiányában – az 1883. évi 30. tc. alapján teljesen a fiú-középiszkolák mintájára szervezték. Ez szerinte „*pedagógiai szempontból, a nők oktatásánál megkívánt különös követelmények mellőzése miatt célszerűtlen.*”²²¹

Az 1916-os reform meg kívánt felelni a társadalom támasztotta (már nem teljesen) új igényeknek, és tekintettel kívánt lenni a nő speciális tulajdonságaira és feladatára is. Az utóbbi jegyében – a jogos kritikák ellenére – megtartotta, sőt a leány-középiszkola alaptípusává tette a felsőbb leányiskolát. A rendelkezés szerint ugyanis a leány-középiszkola alsó tagozata egységes lett,²²² az erre épülő felső tagozat három ágú volt: lehetett három évfolyamos felső leányiskola, három évfolyamos felső kereskedelmi iskola vagy négy osztályos leánygimnázium. A vallás- és közoktatásügyi miniszter a felső leányiskola felállítását mindennütt elrendelte, e mellé állíthattak leánygimnáziumot vagy felső kereskedelmi iskolát. A leány-középiszkola tehát háromféle lehetett: tiszta felső leányiskola, felső leányiskola és leánygimnázium vagy felső leányiskola és kereskedelmi iskola. Másféle csoportosításhoz külön miniszteri engedély kellett. Kivételt a már fennálló önálló leánygimnáziumok és női felső kereskedelmi iskolák képeztek, melyek fennmaradhattak régi szervezetükkel.

219 SZIGETHY, 1914

220 A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1916. július 14-i 86,1000. sz. rendelete. Idézi: VÁSÖNY, 1916. 344.

221 Uo. 344.

222 A középfokú leányiskolák alsó négy osztályának egységesítését az ONE és a Magyarországi Nőegyesületek Szövetsége már 1911-ben javasolta a VKM-nek. (SZIGETHY Karolina: Egységes leányiskolák. In: *NN*, 34. (1913) 5–6. sz. 187–190.)

Az új felsőbb leányiskola alapfeladata – mint láttuk – a női hivatásra való felkészítés, illetve az ennek megfelelő általános műveltség közvetítése volt. A leánygimnázium céljául azt szabták, „*hogy oly nőnevelő irányú magasabb általános műveltséget adjon a leánynak, amely egyenlő értékű a fiúgimnáziumokéval és őt meghatározott főiskolai tanulmányokra képessé teszi.*”²²³ Az új leánygimnázium tehát hangsúlyozottan nőnevelési intézmény volt, a fiúgimnáziummal egyenértékű, de nem azonos általános műveltséget közvetített.

A leánygimnáziumi érettségi bizonyítvány az új szervezeti szabályzat szerint jogosított arra, hogy tulajdonosa tanulmányokat folytasson mindazon felsőoktatási intézményekben, melyek a nők előtt nyitva álltak, így például a tudományegyetemek orvosi karán és bölcsészkarán, a gyógyszerészeti tanfolyamon, a polgári iskolai tanítónőképző intézetben, az országos rajztanárképző főiskolán, a kereskedelmi és színművészeti akadémiákon. A továbbtanulás mellett egyes pénzkereső pályákra lépést is lehetővé tette: jogosított az érettségihez kötött közhivatali pályákra, amennyiben ezek a pályák nők számára is hozzáférhetőek voltak.

A leány-középiszkola harmadik ága – mint erről a szakiskolák tárgyalásánál már szó esett – kifejezetten gyakorlati irányú volt, a kereskedelmi ismereteket követelő pályákra készített fel.

A leánygimnázium alsó tagozatának tanterve természetesen lényegesen eltért a fiúgimnáziumétól, hiszen mind a három fajta leány-középiszkola alsó tagozatának tananyaga közös volt.²²⁴ Így a lányok nem tanultak az 1–4. osztályban latint. Tanultak viszont első idegen nyelvként németet (az 1. osztálytól) és második idegen nyelvként franciát (a 3. osztálytól). A fiúknál a latin volt az első idegen nyelv (1. osztálytól) és a német a második (3. osztálytól). A leány-középiszkolák alsó tagozatának tantervében szerepeltek speciálisan nőknek szánt tárgyak. Ilyen volt a kézimunka (1–4. osztályban), de ide sorolhatjuk az éneket (1–4. osztályban) és a rajzot (1. osztálytól) is, a nők nevelésében ugyanis különösen fontosnak tartották az esztétikai elemet.

A leánygimnázium felső tagozatának – tehát a tulajdonképpeni gimnáziumi tanfolyamnak – tanterve már jóval közelebb állt a fiúgimnáziuméhoz. Lényegében ugyanazokat a tárgyakat tartalmazta, azzal a különbséggel, hogy a lányoknál még 5–6. osztályban is szerepelt a rajz, a 7. osztályban pedig az egészségtan. Az utóbbi bizonyára az anyai hivatásra való felkészítést szolgálta. Az egész felső tagozatban szerepelt egyébként fakultatív tantárgyként az ének és a rajz. A lányok 5. osztályban kezdtek latint tanulni, méghozzá igen magas óraszámban, hogy bepótolják lemaradásukat a fiúkkal szemben. A fiúgimnazisták az 5. osztálytól görögöt vagy görögpótló tárgyat tanultak. A lányoknál ez oly módon került be a tantervbe, hogy 5. osztálytól vagy a franciát folytatták, vagy görögöt

223 A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1916. július 14-i 86,1000. sz. rendelete. Idézi: VÁSONY, 1916. 347.

224 A tantervek megtalálhatóak: VÁSONY, 1916. 355.; MÉSZÁROS, 1991. 126., 114.

Tanév	Abszolút szám			Arány (%)	
	Összes	Fiú	Lány	Fiú	Lány
1900/01	4079	4039	40	99,02	0,98
1904/05	4628	4545	83	98,21	1,79
1908/09	4934	4815	119	97,59	2,41
1912/13	5534	5294	240	95,66	4,34
Összes	19175	18693	482	97,49	2,51

Ré emancipáció.

Milyenek voltak Majoros apóval a nőiák?

Korabeli karikatúra – ironikus utalás Majoros István képviselőre,
aki a politikai egyenjogúság témakörében
törvényjavaslatot nyújtott be a parlamentben

tanultak. A leányoktatás hagyományainak megfelelően tehát az 1916-os reform is elsősorban a modern nyelvekre helyezte a hangsúlyt a klasszikus nyelvekkel szemben, és fontos szerepet juttatott az esztétikai képzést szolgáló tárgyaknak. Helyt kaptak a tantervben a speciális női hivatásra felkészítő tárgyak is.

Az új leánygimnázium komoly hibája volt, és erre már bevezetésekor rámutattak, hogy a gimnáziumi képzést mindössze négy évre korlátozta, ez nem volt elegendő a megfelelő tudásanyag közvetítésére.²²⁵ Ez az iskolatípus sem oldotta meg tehát megfelelőképpen a nők középiszkolai képzését. Mint Nagyné Szegvári Katalin a nőnevelésről írt könyvében megállapítja, a dualizmus időszakának kultúrpolitikája mindvégig adós maradt az olyan női középiszkolával, mely alkalmas lett volna arra, hogy a nőket megfelelően felkészítse a felsőfokú tudományos képzésre.²²⁶

A leány-középiszkolai reform nyomán szép számban alakultak leánygimnáziumi tagozatok. 1918-ban Budapesten 7, vidéken 24 gimnáziumi tagozattal rendelkező leány-középiszkola működött. Ezek közül 21-et felső leányiskolával kapcsolatban állítottak fel, három pedig olyan iskolában működött, ahol felső leányiskola és kereskedelmi iskola is volt. Rajtuk kívül találunk még két önálló leánygimnáziumot is. Összehasonlításképpen: az 1918-ban Magyarországon működő 47 leány-középiszkolából 45-nek volt felső leányiskolai, 12-nek felső kereskedelmi iskolai ága. Sokkal több helyen hoztak tehát létre a felső leányiskola mellett leánygimnáziumot, mint felső kereskedelmi iskolát.²²⁷

2.4.7. A középiszkolák leánytanulói

A középiszkolai tanulmányokat folytató nők száma korszakunkban jelentősen nőtt. Jól mutatja ezt az érettségire jelentkező nők számának emelkedése. (ld. 8. táblázat) 1900/01-ből rendelkezünk először adatokkal erre vonatkozóan, ekkor 40 nő kívánt érettségit tenni. Számuk 1912/13-ra hatszorosára nőtt, majd 1917/18-ra 675-re emelkedett. Növekedett a nők aránya is az érettségire jelentkezők között. A dinamikus növekedés ellenére a lányok képviselete a középiszkolák diákságában igen alacsony, még 1913/14–1915/16 között is csak átlag 3,5% volt, pedig ekkorra már megnövekedett a leánygimnáziumok száma és a világháború is elősegítette a leánytanulók számának emelkedését. (ld. 9–10. táblázat) Valamivel jobb eredményt kapunk, ha csak a gimnáziumokat vizsgáljuk, reáliskolát ugyanis csak kevés lány látogatott. A gimnáziumi tanulók között a lányok aránya ugyanebben az időszakban 4% volt.

Mint már szó esett róla, a középiszkolai tanulmányokat folytató nők vagy leánygimnáziumba jártak, vagy valamely fiú-középiszkolában tanultak magántanulóként. Mivel igen kevés leánygimnázium működött az országban, a lányok jelentős része – még 1913/14–1915/16 között is 48%-a – magántanuló volt.

225 VÁSONY, 1916. 358–361.

226 NAGYNÉ, 19690. 335.

227 Adatok forrása: Magyarország leány-középiszkoláinak tankerületi beosztása. In: *NN*, 39. (1918) 7–8. sz. 150–152.

Tanév	Gimnázium		Reáliskola		Együtt	
	Nyilvános	Magán	Nyilvános	Magán	Nyilvános	Magán
1913/14	1237	912	0	54	1237	966
1914/15	1390	1053	0	75	1390	1128
1915/16	1629	1721	0	123	1629	1844
Összes	4256	3686	0	252	4256	3938

Tanév	Gimnázium			Reáliskola			Együtt		
	Ny.	M.	E.	Ny.	M.	E.	Ny.	M.	E.
1913/14	2,00	32,12	3,28	0	14,71	0,44	1,70	30,13	2,84
1914/15	2,30	30,33	3,76	0	19,38	0,63	1,90	29,23	3,28
1915/16	2,70	25,67	4,97	0	15,89	1,00	2,30	24,66	4,36
Összes	2,30	28,32	4,02	0	16,49	0,69	1,94	27,08	3,50
Ny= nyilvános, M=magán, E=együtt									

Ennek megfelelően a középiskolai magántanulók között a lányok aránya jóval magasabb volt, mint a nyilvános tanulók között. 1913/14–1915/16-ban a középiskolás magántanulók 27%-a, a nyilvános tanulók 2%-a volt lány. (ld. 10. táblázat) A reáliskolákat látogató lányok mindannyian magántanulók voltak, leány-reáliskola ugyanis nem létezett.

A középiskolás lányok túlnyomó része gimnáziumi tanuló volt, a reáliskolát csak kevesen látogatták. 1913/14-1915/16 között az összes leány-középiskolás 3%-a járt reáliskolába.

Nők főképp azért folytattak középiskolai tanulmányokat, hogy az érettségi után tovább tanulhassanak. Erre utal, hogy a gimnáziumi vagy reáliskolai érettségit tett lányok 86%-a tovább tanult 1908/09 és 1917/18 között. (ld. 11. táblázat) Egy további nagyobb csoportjuk – a vizsgált években átlag 10%-uk – az érettségi után otthon maradt, ezek aránya azonban jelentősen csökkent. Az érettségizett nők közül csak nagyon kevesen (2%) léptek kereső pályára. Körükben valamegyes növekedést figyelhetünk meg.

A továbbtanuló lányok esetében az 1908/09–1917/18 közötti időszakból adatokkal rendelkezünk arra vonatkozóan is, mely felsőoktatási intézményben kívánták folytatni tanulmányaikat. (ld. 12. táblázat) A középiskolai érettségit tett nők túlnyomó része vagy a bölcsészettudományi, vagy az orvosi kart választotta. Ezek közül is a bölcsészkar bizonyult népszerűbbnek, a továbbtanuló nők kb. fele jelentkezett oda. Az orvosi karon tanuló nők száma alatta maradt ugyan a

Tanév	Sikeres érettségített	Tovább tanult		Kereső pályára lépett		Otthon maradt		Ismeretlen	
		absz. szám	%	absz. szám	%	absz. szám	%	absz. szám	%
1908/09	116	94	81,03	1	0,86	20	17,24	1	0,86
1910/11	129	97	75,19	3	2,33	26	20,16	3	2,33
1912/13	226	196	86,73	3	1,33	26	11,50	1	0,44
1915/16	425	378	88,94	9	2,12	37	8,71	1	0,24
1917/18	645	561	86,98	19	2,95	48	7,44	17	2,64
Össz.	1541	1326	86,05	35	2,27	157	10,19	23	1,49

11. TÁBLÁZAT

Intézmény	Tanév					Össz.
	1908 /1909	1910 /1911	1912 /1913	1915 /1916	1917 /1918	
	Absz. szám					
Orvosi kar	27	36	68	167	221	519
Bölcsészeti kar	53	47	100	165	202	567
Gyógyszerészeti tanf.	4	4	10	15	65	98
Műegyetem		2	4	10	18	34
Polg. isk. tanítónőképző	4	1	1		2	8
Egyéb főisk.	6	7	13	21	53	100
Összesen	94	97	196	378	561	1326
	Arány (%)					
Orvosi kar	28,72	37,11	34,69	44,18	39,39	39,14
Bölcsészeti kar	56,38	48,45	51,02	43,65	36,01	42,76
Gyógyszerészeti tanf.	4,26	4,12	5,10	3,97	11,59	7,39
Műegyetem	0,00	2,06	2,04	2,65	3,21	2,56
Polg. isk. tanítónőképző	4,26	1,03	0,51	0,00	0,36	0,60
Egyéb főisk.	6,38	7,22	6,63	5,56	9,45	7,54
Összesen	100	100	100	100	100	100

12. TÁBLÁZAT

bölcsészhallgatóknak, de arányuk fokozatosan nőtt, míg a bölcsészkaron továbbtanuló lányoké csökkent. Az orvosi pálya tehát mind népszerűbbé vált a nők körében. A vázolt tendenciák már 1900/01-től megfigyelhetők.²²⁸ A bölcsészettudományi karra az érettségizett nők 61,3%-a jelentkezett 1900/01-ben, arányuk 1904/05-re 46%-ra csökkent. Az orvosi kart 22,6%-uk választotta 1900/01-ben, 1904/05-ben pedig valamivel több, 25,3%. A bölcsészeti és az orvosi karon kívül még a gyógyszerészeti tanfolyamra mentek jelentősebb számban a nők. Az első világháború előtt 4–5%-uk jelentkezett ide. A gyógyszerésznek készülő nők száma a háború alatt többszörösére nőtt, arányuk a továbbtanuló nők között 1917/18-ban már 12% volt. Más felsőoktatási intézményt (például művészeti főiskolák, kereskedelmi főiskola, polgári iskolai tanítónőképző, műegyetem stb.) csak néhány nő választott.

A nők szellemi képességeivel kapcsolatos előítéleteket megcáfolva a lányok igen jó eredményeket értek el az érettségi vizsgákon. Az 1900/01–1912/13-as időszakra vonatkozóan rendelkezünk összevethető adatokkal. A lányok az érettségi első részén, az írásbelin igen jól szerepeltek. Az érettségire jelentkezett nők közül a vizsgált években csaknem mindenki (99,6%) sikerrel jutott túl ezen az akadályon. A fiúk között nagyobb volt a lemorzsolódók aránya, 96,9%-uk tett

13. TÁBLÁZAT

Tanév	Fiú	Lány	Összes
1900/01	95,62	100,00	95,70
1904/05	95,71	100,00	95,80
1908/09	98,07	100,00	98,10
1912/13	97,83	99,17	97,90
Összes	96,90	99,59	97,00

szóbelit. (ld. 13. táblázat) A szóbelin is jobban szerepeltek a lányok. (ld. 14. táblázat) Első kísérletre 92%-ukat nyilvánították érettnak, és csak 8%-ukat utasították ismétlő vagy javító vizsgára. A fiúk 13%-a volt kénytelen ismételni vagy javítani. Még nagyobb a különbség, ha a minősítéseket hasonlítjuk össze. A lányok egyharmada jeles, további 38%-uk pedig jó minősítést kapott. Csak ötödük lett egyszerűen érett. A fiúknál kb. kétszer ekkora volt az egyszerűen érettek aránya (44%), fele ekkora viszont a jeleseké (16%). Elmondhatjuk tehát, hogy az érettségin a lányok sokkal jobb eredményeket értek el, mint a fiúk. Nyilvánvalóan azzal magyarázható ez a jelenség, hogy a lányok közül csak kevesek folytathattak középiskolai tanulmányokat. Csak a legtehetségesebbek vagy legambiciózusabbak kapták meg a lehetőséget erre. A fiúk esetében nem működött ilyen minőségi szelekció.

²²⁸ Az 1900/01–1908/09 közötti időszakra vonatkozó adatokat a kategóriák különbözősége miatt nem tudtam a későbbiekkel egy táblázatban összefoglalni.

Tanév	Jelesen érett	Jól érett	Egyszerűen érett	Ismét- lésre utasították	Javításra utasították	Össz.
LÁNYOK						
1900/01	22,50	32,50	20,00	15,00	10,00	100
1904/05	27,70	40,96	25,30	4,82	1,20	100
1908/09	40,30	40,34	14,29	5,04	0,00	100
1912/13	33,20	36,97	22,69	4,62	2,52	100
Összes	33,10	38,13	20,83	5,63	2,29	100
FIÚK						
1900/01	13,90	26,10	45,44	11,40	3,16	100
1904/05	12,90	24,97	47,17	12,50	2,44	100
1908/09	17,90	27,95	41,74	11,00	1,46	100
1912/13	19,00	27,15	41,73	10,40	1,68	100
Összes	16,20	26,61	43,83	11,30	2,12	100

14. TÁBLÁZAT

Tanév	Vallás								
	római katolikus	görög katolikus	református	evangélikus	görögkeleti	unitárius	izraelita	egyéb	összesen
LÁNYOK									
1908/09	40,52	0,00	6,90	3,45	3,45	0,86	44,83	0,00	100
1909/10	29,57	1,74	11,30	6,96	3,48	0,87	46,09	0,00	100
1910/11	36,97	0,84	9,24	8,40	3,36	0,00	41,18	0,00	100
Összesen	35,71	0,86	9,14	6,29	3,43	0,57	44,00	0,00	100
FIÚK									
1908/09	43,23	4,44	14,47	9,32	4,07	0,84	23,64	0,00	100
1909/10	41,92	5,13	15,08	9,29	4,63	1,01	22,93	0,00	100
1910/11	44,80	4,40	14,93	8,96	4,98	0,76	21,15	0,02	100
Összesen	43,33	4,66	14,80	9,19	4,57	0,87	22,54	0,01	100

15. TÁBLÁZAT

A társadalom mely csoportjai küldték leányait középiskolába? A középiskolai tanulmányokat folytató lányok felekezeti megoszlására a sikeres érettségit tett középiskolai tanulók vallását közlő statisztikai adatokból következtethetünk.²²⁹ A lányok többsége – 1908/09–1910/11 között kb. 80%-a – római katolikus vagy izraelita volt. (ld. 15. táblázat) Feltűnő a zsidó vallásúak igen magas aránya (44%), ami messze meghaladta a zsidóság arányát a teljes népességben.²³⁰ Szembetűnővé válik a zsidóság túlreprezentáltsága a lányok körében akkor is, ha az érettségit tett fiúkhoz viszonyítunk. Az izraelitákon kívül csak az unitáriusok voltak a népesség egészéhez viszonyítva túlreprezentáltak az érettségit tett nők között. A többi felekezet alulreprezentált volt. Legkisebb mértékben az evangélikusok, legnagyobb mértékben pedig a görög katolikusok és a görögkeletiek. Az utóbbiak alacsony aránya azzal magyarázható, hogy e felekezetek műveltségi szintje igen alacsony volt. A kevésbé művelt társadalmi csoportok pedig a nők iskolázására is kevés gondot fordítottak. Fordítva is igaz ez. Mint láttuk, a gimnazista lányok között az izraeliták alkották a legnagyobb csoportot, rájuk pedig általában is az iskolázottság magas foka volt jellemző.

Karády Viktor szerint az izraeliták mellett az evangélikusok voltak a másik „túliskolázott” felekezeti csoport.²³¹ Sajátos módon ez a lány gimnazisták esetében nem figyelhető meg, az evangélikusok nem voltak túlreprezentálva a középiskolás lányok között. Szerepet játszhatott ebben az, hogy az evangélikusok szétszórtan, főleg vidéken éltek, urbanizációjuk alacsony mértékű volt, így az evangélikus lányok számára nehézséget jelentett a leánygimnáziumba való eljutás. A zsidók magas arányához pedig többek között hozzájárulhatott az is, hogy e felekezet körében igen nagy volt a városban élők aránya, s különösen sokan laktak Budapesten.²³²

A középiskolai tanulmányokat folytató nők túlnyomó többsége magyar anyanyelvű volt,²³³ képviselőik messze meghaladta a magyarok népességben belüli arányát.²³⁴ Érthetőbbé válik dominanciájuk, ha figyelembe vesszük, hogy a leány középiskolások között igen jelentős mértékben képviseltette magát az

229 Példaként az 1908/09–1910/11-es időszakot vizsgálom, ekkor ugyanis már nagyobb számban tettek nők érettségit, de még nem volt érezhető a háború hatása.

230 A felekezetek népességben belüli aránya 1910-ben: római katolikus: 49,3%, görög katolikus: 11%, református: 14,3%, evangélikus: 7,1%, görögkeletiek: 12,8%, unitárius: 0,4%, izraelita: 5%, egyéb: 0,1%. (HANÁK, 1983. 420.)

231 KARÁDY, 1997b.

232 1910-ben a zsidóság 50,8%-a volt városi lakos, Budapesten az izraeliták 25%-a élt. (KARÁDY, 1997c.)

233 A sikeres érettségit tett gimnáziumi leánytanulók anyanyelve 1908/09–1910/11 között: magyar: 94,4%, német: 2,3%, szlovák: 0%, román: 0,8%, rutén: 0%, horvát: 0,3%, szerb: 2,3%. (Adatok forrása: MSÉ megfelelő kötetei)

234 Magyarország (Horvátország és Fiume nélkül) népességének anyanyelve 1910-ben: magyar: 54,56%, német: 10,44%, szlovák: 10,68%, román: 16,18%, ruszin: 2,55%, horvát: 1,00%, szerb: 2,53%, egyéb: 2,05% (GYÁNI – KÖVÉR, 1998. 134.)

235 Hanák Péter szerint a tisztviselő-értelmiségi rétegen belül 82% volt a magyarok aránya. (HANÁK, 1983. 456.)

értelmiségi-tisztviselő réteg, körükben pedig a magyarok aránya jóval felülmúlta népességen belüli arányukat.²³⁵ Az összes többi anyanyelvi csoport alulreprezentált volt, legnagyobb mértékben a románok. Szlovákokat és ruszinokat pedig egyáltalán nem is találunk a leánytanulók között. A románok alacsony aránya és az a tény, hogy ruszin nők nem jártak középiskolába megfelel e két nemzetiség általánosan alacsony műveltségi szintjének.²³⁶ A szlovákok aránya viszont igen alacsony volt ahhoz képest, hogy alfabetizációs szintjüket tekintve a német és a magyar anyanyelvűek után a harmadik helyen álltak. Ez a nemzetiség nemcsak a lány, hanem a fiú középiskolások között is nagyon alulreprezentált volt. Összefügghet e jelenség azzal, hogy a szlovákság körében igen erőteljes volt az asszimiláció. Hasonló okokkal magyarázható a német anyanyelvűek népességen belüli súlyukhoz képest alacsony aránya is. E jelenség másik oldalán pedig a magyarok túlreprezentáltsága nyilván az asszimiláció okozta nyereségből is adódott. Ennek jelentősége mindenképpen nagy volt, hiszen az asszimiláció különösen előrehaladott volt azokban a társadalmi rétegekben, amelyekből a leány gimnazisták többsége kikerült. A sikeres érettségit tett fiú gimnazisták körében kevésbé volt erőteljes a magyarság dominanciája, mint a lányoknál, nagyobb arányban képviseltette magát viszont a többi nemzetiség, kivéve a szerbeket és a horvátokat.²³⁷

A Magyar Statisztikai Évkönyv sajnos nem közölt adatokat a középiskolák leánydiákságának társadalmi összetételére vonatkozóan, ezért az ONE leánygimnáziumának adataira támaszkodom. Az iskola értesítője ugyanis rendszeresen közölt statisztikákat az ott tanuló lányok édesapjának, illetve gyámjának polgári állásáról. 1908/09-től a korábbiól eltérő kategóriákat alkalmaztak, ezért az adatokat két táblázatban foglaltam össze.²³⁸ (ld. 16–17. táblázat)

Az ONE leánygimnáziumának növendékei legnagyobb számban értelmiségi és tisztviselő családokból kerültek ki. 1896/97–1907/08 között a tanulók 56,3%-ának apja (illetve gyámja) volt értelmiségi (orvos, tanár, ügyvéd, pap stb.), köztisztviselő vagy magántisztviselő. Különösen az értelmiségi családokból érkezett sok leány – 1896/97–1907/08 között a tanulók 31,2%-a, 1908/09–1916/17 között 26,7%-a – a leánygimnáziumba. Az értelmiségi és tisztviselő réteg mellett a másik jelentős csoportot a kereskedők alkották, ebbe a kategóriába az első vizsgált időszakban a szülők 17,5%-a tartozott.

A kategóriák különbözősége miatt nehéz az adatokat összevetni. A legfőbb problémát a magántisztviselő kategória eltűnése okozza. Ők az 1908/09–1916/17 közötti statisztikákban bizonyára az őstermelő, kereskedelmi és ipari alkal-

236 Az írni-olvasni tudók aránya 1900-ban a ruszinok (14,8%) és a románok (20,4%) között volt a legalacsonyabb. (*A magyar Szent Korona országainak 1900. évi népszámlálása*. 10. rész. Budapest, 1909. 164.)

237 A sikeres érettségit tett gimnáziumi fiútanulók anyanyelve 1908/09–1910/11 között: magyar: 86,9%, német: 4,1%, szlovák: 1%, román: 6,1%, rutén: 0,05%, horvát: 0,2%, szerb: 1,2%, egyéb: 0,4% (Adatok forrása: *MSÉ* megfelelő kötetei)

238 Az 1898/99-es tanévre vonatkozóan az Országos Nőképző Egyesület leánygimnáziuma értesítőjében közölt adatok nyilvánvalóan tévesek, ezért ezeket kénytelen voltam kihagyni a vizsgálatból.

Tanév												
Szülő polgári állása	1896 1897	1897 1898	1899 1900	1900 1901	1901 1902	1902 1903	1903 1904	1904 1905	1905 1906	1906 1907	1907 1908	Össz.
Abszolút szám												
Őstermelő	7	11	26	32	18	19	20	24	12	28	13	210
Nagyiparos	3	2	9	12	18	28	27	27	32	32	17	207
Kisiparos	1	3	3	3	6	4	4	9	7	1	3	44
Iparos alkalmazott	1	0	1	2	0	6	5	3	2	4	1	25
Kereskedő és vállalkozó	13	28	43	58	59	61	66	65	63	65	63	584
Köztisztviselő	17	29	55	42	64	52	76	55	66	60	59	575
Magántisztviselő	6	21	35	28	34	21	23	22	19	23	27	259
Katona	2	3	4	4	5	7	8	9	7	3	6	58
Értelmiség	21	30	84	90	100	123	123	117	123	133	95	1039
Magánzó	11	20	24	31	26	30	23	37	50	34	42	328
Összesen	82	147	284	302	330	351	375	368	381	383	326	3329
Arány (%)												
Őstermelő	8,54	7,48	9,15	10,60	5,45	5,41	5,33	6,52	3,15	7,31	3,99	6,31
Nagyiparos	3,66	1,36	3,17	3,97	5,45	7,98	7,20	7,34	8,40	8,36	5,21	6,22
Kisiparos	1,22	2,04	1,06	0,99	1,82	1,14	1,07	2,45	1,84	0,26	0,92	1,32
Iparos alkalmazott	1,22	0,00	0,35	0,66	0,00	1,71	1,33	0,82	0,52	1,04	0,31	0,75
Kereskedő és vállalkozó	15,85	19,05	15,14	19,21	17,88	17,38	17,60	17,66	16,54	16,97	19,33	17,54
Köztisztviselő	20,73	19,73	19,37	13,91	19,39	14,81	20,27	14,95	17,32	15,67	18,10	17,27
Magántisztviselő	7,32	14,29	12,32	9,27	10,30	5,98	6,13	5,98	4,99	6,01	8,28	7,78
Katona	2,44	2,04	1,41	1,32	1,52	1,99	2,13	2,45	1,84	0,78	1,84	1,74
Értelmiség	25,61	20,41	29,58	29,80	30,30	35,04	32,80	31,79	32,28	34,73	29,14	31,21
Magánzó	13,41	13,61	8,45	10,26	7,88	8,55	6,13	10,05	13,12	8,88	12,88	9,85
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

mazottak között szerepelnek. Részben ez magyarázhatja a kereskedő és iparos kategóriákban tapasztalható növekedést, mely a kereskedők esetében igen jelentős volt (képviselőjük csaknem megkétszereződött). Az iparban tevékenykedőknél kisebb mértékű volt a növekedés.

A magántisztviselő kategória megszűnése miatt az értelmiségi-tisztviselő réteg arányának változása sem határozható meg pontosan. Ez a csoport mindenestre továbbra is domináns maradt, a magántisztviselők nélkül is 37,4%-ot tett ki. Ugyanakkor azonban azt látjuk, hogy a köztisztviselők aránya jelentősen (17,3%-ról 10,7%-ra), az értelmiségé pedig valamivel kisebb mértékben (31,2%-ról 26,7%-ra) csökkent.

Az 1908/09–1916/17 között készült statisztikák a nagy foglalkozási kategóriákon belül kisebb csoportokat is megkülönböztetnek. A szülők 10,3%-a tartozott

Szülő polgári állása	Abszolút szám												Arány (%)											
	1908 '09	'09 '10	'10 '11	'11 '12	'12 '13	'13 '14	'14 '15	'15 '16	'16 '17	Össze- sen	'08 '09	'09 '10	'10 '11	'11 '12	'12 '13	'13 '14	'14 '15	'15 '16	'16 '17	Össze- sen				
Östermelő	13	0	2	0	2	5	1	1	2	26	4,3	0	0,87	0	0,69	1,44	0,26	0,22	0,31	0,83				
nagybirtokos																								
Östermelő	4	4	2	4	9	1	7	10	18	59	1,32	1,86	0,87	1,49	3,11	0,29	1,79	2,21	2,77	1,88				
középbirtokos																								
Östermelő	2	0	1	0	0	0	1	8	7	19	0,66	0	0,43	0	0	0,26	1,77	1,08	0,6					
kisbirtokos																								
Östermelő	3	2	3	6	8	8	5	6	6	47	0,99	0,93	1,3	2,23	2,77	2,3	1,28	1,33	0,92	1,49				
alkalmazott																								
Nagyiparos	14	9	12	7	3	11	8	8	30	102	4,64	4,19	5,22	2,6	1,04	3,16	2,05	1,77	4,62	3,24				
v. vállalkozó																								
Kisiparos	5	4	9	18	17	9	21	22	32	137	1,66	1,86	3,91	6,69	5,88	2,59	5,37	4,87	4,92	4,35				
v. vállalkozó																								
Iparos	3	8	18	25	14	31	22	30	30	181	0,99	3,72	7,83	9,29	4,84	8,91	5,63	6,64	4,62	5,75				
alkalmazott																								
Nagykereskedő	30	12	17	14	12	23	17	20	50	195	9,93	5,58	7,39	5,2	4,15	6,61	4,35	4,42	7,69	6,2				
v. vállalkozó																								
Kiskereskedő	18	19	17	34	37	22	45	50	90	332	5,96	8,84	7,39	12,6	12,8	6,32	11,5	11,1	13,8	10,6				
v. vállalkozó																								
Kereskedelmi	11	26	23	40	44	35	80	90	150	499	3,64	12,1	10	14,9	15,2	10,1	20,5	19,9	23,1	15,9				
alkalmazott																								
Közisztviselő	67	16	30	25	42	48	29	30	50	337	22,2	7,44	13	9,29	14,5	13,8	7,42	6,64	7,69	10,7				
Pap és tanár	11	9	12	17	18	23	26	29	30	175	3,64	4,19	5,22	6,32	6,23	6,61	6,65	6,42	4,62	5,56				
Más értelmiségi	71	78	58	44	60	88	76	95	95	665	23,5	36,3	25,2	16,4	20,8	25,3	19,4	21	14,6	21,1				
Katonai	3	6	11	10	5	10	13	13	15	86	0,99	2,79	4,78	3,72	1,73	2,87	3,32	2,88	2,31	2,73				
Magánzó																								
v. nyugdíjas	43	22	14	10	17	29	37	37	40	249	14,2	10,2	6,09	3,72	5,88	8,33	9,46	8,19	6,15	7,91				
Egyéb	4	0	1	15	1	5	3	3	5	37	1,32	0	0,43	5,58	0,35	1,44	0,77	0,66	0,77	1,18				
Összesen	302	215	230	269	289	348	391	452	650	3146	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100				

a nagybirtokos, nagykereskedő, nagyiparos kategóriába. Jóval nagyobb volt a közép- és kisbirtokosok, kiskereskedők, kisiparosok aránya (17,4%), az őstermelésben, iparban, kereskedelemben alkalmazottaké pedig még több, 23,1%. Az alkalmazottak magas arányának fő oka az lehetett, hogy a magántisztviselőket is ide sorolták.

Az iparban tevékenykedők esetében össze tudjuk hasonlítani az 1896/97–1907/08-as és az 1908/09–1916/17-es időszakot. Azt látjuk, hogy a nagyiparosok aránya kb. felére esett vissza, míg a kisiparosoké több mint háromszorosára, az ipari alkalmazottaké csaknem nyolcszorosára nőtt. Mint már említettem, az utóbbi csoport arányának növekedésében bizonyára nagy szerepet játszott a magántisztviselők ide sorolása. Az alkalmazottakat figyelmen kívül hagyva is szembevetendő azonban a nagyiparosok arányának csökkenése, és a kisiparosok arányának növekedése. Ez a tendencia az abszolút számokban is megragadható. Mindezek alapján némi arányeltolódást feltételezhetünk az ONE leánygimnáziuma diákságának szociális összetételében a kisebb egzisztenciák javára.

Feltehetően nem voltak jelentős különbségek a társadalmi összetétel tekintetében az ONE leánygimnáziumának tanulói és a többi leány középiskolás között. A középiskolás lányok tehát főleg értelmiségi és tisztviselő családokból érkeztek. Melléjük a kereskedők leányai alkották a legnagyobb csoportot. Az első világháború elejére némi arányeltolódás mehetett végbe a szülők társadalmi állásában a kisebb egzisztenciák javára.

3. A magyar leányoktatás helyzete nemzetközi összehasonlításban

A 19. század utolsó harmadában Magyarországhoz hasonlóan a legtöbb európai állam is biztosította lányok számára az elemi oktatást.²³⁹ Korántsem volt viszont természetes a nők ennél magasabb szintű képzése. Így például Olaszországban, Franciaországban, Belgiumban, Angliában és Ausztriában az 1860-as évek végéig nem léteztek államilag vagy az önkormányzatok által finanszírozott magasabb leányiskolák.²⁴⁰ Akárcsak Magyarországon, más európai országokban is a század utolsó harmadában került napirendre a nők középfokú képzésének biztosítása. Az eleminél magasabb szintű leányoktatás megszervezésében mindenütt kiemelkedő szerepet játszottak a nőegyesületek, melyek nemcsak kérvényekkel bombázták az illetékes hatóságokat, hanem maguk is számos leányiskolát hoztak létre. Mivel Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchia része volt, és oktatási rendszere a porosz/osztrák mintát követte, a továbbiakban elsősorban Németországgal és Ausztriával vetem össze a hazai helyzetet.

Magyarországhoz hasonlóan az előbb említett két országban is a középfokú leányoktatás alapintézménye a felsőbb leányiskola típusú iskola (höhere Töchterschule, höhere Mädchenschule) volt. Ez a kifejezetten lányok számára

²³⁹ ANDERSON – ZINSSER, 1995. 216.

²⁴⁰ ALBISETTI, 1993. 19.

létrehozott iskolatípus mindhárom országban a nőiesség kifejlesztését, a lányok női hivatásukra való felkészítését tartotta céljának. Ennek megfelelően az élő nyelvek oktatását helyezte előtérbe a klasszikus nyelvek helyett, és jóval kevesebb figyelmet fordított a természettudományos tárgyak oktatására, mint a fiúközépiskolák.

A magyar állammal ellentétben Németországban és Ausztriában a kormányzat igen csekély érdeklődést mutatott a magasabb leányoktatás iránt. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy a magyar kormány sem csupán a leányoktatás iránti elkötelezettségből, hanem inkább azért támogatta a felsőbb leányiskolákat, mert tőlük a nemzeti szellem terjesztését várta. Németországban és Ausztriában a magasabb leányiskolák túlnyomórészt magániskolák voltak: egyesületi és egyházi fenntartásúak, valamint magánszemélyek által működtetett intézmények. Az első magasabb képzést nyújtó világi magániskola nők számára Ausztriában 1861-ben – tehát nyolc évvel az ONE leányiskolája előtt –, a német felsőbb leányiskolák mintájára jött létre.²⁴¹ Németországban már a 19. század első felétől alakultak ilyen iskolák. Mivel a kormányzat kevésbé volt hajlandó részt venni a felsőbb leányoktatás fejlesztésében, igen fontos szerep jutott a különböző nőegyesületeknek, mint például az *Allgemeiner Deutscher Frauenverein*, a *Letzte-Verein*, Ausztriában a *Frauen-Erwerb-Verein*²⁴² vagy a *Verein für erweiterte Frauenbildung*.

Egységes állami szabályozás hiányában a felsőbb leányoktatás ezekben az országokban meglehetősen változatos képet mutatott: különbözött az egyes iskolákban a képzés időtartama és a tananyag is. Ausztriában a magasabb képzést nyújtó leányiskolák általában 3/6 évesek voltak. Németországban fokozta a sokszínűséget, hogy az egyes német államok iskolarendszere különbözött (még az egységes Németország létrehozása után is). Poroszországban például 9 vagy 10 éves volt a „höhere Mädchenschule”, mely magában foglalta az elemi iskolát is, a lányok 6-16 éves korban látogatták. Badenben, mely a nők felsőbb oktatása iránt legnyitottabb német állam volt, hét évig tartott a felsőbb leányiskolai tanfolyam, ide a három elemi osztály elvégzése után kerültek a diákok, tehát 9/16 éves korukban látogatták ezt az iskolát. Képzési idejét tekintve a bajorországi „höhere Mädchenschule” állt legközelebb a magyar felsőbb leányiskolához, ide a négy elemi elvégzése után hat évig jártak a lányok.²⁴³

A felsőbb leányoktatás első állami szabályozására és egységesítésére Ausztriában 1900-ban került sor. Az ún. ideiglenes szabályzat (provisorisches Statut) a középfokú leányoktatás egyetlen államilag elismert intézményévé a leánylíceumot tette (Mädchenlyzeum).²⁴⁴ Ez az iskolatípus közel állt a magyarországi felsőbb leányiskolához. Hasonló volt a képzés időtartama (10–16 éves korúak-

241 FLICH, 1992. 69–70.

242 Az egyesület 1871-ben állított fel leányiskolát (höhere Bildungsschule für Mädchen) Bécsben. Az intézmény előbb négy (12–16 éveseknek), majd hat osztályos volt, 1902-től pedig négy éves gimnáziumi tanfolyammal bővült. (FLICH, 1992. 69–70.)

243 EHRICH, 1996.

244 SIMON, 1997. 185.

nak) és célja is. Mindkét iskolatípus színvonalát tekintve a polgári és a gimnázium között helyezkedett el. Lényeges különbség volt, hogy a líceum érettségivel zárult, amely azonban csak arra jogosított, hogy birtokosa rendkívüli hallgatóként beiratkozzon a bölcsészkarra. E rendelkezés célja elsősorban az volt, hogy biztosítsa a leánylíceumok tanárellátását. A bölcsészettudományi karon rendkívüli hallgatóként elvégzett három év után ugyanis a hallgatónők tanári vizsgát tehettek, mely jogosította őket a leánylíceum összes osztályában való tanításra.²⁴⁵ A magyar felsőbb leányiskola ezzel szemben egyáltalán nem tette lehetővé a beiratkozást az egyetemre, még rendkívüli hallgatóként sem. Az 1911/12-es tanév elején 66 nyilvánossági joggal rendelkező leánylíceum működött a Monarchia osztrák felében, tanulóik száma 11.286 fő volt.²⁴⁶ Ez jóval meghaladta a magyarországi felsőbb leányiskolák számát és tanulólétszámát.

Poroszországban 1908-ban került sor a középfokú leányoktatás teljes reformjára és egységesítésére. A magasabb leányoktatás alapintézménye a 10 osztályos leánylíceum lett (6–16 évesek számára). E fölé szervezték a felső líceumot (Oberlyzeum), melynek két típusa volt: a két éves, női hivatásra felkészítő ún. Frauenschule és a négy évfolyamos felsőbb tanítónői szeminárium (Höheres Lehrerinnenseminar), mely a leánylíceum alsó és középső tagozata számára képzett tanítóknőket. A továbbtanulni szándékozóknak lehetővé tették az érettségi megszerzését is, az erre törekvők a líceum 6., illetve 7. osztálya fölé szervezett Studienanstaltban tanulhattak tovább.²⁴⁷

Az 1908-as porosz reform után a legtöbb német állam az új porosz rendszerhez igazította leányoktatását. Hatással volt ez a rendelkezés a leányoktatás újrászabályozására Ausztriában is, amire 1912-ben került sor. A „Normalstatut” a leány-középiszkola két típusát hozta létre, melyek közös alapon nyugodtak. A 10–14 évesek által látogatott négy éves egységes alsó tagozat után a képzés kettéágazott, a lányok vagy a három éves felső líceumban, vagy a teljes értékű érettségit nyújtó négy éves reform-reálgimnáziumi ágban folytatták tanulmányaikat.²⁴⁸ A legtöbb eddigi leánylíceum az utóbbi lehetőséget választotta.²⁴⁹

Nem nehéz felfedezni a hasonlóságot az 1908-as porosz, az 1912-es osztrák és az 1916-os magyar leány-középiszkolai reform között. Mindhárom hasonló elveket követett, egységes alapra több – köztük érettségit nyújtó – ágazatot épített. A magyar reform kidolgozói bizonyára jól ismerték a két külföldi példát.

Magyarországhoz hasonlóan az állam Ausztriában és Németországban is a felsőbb leányiskolát szánta a középfokú leányoktatás színterének, a továbbtanulásra jogosító leányiskolák felállítását csak igen korlátozott mértékben tartotta szükségesnek, illetve támogatta. Az első egyetemi tanulmányokra felkészítő tanfolyamot mindhárom országban a nőmozgalom hozta létre.

245 ALBISETTI, 1993. 21.

246 LAUBE, 1930. 123.

247 EHRICH, 1996. 132.

248 A reform-reálgimnázium 1908 óta létezett, itt nem tanultak se latint, se görögöt.

249 ALBISETTI, 1993. 22. A rendelkezés lehetőséget nyújtott egységes nyolc osztályos reform-reálgimnázium felállítására is.

Németországban a Helene Lange által 1889-ben Berlinben alapított „Realkurse” jelentette a nők számára az első intézményes felkészülési lehetőséget az érettségire. Ezt a svájci érettségire felkészítő tanfolyamot 1893-ban átszervezték, ettől kezdve „Gymnasialkurse” néven a német érettségire készített föl négy év alatt. A felvétel feltétele a felsőbb leányiskola elvégzése volt. A kurzus hallgatói először 1896-ban tettek érettségit egy berlini fiúgimnáziumban.²⁵⁰ Hamarosan más német városokban is létrejöttek hasonló tanfolyamok, 1906-ig 20 ilyen kurzus indult be.²⁵¹ Az első németországi leánygimnázium is a nőmozgalomnak köszönhető létrejöttét. A *Verein Frauenbildungs-Reform* alapította iskola 1893-ban nyílt meg Karlsruhe-ban. Bár a szervezők a fiúgimnáziumnak megfelelő leány-középiskolát kívántak felállítani, a kilenc éves fiúgimnáziummal szemben ez csak hat évfolyamos volt. 1906-ig 11 ilyen típusú iskola nyílt meg Németországban.²⁵² 1900-ban 240 fő – tehát kevesebb, mint Magyarországon – látogatott érettségire előkészítő magántanfolyamot vagy iskolát Németországban, számuk 1904-re már 800-ra nőtt.²⁵³

A Monarchiában az első továbbtanulásra felkészítő iskolát 1890-ben nyitották meg Prágában. Ez a Minerva Egylet alapította iskola volt Nyugat- és Közép-Európa első leánygimnáziuma.²⁵⁴ A szűkebb értelemben vett Ausztriában az első leánygimnázium 1892-ben jött létre Bécsben, alapítója a *Verein für erweiterte Frauenbildung* volt. Az iskolába a polgári elvégzése után, 14 éves korban kerültek a lányok, és hat évig tanultak itt. A leánygimnázium diákjai 1898-ban tettek először érettségit, ekkor még egy bécsi fiúgimnáziumban. Az iskola 1903-ban kapta meg a nyilvánossági jogot.²⁵⁵

Akárcsak Magyarországon, Ausztriában és Németországban is kétféle elképzelés állt szemben a leány-középiskolák ügyében. Az egyik szerint a lányok középiskolai oktatását a fiú-középiskolák mintájára kell megszervezni. Ennek jegyében született meg az ONE leánygimnáziuma Budapesten, a bécsi és a németországi leánygimnáziumok.²⁵⁶ A másik elképzelés a felsőbb leányiskolával kapcsolatban kívánta megoldani a nők felkészítését az egyetemi tanulmányokra. Magyarországon a felsőbb leányiskola 4. osztálya fölé szerveztek négy éves gimnáziumi tanfolyamot. Ausztriában 1900 után több helyen a felsőbb leányiskola fölé szerveztek gimnáziumi tanfolyamot, majd az 1912-es leány-középiskolai reform a magyarországihoz hasonló 4+4 osztályos megoldást vezetett be. Akárcsak Ausztriában és Magyarországon, a kormányzat Németor-

250 HEINSOHN, 1996. 151.

251 Közülük csak hét kapott állami vagy önkormányzati támogatást, 13 teljesen magánéletről tartotta fenn magát. (HEINSOHN, 1996. 151.)

252 Közülük 5 volt magánkezelésben, 4 városi kezelésben, kettőt pedig vegyesen finanszíroztak. (HEINSOHN, 1996. 152.)

253 HEINSOHN, 1996. 153.

254 ALBISETTI, 1993. 22.; A prágai leánygimnáziumra ld. VOLET-JEANNERET, Helena: *La femme bourgeoise à Prague 1860–1895. De la philanthropie à l'émancipation*. Lausanne, 1988

255 A bécsi leánygimnázium 1920-ig nem részesült állami támogatásban. (ALBISETTI, 1993. 23.)

256 Bár a szervezők fiúk és lányok azonos képzését kívánták megvalósítani, a bécsi és a németországi leánygimnáziumok képzési ideje a fiúgimnáziumokénál rövidebb volt.

szágban is ezt az elképzelést támogatta: az 1908-as porosz reform a leánylíceumra építette rá az érettségit nyújtó Studienanstaltot. A Studienanstaltnak három típusa volt: az öt éves felső reáliskola, ami a 8. osztály után ágazott el a leánylíceumból, valamint a 7. osztály után a leánylíceumtól elváló egyaránt hat éves gimnáziumi és reálgimnáziumi formák. Az utóbbi két típus abban különbözött, hogy a reálgimnáziumban csak latint tanultak, míg a gimnáziumban görögöt is.²⁵⁷

A Studienanstalt intézményét a legtöbb német állam átvette Poroszországtól. 1913-ban Németországban már 71 Studienanstalt működött, közülük 51 a reálgimnáziumi, 11 a felső reáliskolai, 9 pedig a gimnáziumi típusúhoz tartozott.²⁵⁸ Csak Poroszországban 1909-ben 22, 1914-ben 43 Studienanstaltot találunk. A legtöbb ilyen típusú iskola önkormányzati kezelésben volt.²⁵⁹

Ausztriában 1900/01-ben még csak 156 fő tanult leánygimnáziumban.²⁶⁰ Az 1912-es reform után nőtt meg jelentősen a teljes értékű érettségit adó leányiskolák száma. 1917-ben 16 leánygimnázium, illetve gimnáziumi tanfolyam működött. Ezek főleg reálgimnáziumok és reform-reálgimnáziumok voltak.²⁶¹ Mint láttuk, Magyarországon 1918-ban ennél több, 31 gimnáziumi tagozattal rendelkező leány-középsiskola és két önálló leánygimnázium volt.

A három vizsgált ország közül először Ausztriában kapták meg nők a jogot érettségi letételére. 1872-ben miniszteri rendelet engedélyezte, hogy nők magántanulóként, a férfiakkal azonos feltételek mellett, valamely fiúiskolában érettségit tegyenek. 1878-ban azonban korlátozták ezt a lehetőséget, a nőknek kiadott érettségi bizonyítványokba ettől kezdve nem kerülhetett be az a záradék, mely szerint a bizonyítvány egyetemi tanulmányokra jogosít.²⁶² Csak 1901-től kaptak nők olyan érettségi bizonyítványt, melyben ismét szerepelt a továbbtanulásra jogosító záradék.²⁶³ Magyarországon – mint láttuk – nők csak 1883-tól tehettek érettségit, de a kapott bizonyítvány teljes értékű volt (legalábbis elméletileg, hiszen 1895-ig így sem iratkozhattak be nők rendes hallgatóként az egyetemre). Németországban az első érettségi vizsgára csak 1895-ben került sor. Az egyes német államok különböző időpontokban adták meg a nőknek ezt a lehetőséget, Poroszország például 1896-ban.²⁶⁴ Németországban tehát később kaptak a nők jogot érettségi letételére, viszont ezután (sőt már ezelőtt) gyorsan kialakultak az érettségire való felkészülés intézményes lehetőségei. Nemcsak magán-kezdeményezések tették ezt lehetővé, hanem az eddig késlekedő állam is viszonylag gyorsan hajlandó volt lépéseket tenni. Az érettségiző nők száma Poroszországban 1913-ban 228 fő volt, tehát kb. annyi, mint Magyarországon, az 1908-as reformot követően azonban igencsak megugrott: 1915-ben, amikor a Studienanstaltokban az első érettségik zajlottak, már 612 volt.²⁶⁵ Ez a folya-

257 EHRICH, 1996. 133.

258 HEINSOHN, 1996. 153.

259 HUEKAMP, 1996. 49.

260 STEIBL, 1987. 10.

261 FLICH, 1992. 97.

262 Uo. 83.

263 STEIBL, 1987. 8.

264 HEINSOHN, 1996. 154.

265 HUEKAMP, 1996. 50.

mat a másik két országban jóval tovább húzódott. Németországhoz hasonlóan Ausztriában az érettségire felkészítő első intézmények már az egyetem megnyitása előtt létrejöttek. Magyarországon azonban erre csak a nők felsőfokú tanulmányainak engedélyezése után került sor, amiben része volt a közoktatási kormányzat ellenállásának. A magyar állam szerepe meglehetősen ambivalens volt. Németországgal és Ausztriával ellentétben jelentős mértékben hozzájárult a felsőbb leányiskolák létrehozásához, a másik két országnál korábban engedélyezte nők egyetemi tanulmányait, támogatótt néhány leánygimnáziumi tanfolyamot, sőt az ONE leánygimnáziumát is, a középfokú leányoktatás szabályozására, az érettségit nyújtó képzési forma integrálására azonban csak azoknál később volt hajlandó.

4. Összefoglalás

A leányoktatás terén az előző korszakhoz képest rendkívül nagy előrelépés történt a dualizmus időszakában Magyarországon. Általánosan elfogadottá vált a vélemény, hogy a nőknek is szüksége van műveltségre. A többség ugyan csak annyiban tartotta szükségesnek a nők iskolázását, amennyiben ez elősegítette „női hivatásuk” jobb betöltését, a társadalom felsőbb rétegeiben azonban megjelent a nők magasabb szintű oktatásának igénye is. A modernizáció előrehaladása mellett az a törekvés játszott ebben szerepet, hogy a művelt középosztály leányainak társadalmi állásuknak megfelelő kereseti lehetőségeket biztosítsanak.

A népoktatási törvénynek köszönhetően jelentősen megnőtt az elemibe járó lányok száma, ami elsősorban az alsóbb néprétegek körében emelte a nők műveltségi szintjét. A középosztály alsó rétegei már nem elégedtek meg az elemi fokú képzéssel, hanem leányaikat polgári iskolába járaták. A középosztály jobb módú és műveltebb rétege pedig felsőbb leányiskolába küldte leányait, ezek száma a századfordulóra jelentősen megnőtt. A felsőbb leányiskola ugyan magasabb szintű képzést nyújtott, mint a polgári, de nem érte el a középiskola szintjét. Az 1890-es évekre kialakult az igény – elsősorban a társadalom felső rétegeiben – a fiú-középiskoláknak megfelelő műveltséget és érettségit nyújtó iskolák iránt is. A múlt század végén különböző koncepciók (felsőbb leányiskola továbbfejlesztése, leánygimnázium) léteztek a kor követelményeinek megfelelő, egyetemi tanulmányokra is előkészítő leány-középiskola megteremtéséről, melynek létrehozását sürgetővé tette az egyetem bölcsészettudományi és orvosi kara, valamint a gyógyszerészeti tanfolyam megnyitása nők számára. Létrejött ugyan az ONE leánygimnáziuma és néhány felsőbb leányiskola fölé szervezett gimnáziumi tanfolyam, a probléma kielégítő megoldására mégsem került sor.

A jelentős fejlődés ellenére még mindig csak a lányok kis része látogatta az elemi meghaladó szintű iskolákat, közülük a legtöbben polgáriba jártak. Ez az iskolatípus olcsósága és a többi középfokú leányiskolánál gyakorlatiasabb jellege miatt örvendett nagy népszerűségnek. Ennél magasabb szintű iskolába (tanítónőképző, felsőbb leányiskola, középiskola) csak néhány ezer leány járt.

A leányoktatás fejlesztésében úttörő szerepet játszottak a társadalmi kezdeményezések. Mindenekelőtt a nőmozgalom ilyen irányú erőfeszítéseit kell megemlítenünk. Felismerték a társadalomban kialakuló új igényeket, és javaslatokkal, sőt mintákkal is szolgáltak ezek kielégítésére. Különösen az ONÉ tevékenységét kell kiemelnünk. Ennek a szervezetnek köszönhetjük az első népiskolánál magasabb szintű leányiskola és az első leánygimnázium létrehozását is.

Az iskolák fontos szerepet játszottak a férfi és női társadalmi szerepekre való szocializációban. A közölt tudásanyag nemek szerint különböző volt, a fiúkat és a lányokat eltérő társadalmi feladataikra kívánták felkészíteni, és az ezek betöltéséhez szükséges – a korabeli felfogás szerint természetes – férfi és női tulajdonságokat kifejleszteni. Az iskolák hierarchiájában felfelé haladva egyre inkább érvényre jutott a nem-specifikus jelleg. Fiúk és lányok oktatása az elemi szintjén vált el legkevésbé. Minél magasabb szintű volt az iskola, annál inkább különbözött a tananyag, a képzési idő és a megszerezhető képesítés férfiak és nők esetében.

Az oktatás intézményrendszerében is nyomon követhető ez a jelenség. A népoktatás szintjén (elemi, felső népiskola, polgári, tanítónőképző) fiúk és lányok ugyanazokat az iskolatípusokat látogatták. E szint fölött azonban a lányok számára teljesen új típusú iskolát hoztak létre. A nők középfokú képzésének színteréül szánt felsőbb leányiskolának nem volt megfelelője a fiúiskolák között, ezt kifejezetten a nők számára hozták létre. Itt jutottak leginkább kifejezésre a nőneveléssel szemben támasztott speciális követelmények. A nők felsőfokú tanulmányokra való felkészítése is másképp történt, mint a fiúké. Egyetlen nyolcosztályos leánygimnázium működött csak Magyarországon, de ezt is bizonyos fokig a nő speciális tulajdonságaihoz és hivatásához igazították. A felsőbb leányiskolák fölül szervezett gimnáziumi tanfolyamok pedig a középiskolai képzés felemás formáját jelentették, hiszen a más céllal létrehozott felsőbb leányiskolára épülve – tehát megfelelő előtanulmányok nélkül – próbálták a növendékekkel a középiskola tananyagát elsajátíttatni, ráadásul a fiú-középiskola tanulmányi idejénél jóval rövidebb idő alatt.

Elsősorban tehát az oktatás középső szintjén tartották fontosnak, hogy felkészítsék a fiúkat és a lányokat eltérő társadalmi feladataikra, és kifejlesszék az ezek ellátásához szükséges tulajdonságokat. Az oktatás alsó szintjén kevésbé helyeztek súlyt erre. Ennek magyarázata abban kereshető, hogy a középfokú iskolákat főleg a középosztály gyermekei látogatták. A nemek társadalmi szerepéről és karakteréről vallott polgári felfogás pedig elsősorban a középosztályt hatotta át, a társadalom alsó rétegeiben jóval kevésbé érvényesült, így az alsóbb fokú oktatás céljait és eszközeit is kevésbé határozta meg.

Az állami oktatáspolitikai a nemek között kialakult társadalmi munkamegosztás fenntartására irányult. A kormányzat a polgári felfogásnak megfelelő női szerepre felkészítő iskolákat támogatta az eddigi rendet megbontani igyekvő, a valós társadalmi igényeket figyelembe vevő törekvésekkel szemben. Így a kormány a csak a női hivatásra felkészítő felsőbb leányiskolát kívánta a középfokú leányoktatás színterévé tenni. A fiú-középiskolákkal valóban azonos szintű tudásanyagot és képesítést nyújtó leánygimnáziumok létrehozását viszont nem, vagy csak igen korlátozott számban tartotta szükségesnek.

Felhasznált irodalom

ALBISETTI

- 1993 ALBISETTI, James C.: Mädchenerziehung im deutschsprachigen Österreich, im Deutschen Reich und in der Schweiz, 1866–1914. In: *Frauen in Österreich. Beiträge zu ihrer Situation im 19. und 20. Jahrhundert*. Szerk.: GOOD, David – GRANDNER, Margarete – MAYNES, Mary Jo. Wien–Köln–Weimar, 1993. 15–31.

ANDERSON – ZINSSER

- 1995 ANDERSON, Bonnie S. – ZINSSER, Judith P.: *Eine eigene Geschichte. Frauen in Europa*. 2. köt. Frankfurt am Main, 1995.

BOD – SZÉKELY

- 1898 BOD Péter–SZÉKELY István: *Női életpályák*. Budapest, 1898.

EHRICH

- 1996 EHRICH, Karin: Stationen der Mädchenschulreform. Ein Ländervergleich. In: *Geschichte der Mädchen- und Frauenbildung*. 2. köt. Szerk.: KLEINAU Elke – OPITZ, Claudia. Frankfurt–New York, 1996. 129–148.

EÖTVÖS

- 1892 EÖTVÖS K. Lajos: Leány-gimnázium, felsőbb leányiskola és tanítónőképzés. In: *Nemzeti Nénevelés*, 13. (1892) 10. sz. 411–417.

FÁBRI

- 1996 FÁBRI Anna: „A szép tiltott táj felé”. *A magyar írónők története két századforduló között (1795–1905)*. Budapest, 1996.

FELKAI

- 1994 FELKAI László: *Magyarország oktatásügye a millenium körüli években*. Budapest, 1994.

FELKAI – ZIBOLEN

- 1993 FELKAI László – ZIBOLEN Endre: *A magyar nevelés története*. 2. köt. Budapest, 1993.

FELMÉRI

- 1892 FELMÉRI Lajos: A leánygimnázium. In: *Nemzeti Nénevelés*, 13. (1892) 7. sz. 285–292.

FLICH

- 1992 FLICH, Renate: *Wider die Natur der Frau? Entstehungsgeschichte der höheren Mädchenschulen in Österreich, dargestellt anhand von Quellenmaterial*. Wien, 1992.

GYÁNI – KÖVÉR

- 1998 GYÁNI Gábor – KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 1998.

GYÖRGY

- 1892 GYÖRGY Aladár: A női gymnázium, mint kulturszükséglet. In: *Nemzeti Nénevelés*, 13. (1892) 7. sz. 295–300.

HAMPELNÉ

- 1892 HAMPELNÉ PULSZKY Polyxéna: A nőkérdéshez. In: *Élet*, 2. (1892) 4. sz. 146–150.

HANÁK

- 1983 HANÁK Péter: Magyarország társadalma a századforduló idején. In: *Magyarország története tíz kötetben*. Főszerk.: HANÁK Péter, szerk. MUCSI Ferenc. 7/1. köt. (1890–1918). Budapest, 1983.

HEINSOHN

- 1996 HEINSOHN, Kirsten: Der lange Weg zum Abitur: Gymnasialklassen als Selbsthilfeprojekte der Frauenbewegung. In: *Geschichte der Mädchen- und Frauenbildung*. 2. köt. Szerk.: KLEINAU, Elke – OPITZ, Claudia. Frankfurt–New York, 1996. 149–160.

HOLLÓS

- 1909 HOLLÓS Károly: A polgáriiskolai tanítónőképzés rendezése. In: *Nemzeti Névelés*, 30. (1909) 6. sz. 241–249.

HUERKAMP

- 1996 HUERKAMP, Claudia: *Bildungsbürgerinnen: Frauen im Studium und in akademischen Berufen 1900–1945*. Göttingen, 1996.

HUGONNAI

- 1892 HUGONNAI Vilma, Dr.: Egy szavazat a leánygimnázium ügyében. In: *Élet*, 2. (1892) 12. sz. 441–442.

KARÁDY

- 1997a KARÁDY Viktor: A középiskolai elitképzés első történelmi funkcióváltása (1867–1910). In: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945)*. Szerk.: HORVÁTH Ágota. Budapest, 1997. 169–194.
- 1997b KARÁDY Viktor: Felekezeti státus és iskolázási egyenlőtlenségek. In: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945)*. Szerk.: HORVÁTH Ágota. Budapest, 1997. 15–55.
- 1997c KARÁDY Viktor: A zsidó túliskolázás kérdése a történelmi Magyarországon. In: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945)*. Szerk.: HORVÁTH Ágota. Budapest, 1997. 75–92.

KATONA

- 1935 KATONA Lajosné Thuránszky Irén: *A Magyar Tanítónők Mária Dorothea Egyesületének félszázados története 1885–1935*. Budapest, 1935.

KÖTE

- 1994 KÖTE Sándor: Új művelődési eszmények az oktatásban a századelőn. In: *A tudománytól a tömegkultúráig. Művelődéstörténeti tanulmányok 1890–1945*. Szerk.: LACKÓ Miklós. Budapest, 1994. 97–122.

LAUBE

- 1930 LAUBE, Grete: Mittelschulen. In: *Frauenbewegung, Frauenbildung und Frauenarbeit in Österreich*. Szerk.: BRAUN, M. Wien, 1930. 123.

MAZSU

- 1980 MAZSU János: A dualizmus kori értelmiség társadalmi forrásainak főbb változási tendenciái. In: *Történelmi Szemle*, 1980. 2. sz. 289–308.

MÉSZÁROS

- 1991 MÉSZÁROS István: *Magyar iskolatípusok*. Budapest, 1991.

MÜLLER

- 2000 MÜLLER Ildikó: Nők iskolája. Az első magyar lánygimnázium oktatói és diákjai (1896–1917). In: *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Szerk.: BÓDY Zsombor – MÁTAY Mónika – TÓTH Árpád. Budapest, 2000. 202–226.

NAGYNÉ

- 1969 NAGYNÉ SZEGVÁRI Katalin: *A nők művelődési jogaiért folytatott harc hazánkban (1777–1918)*. Budapest, 1969.

PUKÁNSZKY – NÉMET

- 1997 PUKÁNSZKY Béla – NÉMET András: *Neveléstörténet*. Budapest, 1997.

SCHADT

- 1997 SCHADT Györgyné: A lányok alapfokú oktatásának története 1945-ig. In: *Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben*. Szerk.: NAGY Beáta–S. SÁRDI Margit. Debrecen, 1997. 254–268.

SCHWARCZ

- 1938 SCHWARCZ Etel: *Nőnevelés és nőoktatás a XIX. században Magyarországon*. Debrecen, 1938.

SEBESTYÉN

- 1898 SEBESTYÉN Gyula: Felsőbb leányiskolai törvény. In: *Nemzeti Nőnevelés*, 19. (1898) 5. sz. 194–199.

SEBESTYÉNNÉ

- 1903 SEBESTYÉNNÉ STETINA Ilona: Az „Erzsébet Nőiskola” múltja és jelene. In: *Nemzeti Nőnevelés*, 24. (1903) 1. sz. 6–16.

SIMON

- 1997 SIMON, Gertrud: Mädchen- und Frauenbildung in Österreich zwischen 1774 und 1919 im Überblick. In: *Geschichte der Frauenbildung und Mädchenerziehung in Österreich*. Szerk.: BREHMER, Ilse – SIMON, Gertrud. Graz, 1997. 178–188.

STEIBL

- 1987 STEIBL, Marie: *Frauenstudium in Österreich vor 1945, dargestellt am Beispiel der Innsbrucker Studentinnen*. Dissertation. Innsbruck, 1987.

SZABÓ

- 1983 SZABÓ Miklós: Politikai gondolkodás és kultúra Magyarországon a dualizmus utolsó negyedszázadában. In: *Magyarország története tíz kötetben*. Főszerk.: HANÁK Péter, szerk. MUCSI Ferenc. 7/1. köt. (1890–1918). Budapest, 1983.

SZIGETHY

- 1914 SZIGETHY Karolina: A kultusztárca. In: *Nemzeti Nőnevelés*, 35. (1914) 6. sz. 262–269.

SZUPPÁN

- 1895 SZUPPÁN Vilmos: A nőnevelés a miniszteri jelentésekben. In: *Nemzeti Nőnevelés*, 16. (1895) 1. sz. 21–28.

SZUPPÁN

- 1896a SZUPPÁN Vilmos: *A magyar felsőbb leányiskolák múltja és jelene*. Budapest, 1896.

- 1896b SZUPPÁN Vilmos: *A leányok középfokú oktatásának reformja, tekintettel a nők egyetemi képzésére (A II. országos és egyetemes tanügyi kongresszus nőnevelési szakosztályában 1896. július 4-én tartott előadás)*. Budapest, 1896.

VIKÁR

- 1892 VIKÁR Béla: A leánygimnázium ügyében. In: *Élet*, 2. (1892) 1. köt. 409–410.
- 1893 VIKÁR Béla: A leánygimnázium. In: *Nemzeti Nőnevelés*, 14. (1893) 1. sz. 4–14.

VÁSONY

- 1916 VÁSONY Lajos, Dr.: A leányközépiskolák reformja. In: *Nemzeti Nőnevelés*, 37. 7/8. sz. 343–361.

VÖRÖS

- 1987 VÖRÖS Károly: A művelődés. In: *Magyarország története tíz kötetben*. Főszerk.: KOVÁCS Endre, szerk. KATUS László. 6/2. köt. (1848–1890). Budapest, 1987.

ZIMMERMANN

- 1999 ZIMMERMANN, Susan: *Die bessere Hälfte? Frauenbewegungen und Frauenbestrebungen im Ungarn der Habsburgermonarchie 1848 bis 1918*. Wien-Budapest, 1999.

Mesterségünk címere

GRAFTON, Anthony: *The Footnote. A Curious History.*
London, Faber and Faber, 1997. 241 p.

„... a lábjegyzetet általában a történetírói gyakorlat legszínvonalasabb és legérdekesebb összetevői közé szokás sorolni. Pedig a lábjegyzetelési technikák térben és időben, egyéniségtől és nemzeti tudományos közösségektől függően széleskörű változatosságot mutatnak.” Így kezdi a Princeton Egyetem neves eszmetörténész professzora kutatásainak első összefoglalóját, amelyet egy év múlva követett egy német nyelvű könyv, majd két évre rá az alábbiakban ismertetendő angol nyelvű változat.¹ Grafton vállalkozása első pillantásra elképesztőnek tűnik: mire jó az, ha valaki a lábjegyzet történetét megírja? Mit tudunk meg belőle? Mint a könyvből kiderül, meglehetősen sokat.

A modern lábjegyzet ugyanis – Grafton szerint – fontos funkcionális értékkel bír. Bizonyítja, hogy a történész megfelelt a vele szemben támasztható két elvárásnak: felkutatta az általa vizsgált kérdés összes számba jöhető forrását (dokumentáció), és valamiféle új, az eddigiektől legalábbis részben eltérő elbeszélést avagy érvelést alakított ki belőlük (kritika). Emellett a jegyzet félreismertetlenül mutatja azt is, hogy az adott munka egy professzionális történész terméke, aki tisztában van a szakma formai követelményeivel. Használatának módja persze – mint az a bevezető szavakból kiderült – térben és időben változik. Grafton pompásan jellemzi a nemzeti történetírói iskolák stílusát a nemtetszést jelző bevezető formulák felsorolásával: ami az angoloknál „oddy overestimated”, az a németeknél durvább felvezetést nyer („ganz abwegig”), míg a franciák a kecses „discutable”-t választják. A legfigyelemreméltóbb az olasz modell, amit Grafton a római *damnatio memoriae*-hagyománnyal köt össze: az igazán erős ellenérzés jele ebben a körben a vitatott szerző kihagyása a hivatkozásból. Ez azzal az eredménnyel jár, hogy az olasz lábjegyzet kettős arculatot nyer – ami a be nem avatott külső szemlélő számára egy teljesen békés hivatkozásnak tűnik, az a kódot ismerő szakértőnek feltárja igazi, gyilkos természetét.

¹ Természetesen a lábjegyzet történetének recenzense nem tekinthet el attól, hogy maga is használja a tárgynak választott eszközt. Az idézett hely: GRAFTON, Anthony: *The Footnote from De Thou to Ranke.* In: GRAFTON, Anthony – MARCHAND, Suzanne L. (eds.): *Proof and Persuasion in History.* [Middletown], Wesleyan University, 1994. (*History and Theory. Theme Issue*, 33.) 53. Grafton 1995-ös feldolgozása Berlinben jelent meg, *Die tragischen Ursprünge der deutschen Fußnot* címmel. Az 1997-es kiadás az Egyesült Államokban a Harvard University Press gondozásában jelent meg.

A lábjegyzet persze időben sem állandó: a száz évvel ezelőtti történetírás még nyugodtan elismerte volna azon állítás igazságát, hogy a szövegben fut az elbeszélés, a bizonyítást pedig a lábjegyzet szolgáltatja hozzá. Ez azonban mára sokat változott: a bizonyító folyamat nagyrészt felkerült a szövegbe, így a jegyzet csak az ehhez felhasznált források ismertetésének és a korábbi irodalom kommentálásának eszközévé vált – egyfajta kettős narratívát teremtve meg a tudományos publikáción belül. A lábjegyzet szimbóluma a modern történeti kutatásnak: míg a hagyományos, prepozitivistá történetírás számára a források általában nem tarthattak számot nagy érdeklődésre – hiszen a cél egy egyetemes érvényű etikai következtetés elérése volt –, addig a modern történetírás a jegyzet útján szükségszerűen számot vet saját történetiségével, azzal, hogy eredményei a kutatás módján, lehetőségein, az adott korszak kérdésein múlnak. A lábjegyzet elválasztja a hagyományost a moderntől, az ékesszóló narratívát a kritikai diszciplínától.² És ha ez valóban így van, akkor már sokkal érthetőbbé válik, miért van szükség a lábjegyzet történetére: ezzel a történetírás modernizálódásának egy fontos momentumát ragadhatjuk meg.

Graftonnak az elején tisztázni kell, mi az, amit lábjegyzetnek tart, hiszen vannak olyan jelenségek, amelyek megtévesztően hasonlítanak egy modern lábjegyzetre, mégsem azok – ilyenek például a középkori vallási irodalom glosszái. Van azonban egy nagyon fontos különbség. Míg a glosszák egy létező auktoritást magyaráznak, addig a modern lábjegyzet auktoritást akar biztosítani művének – de az idézett szövegek nem auktoritásként, csak nyersanyagként jelentkeznek: nem szentesítik, csak megalapozzák a történész véleményét. Míg a történész jegyzetei azt dokumentálják, hogyan jött létre a szöveg, addig a vallási irodalom glosszái a szöveg fogyasztásához adnak tanácsokat.

Grafton maga is ragaszkodik a modern történetírás imént ismertett követelményeihez, így feltett szándéka, hogy az olvasót megismerteti könyve létrejöttének folyamatával. Éppen ezért vizsgálódásait annál kezdi, akire az ember először gyanakodna: Leopold Rankénél, aki a pozitivistá kritikai történetírás első nagy alakjaként utat tört a elsősorban primér forrásokon alapuló történetírás számára. Grafton azonban vitatja, hogy benne tisztelhetnénk a modern lábjegyzet atyját is. Ranke levelezéséből kiderül, hogy a német professzor ifjabb éveiben maga is nehezen tudta elfogadni a lábjegyzetírás kötelezettségét, és legszívesebben csak a szerző-cím-oldal típusú jegyzeteket használta, erősen redukálva az eszköz által a tudományos vitára, a kettős narratíva vezetésére biztosított lehetőségeket. Horribile dictu laza jegyzetei egyik kritikusanak azt írta válaszában: lehet, hogy nem azon az oldalon, de az idézett esemény igenis megtalálható a hivatkozott könyvben – jegyzetei pedig azoknak az embereknek szólnak, akik meg is akarják találni a keresett szövegrészt, nem pedig a rosszindulatú szórszálhasogatóknak. Mindebből az derül ki, hogy a lábjegyzet már a korábbi-

² Grafton mindvégig a hivatkozó jegyzetéről beszél, és nem ejt szót a magyarázó jegyzetéről, amelyek arra szolgálnak, hogy a szerző kalandozó gondolatai is kifejezésre jussanak, de ne törjék meg a szöveg folyamatos érvelését – tehát azokról, amelyek közé ez a jegyzet is tartozik.

akban is kötelező jelleggel szerepelt – még ha az elismerten tekintélyes történések, mint Niebuhr, meg is engedhették maguknak, hogy elbeszélésük folyamát ne szakítsák meg állandó hivatkozásokkal. Ranke kétségkívül sokkal járult hozzá a modern jegyzet történetéhez, a levéltári források idézésével és elemzésével dinamizálta a jegyzetet – de minden jel arra mutat, hogy a lábjegyzet korábbiakban tisztázott két alapja, az alapos dokumentáció és a kritikai szemlélet e formában való egyesülését valahol a korábbi időkben kell keresnünk.

Grafton következő tájékoztató pontját a felvilágosodás jelenti, ahol bőségesen talál jegyzeteket, sőt a jegyzetek kritikusai is szép számmal előfordulnak. Voltaire kifejezetten jegyzetellenes volt, az átfogó elméletek mellett nézete szerint nevetségesen festenek az aprólékos, száraz jegyzetek. Gibbon volt talán először képes a szövegben futó ékesszóló prózához a hozzá illő, időnként pikáns részleteket tartalmazó, ironikus jegyzeteket alkalmazni (amivel alighanem kivívta magának a historiográfia legszemélyesebb jegyzetírója címét). Munkáját kortársai többek közt hanyag jegyzetelése miatt kritizálták, Hume pedig azt tanácsolta neki, hogy ne mindenhol végjegyzeteket alkalmazzon, mert a rövid szerző-cím-oldalszám típusú hivatkozások elérnek az oldal szélén vagy alján is. Mindezek azt jelzik, hogy már Gibbonnak is kialakult elvárásokkal kellett szembenéznie, így őt sem tarthatjuk a modern jegyzet atyjának. Még inkább fokozza ezen meggyőződésünket az a tény, hogy 1743-ban Gottlieb Wilhelm Reubner már szatírárt is írt a jegyzetekről (*Hinkmars von Repkow Nothen ohne Text*), amelyben úgy érvelt, hogy a szöveget úgysem olvassa el senki, és csak a jegyzetekkel lehet pénzt és hírnevet szerezni, így elég, ha csak jegyzeteket ír a tudósjelölt. Ilyen szatírák megjelenése mindenképp arra vall, hogy a jegyzetnek bevett formulának kellett lennie a korszakban.

A felvilágosodást elhagyva Grafton stratégiát vált, majdnem két századot visszaugorva azt a korszakot ismerteti, amikor a jegyzet még nem létezett mai formájában. A két legfontosabb jellemzőt, a kritikai szemléletet, illetve a teljességre törekvő dokumentációt külön-külön már a 17. század elején megtalálja. Előbbire a legkiválóbb példát Jacques-Auguste de Thou szolgáltatja, aki az 1544 és 1607 közötti Franciaország történetét megírva felhívta minden olvasója figyelmét a hatalmas mű szükségszerű hiányosságainak pótlására. A beérkezett információkat aztán kritikusan beemelte az újabb kiadásba, lehetőség szerint az elsőkézből származó információkra épített – és mindazok, akiknek a katolikusok iránt tanúsított szigorúsága miatt nem kellett kötelességből bíráltniuk, elismerőleg szóltak objektivitásáról és alaposágáról. Pusztán egyetlen dolog hiányzik: nem jegyzetelte munkáját, meggyőződése szerint narratívájának meg kellett tartania a klasszikus történetírói elbeszélés formáit. Hitelének alapja az Európa minden táján kialakított kapcsolati hálója volt, a lehetőség, hogy de Thou meglátogatván a *Respublica Litteraria* minden tagja személyesen ellenőrizhette a történetíró forrásait.

Vele (és hozzá hasonló kortársaival) párhuzamosan létezett egy antikvárius-dokumentáló irányzat is, amelynek példájaként Grafton Athanasius Kircher munkáit ismerteti. A német jezsuita hatalmas enciklopedikus anyagot halmozott fel és tett hozzáférhetővé műveiben, részletesen, de nem kritikusan doku-

mentálva azt. Az irányzat rokon az egyháztörténet nagy összefoglalásaival, Eusebiustól kezdve a reformáció nagy forrásgyűjtőig (mint Flacius Illyricus) – és innen nőtt ki a bollandista és bencés *bella diplomatica* is.

Jacobus Thomasius számára (aki 1673-ban írt egy taxonómiát a rossz jegyzetekről) a jegyzet még mindig csak etikai követelményt jelentett. A modern jegyzet kialakulásához a történettudomány elleni descartes-i támadás, egzaktságának vitatása volt szükséges, ez győzte meg Pierre Bayle-t, hogy hatalmas *Történeti és kritikai szótár*ában formalizálja a jegyzeteket mint a történelem ellenőrizhetőségének bizonyítékait. Ő már nem egyszerűen csak kézikönyvet állított össze, hanem ebben az addig megjelent kézikönyvek hibáit is megpróbálta kijavítani – részletesen dokumentálta és kritikailag elemezte az addigi szakirodalmat. Az utolsó lényeges pont, a gazdaságosságé nem sokkal később Jean Le Clerc-nél jelent meg. Míg Bayle jegyzetei terjengősek és az új kiadásoknál a korábbi jegyzeteknek végére írta új adatait (aminek révén egy idő után a szöveg teljesen követhetetlen lett), Le Clerc arra törekedett, hogy rövid, ám velős jegyzeteket írjon, olyanokra hivatkozzon, akik már megfelelő mértékben bizonyították állítását, a részletes kommentárt és a hosszúságú kitérőket pedig a kötet végére száműzte.

Grafton könyve végén összegzi eredményeit, amelyek természetesen nem merülnek ki a kezdőpont kijelölésében. A lábjegyzet alakulása rámutatott a történettudomány alakulásának néhány fontos vonására: nem folyamatos, hanem szakaszos – viszont nem forradalmi, hanem evolúciós módon változik. Végül retorikai megközelítésből is levon néhány fontos következtetést. Elfogadja Leon Goldstein álláspontját, miszerint a történetírásban két struktúra fut párhuzamosan: egy nem-történész olvasó számára is fogyasztható szuprastruktúra, illetve a múlt feltárásának folyamatát bemutató infrastruktúra, amely a történész „céh” tagjainak szól – ebből pedig csak az infrastruktúra eszközei változnak (új kérdések, módszerek jelentkezésével). Grafton kutatásai ehhez hozzáteszik, hogy a történetírás változását az infrastruktúra retorikai oldalának (a lábjegyzetnek) formalizálásán, egy koherens irodalmi forma megtalálásán mérhetjük le – ez jelzi a történetíró modernitását.³

³ Ez a következtetés különösen érdekes, ha összevetjük Georges Duby módszertanával, aki így nyilatkozik: „Bizonyos ideje azért törekszem arra, hogy teljesen száműzzem könyveimből a lábjegyzeteket, mert nem érzem kötelezőnek a bizonyítékok feltárását, s tudom, hogy a hivatásos történészek, akik engem olvasnak majd, tudják, mire alapozom állításaimat.” (DUBY, Georges – LARDREAU, Guy: *Párbeszéd a történelemről*. Budapest, Akadémiai, 1993. (*Hermész könyvek*) 52.) A francia történész tehát egész más úton indul el, mint a Grafton által modernnek tekintettek: a Goldstein-féle modellből kivonja az infrastruktúrát, illetőleg a hosszú történészi pályafutás alatt megszerzett szavahihetőséggel helyettesíti azt. Ez Grafton rendszerében visszalépést jelent saját szövege történetiségének tagadásához (lásd a glosszák kapcsán kifejtett gondolatokat). Duby a kérdést egész más kontextusba helyezi azzal, hogy a történelmet olyan különleges irodalmi műfajként értelmezi, amelynek „kötelessége figyelembevenni a szembeötlő tényeket” (Uo. 36–37.), de eljárása még így is megkérdőjelezhető: az általa feltárt igazság bizonyításának negligálásával épp azt teszi ellenőrizhetetlenné, ami a történetírást megkülönbözteti más irodalmi műfajoktól.

Talán nem tévedünk nagyot, ha azt mondjuk: Grafton munkájának legfőbb erénye nem is annyira az elért eredményben, hanem a hozzá vezető útban rejlik. A princetoni professzor hatalmas tudásanyagot megmozgatva (és természetesen gondosan jegyzetelve) vezeti végig olvasóját a lábjegyzet történetének szerteágazó ösvényein. Az út során számos történetíró életének és munkájának izgalmas részleteibe nyerünk bepillantást, megismerkedhetünk Ranke a levéltárakkal kialakított intim kapcsolatával, és a xeroxgépet pótló írődeákjaival; az első „teamwork”-ben kutató történésszel, Flacius Illyricusszal, aki négy fős kutatócsoportot alakított ki (és egyben ő lett az első olyan teamvezető, akit azzal vádoltak meg, hogy a „célámogatást” elsikkasztja). Grafton alighanem témájának abszurditásba hajló szokatlansága miatt szabadjára engedett, kiváló humorra pedig gondoskodik róla, hogy az óriási tudásanyag tálalása alatt egy percig se unatkozzunk.

1956-os pályázat

AZ 1956-OS INTÉZET ÉS A SIC ITUR AD ASTRA EGYESÜLET országos pályázatot hirdet graduális és posztgraduális képzésben résztvevő egyetemi hallgatók részére. A pályázat kiírói olyan tanulmányok elkészítését várják, amelyek témájukban szervesen kapcsolódnak 1956 eseményeihez.

A javasolt pályázati témakörök a következők:

- PORTRÉ (politikusok, közéleti személyiségek, megtorlás áldozatai, elítéltek...)
- POLITIKATÖRTÉNET (tárgan értelmezve, beleértve a helyi és regionális események feldolgozását – forradalmi önszerveződések, tanácsok, bizottságok stb.)
- 1956 A VILÁGPOLITIKÁBAN (magyar kérdés az ENSZ-ben, szovjet döntéshozatal, a Nyugat '56 képe stb.)
- FEGYVERES ERŐSZAKSZERVEZETEK TÖRTÉNETE, SZEREPE
- 1956-TAL KAPCSOLATOS IRODALMI MŰVEK, FILMEK ELEMZÉSE (film és politika 1956 után)
- AZ ÖTVENHATOS HAGYOMÁNY TOVÁBBÉLÉSE (tüntetések a '80-as években, Nagy Imre rehabilitációjának kérdése, temetés 1989. június 16-án)
- 1956 SZÓBELI ÉS ÍRÁSOS EMLÉKEZETE A NYOLCVANAS ÉVEKTŐL NAPJAINKIG
- POLITIZÁLÓ MAGYAR NŐK AZ ÖTVENES ÉVEKBEN

Pályázni – terjedelmi megkötés nélkül – természetesen más témakörben is lehet, amennyiben az megfelel a kiírás céljának. A pályázati munkák bemutatására és értékelésére szakmai bíráló bizottság előtt, egy konferencia keretében kerül sor 2001 tavaszán. A legszínvonalasabb tanulmányok szerzői a konferencia kiadványában publikálási lehetőséget kapnak, és pénzjutalomban részesülnek az alábbiak szerint:

I. díj	40.000 Ft
II. díj	25.000 Ft
III. díj	15.000 Ft

A pályázatokat jeligével kell ellátni és **2001. március 24-ig** elküldeni a következő címre:

Sic Itur ad Astra Egyesület
ELTE BTK Közép- és Kora Újkori
Egyetemes Történeti Tanszék
1088 Budapest Múzeum krt. 6–8. I. em. 133.

Egy jeligével ellátott, zárt borítékban kell feltüntetni a pályázó nevét, elérhetőségét, a felsőoktatási intézményt, ahol tanulmányait folytatja, a szak és az évfolyam megjelölésével.

A pályázattal kapcsolatban érdeklődni lehet a 06-20-350-8913-as telefonszámon, illetve a sicitur@stella.eotvos.elte.hu e-mail címen.

Szerkesztőségi közlemények

A *Sic Itur ad Astra* szerkesztői a folyóiratban publikálni szándékozó szerzőktől a következőket kérik:

1. A publikálni kívánt tanulmány, recenzió, könyvismertetés stb. két kinyomtatott példányát jutassák el a szerkesztőkhöz.

2. A szerkesztőkkel való egyeztetés után egy floppy lemezen küldjék el a publikációt, figyelembe véve az alábbiakat:

- a dolgozatot lehetőség szerint ne vagy csak nagyon kis mértékben szerkeszték meg,
- a dolgozatban Times New Roman CE (vagy HTimes New Roman) betűtípust használjanak,
- a keresztneveket ne rövidítsék, kivéve azoknál a szerzőknél (például E. H. Carr), akik maguk sem tüntetik fel munkáikban,
- folyamatos számozással készítsék el a dolgozat végére kerülő jegyzeteket,
- egységes végjegyzetelési rendszert kövessenek, a szerkesztők által megadott sablon alapján.

3. A *Sic Itur ad Astra* által támogatott végjegyzetelési rendszer:

a) hivatkozás oldalszámra (a kiadvány egy részére) egy szerző munkájában
SZERZŐ: *A könyv címe* [kurzíválva]. Kötet száma. Kiadás száma. Kiadás helye, kiadó, kiadási év. Oldalszám.

pl.:

KÖRÖSÉNYI András: *Pártok és pártrendszerek*. Budapest, Századvég, 1993. 46–47.

KOSÁRY Domokos: *A Görgey-kérdés története*. 2. köt. Budapest, Osiris–Századvég, 1994. 190–191.

Megjegyzés: A címet kurziválni kell, az oldalszám után nem szükséges „o.” vagy „p.” betűt tenni.

b) hivatkozás oldalszámra egy szerkesztő által összeállított munkában
A könyv címe [kurzíválva]. Szerk.: A SZERKESZTŐ NEVE. Kiadás helye, kiadó, kiadási év. Oldalszám.

pl.:

Ellenzéki Kerekasztal – portrévázlatok –. Szerk.: RICHTER Anna. H. n., Ötlet, 1990. 51.

Magyar alkotmánytörténet. Szerk.: MEZEY Barna. 2. kiad. Budapest, Osiris, 1996. 125–129.

Megjegyzés: Amennyiben egy adat nincs feltüntetve a könyvben, a szerzők használják a **h. n.** (helymegjelölés nélkül), **é. n.** (év nélkül), **k. n.** (kiadó nélkül) stb. rövidítéseket a hiány jelzésére.

c) hivatkozás oldalszámra (a kiadvány egy részére) egy tanulmánykötetben

A TANULMÁNY SZERZŐJE: A tanulmány címe. In: *A tanulmánykötet címe* [kurzíválva]. Szerk.: A SZERKESZTŐ NEVE. Kiadás helye, kiadó, kiadási év. Oldalszám.

pl.:

OWEN, Bernard: A szavazási mód hatásai és a kelet-európai választások. In: *A többpártrendszerek kialakulása Kelet-Közép-Európában 1989–1992*. Szerk.: BIHARI Mihály. [Budapest] Kossuth, 1993. 43–45.

LOMAX, Bill: A tranzitológia válsága. A kelet-európai változások és a tranzitológia elmélet. In: *Rendszerváltás és társadalomkritika. Tanulmányok a kelet-európai átalakulás történetéből*. Szerk.: KRAUSZ Tamás. Budapest, Napvilág, 1998. 307–308.

Megjegyzés: Amennyiben egy, a könyvben fel nem tüntetett adatot ki lehet deríteni máshonnan, akkor [szögletes zárójellel] célszerű azt jelezni.

d) hivatkozás folyóiratban megjelenő tanulmányra

SZERZŐ: A tanulmány címe. In: *A folyóirat címe*, évfolyam. (Megjelenési év) Megjelenési szám. Oldalszám.

pl.:

SZILÁGYI Domokos: Az önismeret iskolája. In: *Korunk*, 37. (1978) 2. sz. 116–117.

ACZÉL Endre: A három (párt)vezér. In: *Mozgó Világ*, 24. (1998) 4. sz. 45–48.

e) hivatkozás napilapban megjelenő cikkre

SZERZŐ: A cikk címe. In: *A napilap címe*, évfolyam. (Megjelenési dátum) Megjelenési szám. Oldalszám.

pl.:

KUN Miklós: Sztálin árnyékában. „Pártutasításra nősültem...” In: *Magyar Nemzet*, 61. (1998. november 28.) 279. sz. 16.

CSAPODY Tamás: Alezredes fegyelmi bírák előtt. In: *Magyar Hírlap*, 32. (1999. január 28.) 23. sz. 7.

4. A bibliográfia, irodalomjegyzék stb. elkészítése.

– Kérjük szerzőinket, hogy – bármelyik módszert követik is – az irodalomjegyzék, a bibliográfia, a rövidítésjegyzék (stb.) elkészítésekor mindig figyeljenek azok összehangoltságára!

A *Sic Itur ad Astra* által támogatott két módszer:

1. A jegyzet-hivatkozás után zárójelben a továbbiakban alkalmazott rövidítés feltüntetése:

pl.:

(A továbbiakban: KOSÁRY, 1994.)

2. Ez a másik módszer elsősorban akkor javasolt, ha sokszor kell ugyanarra a műre hivatkozni (vagy ugyanazon szerzőtől több könyvet kell idézni). Ilyenkor célszerű a végjegyzetben a rövidítést alkalmazni, és a tanulmány végén megadni a feloldást.

pl.:

jegyzetben: RÁNKI, 1981. 55.

irodalomjegyzékben:

RÁNKI

1981 RÁNKI György: *Gazdaság és külpolitika*. Budapest, Magvető, 1981.

1988 RÁNKI György: *A Harmadik Birodalom árnyékában*. Budapest, Magvető, 1988.

A jegyzetek elkészítéséhez további hasznos információkat nyújt:

GYURGYÁK János: *Szerkesztők és szerzők kézikönyve*. Budapest, Osiris, 1996. 121–149.

ECO, Umberto: *Hogyan írjunk szakdolgozatot?* [Budapest] Gondolat–Kairosz, 1996.

Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267.

SZERZŐINK

Borbíró Fanni

2000-ben végzett az ELTE BTK történelem szakán. Jelenleg az ELTE Művelődés- és társadalomtörténeti doktori iskolájának hallgatója.

Kármán Gábor

Az ELTE BTK végzős, történelem–svéd szakos hallgatója.

Müller Ildikó

Az ELTE BTK Művelődés- és társadalomtörténeti doktori programjában befejezte tanulmányait, jelenleg disszertációján dolgozik. Az ELTE TTK Idegennyelvi Központjának oktatója.

Pilkhoffer Mónika

A Pécsi Tudományegyetem történettudományi doktori iskolájának II. éves hallgatója.

Romsics Gergely

Az ELTE BTK történelem–angol szakos hallgatója.

Simon Zoltán

2000-ben végzett az ELTE BTK történelem szakán.